

УСТАНАК У ИСТОЧНОЈ ХЕРЦЕГОВИНИ 1875–1878.

- узроци, ток и посљедице -

Аутор:
ЛАЗАР РАДАН

Издавач:
Задужбина „Кнез Мирослав Хумски” Требиње

Главни и одговорни уредник Задужбине
Мср Дејан Дошлић

Рецензенти:
др Радован Субић, Филозофски факултет Бања Лука
др Васиљ Јововић, Филозофски факултет Никшић
др Жарко Лековић, Историјски институт Црне Горе
проф. др Будимир Алексић, Институт за српску културу Никшић

Лектор:
проф. Ана Миљковић

Слој и њрелом:
проф. Ненад Марјановић
Срђан Чабрило, дипл. инж.

Превод на енглески:
проф. Загорка Граховац

Штампа:
Planjah komerc d.o.o.

Тираж:
300

Слике на корицама:
„Херцеговци у засједи” – илустрација – Српска Зора
Мићо Љубибратић – портрет – лист Орао, 1876.

*Забрањено њрештамањање и фотоконтирање.
Сва њрава задржава издавач и аутор.*

ЛАЗАР РАДАН

**УСТАНАК У ИСТОЧНОЈ
ХЕРЦЕГОВИНИ
1875–1878.**

- узроци, ток и посљедице -

Требиње - Херцег Нови - Никшић
2025.

*Родиџељима,
с џуно љубави и захвалносџи!*

Садржај:

Предговор трећем издању.....	9
Предговор другом издању.....	13
Предговор првом издању	15
Увод	27
Херцеговина	27
Име и појам	28
Географија	31
Статистика и демографија	36
Положај српског становништва половином XIX вијека	41
Узроци устанка	41
Стање у Херцеговини пред устанак	47
Аграрно питање и порезни намети – историјски проблем немира?	53
Војне операције херцеговачких устаника.....	71
Устанак 1875–1878.	71
Припреме устанка	73
Званичан почетак устанка и ратна 1875.....	89
Ток устанка – операције до љета 1876.	114
Кулминација устанка – улазак Црне Горе у рат и најзначајније операције.....	130
Завршне устаничке операције и предаја оружја 1878.	151
Улазак аустроугарске војске у Источну Херцеговину	156

Дипломатија у устанку.....	173
Велике силе према устанку	173
Став и улога великих сила у устанку у Источној Херцеговини 1875–1878.	176
Одјек и рефлексја устанка	215
Одбори за помоћ у устанку	216
Миграције са простора Источне Херцеговине током устанка.....	230
Добровољци у устанку у источној Херцеговини – значај и улога	260
Срби у Угарској према устанку у Босни и Херцеговини – улога, помоћ и дјело	267
Завршетак устанка и мировна рјешења.....	277
Мировни уговори	279
До Берлинског конгреса	280
Берлински конгрес	293
Закључак	313
Summary	319
Прилози.....	325
Списак извора и литературе	337
Именски регистар.....	359
Рјечник турцизама и мање познатих ријечи.....	371
Рецензије рукописа.....	373
Подаци о аутору	389

ПРЕДГОВОР ТРЕЋЕМ ИЗДАЊУ

Када се прије двије године појавило прво издање монографије *Устѡанак у Истѡчној Херцѡговини (1875–1878)*, ни слугили нисмо да ћемо кроз двије године доћи до трећег издања. С тога, са великим задовољством и дубоком захвалношћу представљамо треће издање књиге *Устѡанак у Истѡчној Херцѡговини (1875–1878)*. Прво и друго издање ове књиге дочекани су са изузетним одзивом како стручне јавности, тако и шире читалачке публике. Кроз коментаре, критике и похвале које смо имали част примити, али и промоције које смо организовали, било је очигледно да је тема устанка дубоко заживјела у колективној свијести, те да постоји трајно и живо интересовање за историјску анализу ових кључних догађаја. Свима који су нам у том смислу указали повјерење и пружили охрабрење упућујемо своју искрену захвалност.

Ово треће издање објављујемо у години која носи посебан симболички и историјски значај – обиљежавање 150 година од почетка устанка у Источној Херцеговини. Тај јубиларни контекст даје додатну тежину овом издању јер представља прилику да се поново осврнемо на значај устанка у ширем оквиру националне и регионалне историје, као и на његов трајни утицај на колективно памћење. Устанак није само епизода локалне природе, већ пресудни момент у обликовању политичких, друштвених и културних токова у Херцеговини и ширем региону, као и

уопште међу српским народом.

Тема којом се бавимо у овој књизи није само академски значајна, већ има и посебан културни и идентитетски имплекативни карактер. Историјски подаци, свједочанства, хроничарски извори и истраживања која смо користили указују на изузетну сложеност и важност догађаја. Свијест о значају устанка, храбрости војвода и учесника, као и о посљедицама које је овај покрет имао на развој националне свијести, темељ је за разумијевање ширег контекста модерне историје Балкана.

У години када обиљежавамо овај велики јубилеј почетка Херцеговачког устанка, објавили смо и књигу *Требињци: војводе устѹанка у Истѹочној Херцеѹовини (1875–1878)*¹, као продужетак и допуну теме, са циљем да се историјска слика учини потпунијом и да се посвети дужна пажња свима онима који су својим дјеловањем значајно утицали на ток догађаја. Ове публикације заједно чине покушај базног, али и систематског истраживања устанка, доприносећи разумијевању како локалних, тако и регионалних историјских процеса.

Треће издање монографије *Устѹанак у Истѹочној Херцеѹовини (1875–1878)* има идентичан садржај као претходна два и објављује се без икаквих допуна. Верујемо да ће књига, као и њена претходна два издања, бити значајан ресурс за историчаре, студенте, научне раднике и радове, као и све оне који траже дубље разумијевање устанка у Источној Херцеговини и његовог мјеста у националној и регионалној историји. Нека

¹ Лазар Радан, *Требињци: војводе устанка у Источној Херцеговини (1875–1878)*, (Требиње: Задужбина „Кнез Мирослав Хумски“, 2025), 216 стр.

ова књига буде, прије свега, омаж свима који су се прије 150 година уздигли у историјском тренутку, као и свим читаоцима који чувају сјећање на њих. Историја овог устанка није само свједочанство прошлости, она је подсјетник на вјечну вриједност борбе за слободу, достојанство и национални идентитет, о чему васцијела Херцеговина вијековима свједочи.

И ово издање, као и претходна два, објављени су захваљујући Задужбини „Кнез Мирослав Хумски” из Требиња. С тога им дугујем посебну захвалност. Баш као што је наведено и у предговору првом издању, ријечи захвалности свим наведеним драгим људима остају и као дио овог предговора. Посебну захвалност и посвету дугујем својим родитељима, као стубовима мог научног и професионалног рада и усавршавања, како у тренуцима писања првог издања, тако и данас. Љубав према њима, њиховој подршци и подстицајима не блиједи и не може се исказати ријечима.

О Великој Госпојини 2025,
Аутор.

ПРЕДГОВОР ДРУГОМ ИЗДАЊУ

Поштовани читаоци, пред вама се налази друго издање монографије *Усїѧанак у Исїѧочној Херцеѧовини (1875–1878)*. У овом издању нема готово никаквих измјена у односу на прво издање. С тога, немамо потребу објашњавати структуру монографије, податке о литератури, научну методологију и циљеве научног рада јер су исти непромијењени. Једина новина овог издања, уз овај предговор другом издању, јесте извод из рецензија на самом крају књиге, с обзиром на то да су још два научника, др Жарко Лековић – виши научни сарадник Историјског института Универзитета Црне Горе и проф. др Будимир Алексић из Института за српску културу Никшић, прихватили да рецензирају ову монографију. На томе им дугујем изузетну захвалност!

За друго издање монографије одлучио сам се из само једног разлога: тираж од 300 примјерака, у коликом броју је прво издање штампано, рекордно је продат! Истини за вољу, један дио књига поклоњен је члановима породице, пријатељима, сарадницима, као и осталим драгим људима. Текст монографије у овом издању није преправљан. О његовом квалитету немамо намјеру полемисати, нити је то очекивано у овом случају, али је згодно напоменути да је прво издање доживјело то да му се напишу три објективна и позитивна приказа, који су објављени у значајним часописима и гласницима домаће историографије.

Захвалност дугујем критичарима – ауторима тих приказа.

Оно што се такође није промијенило јесте чињеница да је и друго, баш као и прво, издање објављено код истог издавача. С тим у вези, посебну захвалност дугујем издавачу – Задужбини „Кнез Мирослав Хумски”, која се прихватила овог посла с обзиром на постојеће тренутне околности.

Баш као што је наведено и у предговору првом издању, ријечи захвалности појединим драгим људима, рецензентима, сарадницима, радницима архива, пријатељима и колегама остају и као дио овог предговора. Посебну захвалност и посвету дугујем својим родитељима, који су стубови мог научног и професионалног рада и усавршавања, како у тренуцима писања првог издања, тако и данас. Љубав према њима, њиховој подршци и подстицајима не може се исказати ријечима.

У Требињу, о слави Светог Василија, 2024.
Аутор.

Сви сїавови изнесени у раду су сїавови ауїора.

ПРЕДГОВОР ПРВОМ ИЗДАЊУ

Структура излагања у монографији која се налази пред вама, поштовани читаоци, прилагођена је уопште начину писања неког рада чија је главна тема једна покрајина или провинција у тачно одређеном временском периоду. Најприје сам се осврнуо на историјски појам имена Херцеговина, затим је било потребно описати њену територију данас, па се тек онда позабавити узроцима, током, главним операцијама, рефлексијом, као и завршетком, и дјелимично посљедицама, устанка у Источној Херцеговини 1875–1878. У монографији сам се бавио историјом устанка искључиво у Источној Херцеговини, регији која данас обухвата само један дио некадашње територије Херцеговине. Крајњи циљ овога научноистраживачког подухвата јесте сумирање доступних података, који обрађују искључиво овај географски простор. На тај начин, бавећи се искључиво једном регијом данас, покушао сам створити једну „базу података” по посљедњим научним стандардима, а на основу досадашње литературе, са намјером да се од ње почне радити једно шире истраживање на наведену тему. Неминовно је било нека питања оставити отвореним.

Тема књиге која се налази пред вама односи се на војнополитички, дипломатски и социјални аспект историје устанка у Источној Херцеговини у периоду од 1875. до 1878. Сам по себи, овај устанак представља врло сложен и комплексан, а касније се

испоставило и немогућ, напор Срба из овога дијела Босне и Херцеговине за ослобођење и уједињење у заједничку државу. Терор и зулум, малтретирање и сиромаштво, репресије и тортуру које је народ ових крајева трпио за вријеме управе Османског царства сматрају се скоро па незапамћеним, поготово у периоду пред сам почетак устанка.

Сходно томе да је Источна Херцеговина вјековно немирна и непослушна према својим господарима, готово тридесет година од почетка друге половине XIX вијека народ ових простора провео је у устанцима и борби против Османског царства. Најбољи показатељ немирног духа херцеговачких Срба јесу устанци славног зубачког и корјенићког војводе Луке Лаковог Вукаловића, који је, ослоњен на дио црногорске територије, готово читаву деценију (1852–1862) директно или индиректно покушавао да ослободи херцеговачку територију.

Устанак из 1875. може се са пуним правом посматрати као дио једне континуиране борбе за, како су то навели Васиљ Поповић и Перо Слијепчевић у својим дјелима, уједињење и ослобођење српско. Вођен од стране сељана и обичних устаника, а помаган од добровољаца из Србије и Црне Горе, као и од једне легије странаца, устанак је представљао праву *сељачку буну* против Османског царства. У свом другом тому најзначајнијег дјела, *Сиварање Југославије 1790–1918*, академик Милорад Екмечић навео је да постоји неписано правило да све сељачке буне избијају спонтано и крајње непланирано, али да овај устанак одступа од тога јер има чисто сељачки карактер, а планиран је прије свог почетка.

Мој основни циљ у овом раду био је да се Херцеговачки устанак обради у потпуности, од свог почетка, па до краја, са акцентом на територији Источне Херцеговине, а на основу домета досадашњих историографских радова, литературе и неких нових архивских докумената – из Фонда Мића Љуби-братића у Архиву Републике Српске – Подручна јединица Требиње и Фонда обитељи Чингрија – Државни архив у Дубровнику. У оквиру садржаја бавио сам се унутрашњим стањем на терену, социјалним положајем становништва, као једним од главних узрока избијања устанка, затим војнополитичким аспектом, као и општим и дипломатским питањима, којима ће бити посвећено неколико поглавља или цјелина у раду. Сходно комплексности укупне слике о устанку, рад је подијељен на неколико заокружених тематских цјелина, хронолошки обрађених, јер сматрам да је тако погодније за опште схватање укупних ратних процеса, као и временског контекста и услова под којима се народ Херцеговине борио за ослобођење.

Сам рад подијелио сам на тематска поглавља којима је обухваћена цјелокупна историја устанка. Најприје су објашњени географски појмови саме територије на којој је устанак почео и у оквиру које су се дешавали најзначајнији догађаји. Бавећи се географским положајем Источне Херцеговине, детаљно сам указао на њен данашњи положај, историјске територије, као и на статистичко-демографску структуру наведене области. Сходно томе да је устанак доживио велике размјере и имао једну битну и занимљиву предисторију буна и устанака, детаљну пажњу посветио сам узроцима истог. Аграрно питање, као вјековни проблем Османског царства, посебно је обрађено и

стављено у један складан оквир борбе и настојања за ослобођењем херцеговачких Срба у периоду од неколико деценија прије почетка устанка. Национални набој и жеља за ослобођењем своје територије, уз тежњу за статусом слободног сељака и стремљење за укидањем феудалних репресија, представљају нераздвојан фактор и основну карактеристику устанка у Босни и Херцеговини. Сви заједно, детаљно и јасно, описани су кроз неколико цјелина у раду.

Односи на терену, устаничке акције и ратне операције обрађене су кроз једно посебно поглавље. Како се не бих бавио искључиво ратним догађајима, тематски приступ у овом случају био је крајње неопходан. У складу са тим, у оквиру једнога поглавља бавио сам се најзначајнијим догађајима који су обиљежили сам ток устанка. Битно је напоменути да се устаничке операције могу посматрати кроз преплитање два битна фактора – самосталност устаничких акција и преузимање вођства устанка од стране црногорског књаза Николе I Петровића Његоша (1860–1918). Потрудио сам се да јасно и прецизно опишем читаву фазу ратовања и каснији прелазак једне крајње неорганизоване војске, односно устаничких формација, под окриље црногорског централизованог војног управљања операцијама. Сама улога црногорских добровољаца и војвода, њихова команда над одредима, као и врло сложена улога и држање књаза Николе, дјелимично анимозитет између српских дворова на Цетињу и у Београду, детаљно су обрађени у овом поглављу.

Покушао сам упоредо сагледати и описати рефлексију устанка и однос према истом у непосредној близини и околини устаничког подручја. Прилике, геополитичка ситуација и унутрашњи односи

који су у томе тренутку владали на дворовима Аустро-угарске, Османског царства, Кнежевине Србије, Књажевине Црне Горе, Русије, као и међу дубровачким Србима и словенским добротворима, умногоме су утицали на сам ток догађаја у устанку. Готово у свим својим фазама, Херцеговачки устанак је директно зависио од дипломатских игара Великих сила, које су се нашле у улози учесника у разрјешавању *Велике источног кризе* (*Great Eastern Crisis*) и *Источног питања* (*Eastern Question*), само је зависило колико су Велике силе у сваком тренутку обраћале пажњу на исти. Рефлексија устанка и његов утицај на наведеним подручјима, првенствено се манифестовао сакупљањем помоћи или добровољаца, као и каквом-таквом издржавању избјеглица и нејачи из ратом захваћених подручја. Управо зато, у раду сам једно посебно поглавље посветио процесу и улози оснивања одбора за помоћ устанку у цијелој Босни и Херцеговини, па тако и у самој Источној Херцеговини, који су оснивани у свим околним државама, а понекад и хиљадама километара далеко од устаничке територије. Улога Срба из Угарске је битна у овом сегменту. Читаво поглавље бави се односима угарских Срба према својим сународницима и устаничким операцијама у Херцеговини. Њихов битан утицај, жеља за ослобођењем и каснијим уједињењем, као и сама помоћ, били су значајни за устанике. Значај њихове просвећености и новинарске дјелатности представља незаобилазан фактор овог поглавља. Новосадска *Застава*, која је како то пише војвода Гавро Вуковић читана „као јеванђеље”, представљала је најзначајнији прозор устаника у свијет. Скоро свакодневним извјештајима и чланцима, извјештавала је о стању

на терену и преносила општи утисак који су устанак и устаничке акције остављали по свијету. С тога, у овом поглављу кориштена је као најзначајнији извор података.

Овдје треба истаћи неколико битних ствари у погледу кориштења литературе и извора у току писања рада, али и уопште о историографији. Најприје, треба скренути пажњу на проблематику теме којом сам се бавио. Устанку у Босни у српској историографији имају посвећене двије значајне књиге: Milorad Ekmečić, *Ustanak u Bosni 1875–78*, (Sarajevo: Veselin Masleša, 1960) и Васо Чубриловић, *Босански устанак 1875–78*, (Београд: Народна штампа, 1930), које су доживјеле и више издања. Осим тога, више научника са ових простора бавило се сегментима или ужим областима везаним за устанак како у Босни, тако и у Херцеговини, из чега је написано неколико интересантних научних радова – чланака аутора Душана Берића, Милорада Екмечића, Ахмеда Аличића, Васиља Поповића, Божа Маџара и других. Радови су кориштени у писању ове тезе, сходно томе да је настала на основу досадашње литературе. Међутим, са Херцеговачким устанком није ствар најсрећнија. Не постоји ниједна конкретна монографија која је посвећена Устанку у Херцеговини, а да је писана по савременим историографским схватањима и стандардима. Постоји неколико научних радова, реферата са различитих научних скупова и зборника радова посвећених теми устанка у Босни и Херцеговини или само парцијално овим покрајинама, али конкретна монографија не. Устанак је био тема неких научних скупова, али углавном као потпуна цјелина „Устанак у Босни и Херцеговини” или нека

верзија слична овој. Скупови са тим темама одржавани су на јубилеје, односно годишњице устанка. Од њих су најзначајнији: научни скуп у Сарајеву 1977, на тему „100-годишњица устанка у Босни и Херцеговини, другим балканским земљама и Источној кризи 1875–1878. године”; научни скуп у Бањој Луци 2016, на тему: „Устанак Срба у Херцеговини и Босни 1875–1878. године”, као и научни скуп у Гацку 2016, на тему: „Херцеговачки устанак 1875–1878”.

Иако је Миливоје Мијо Буха написао монографију *Невесинска пушка и Херцеговачки устанак 1875–1878. године*, она не одговара наведеним стандардима и схватањима, а њен аутор није био историчар. Његов суграђанин, Томислав Шиповац такође је писао о устанку у виду романа „Невесинска пушка”. Дјело је прије свега роман, а аутор је књижевник, односно професор језика. С тога, ето згодног разлога да се ова монографија појави пред читаоцима. Осим тога, устанак из 1852–1862. који претходи, и устанак из 1882. који слиједи нашу тему, детаљно су и врло квалитетно обрађени, па то представља још један од разлога да се ова књига појави и буде први „камен у пројекту изградње” једне квалитетне и свеобухватне монографије о устанку у Источној Херцеговини 1875–1878. Да би она била потпуна, било би потребно истражити архивску грађу великог броја архива, попут архива у Бечу, Истанбулу, Загребу, Цетињу, Москви, Санкт Петербургу, Риму и др. Тај процес изискује године и године рада, велике финансијске издатке, али тражи и озбиљно познавање свјетских језика.

Од велике помоћи био ми је читав фонд фотокопиране грађе војводе Мића Љубибратића (три кутије са преко 1800 фотокопираних докумената из архива

у Мостару и Сарајеву) у Архиву Републике Српске у Подручној јединици Требиње. Такође, фонд породице Чингрија из Државног архива у Дубровнику био је једнако важан и интересантан, нарочито у погледу улоге и значаја дубровачког Одбора за помоћ. Ти документи послужили су ми да уз помоћ њих покушам помјерити границе у научном раду и резултату, те да са овим радом на неки начин отворим многа друга питања која су неистражена кроз историографију везану за Устанак у Источној Херцеговини. У раду је кориштено више од стотину седамдесет библиографских јединица. Уз то, за писање истог кориштена је периодика, првенствено новосадска *Засијава* и цетињски *Глас Црнојорца*, као два најзначајнија српска листа, који су из дана у дан извјештавали о стању на терену, али и друге значајне новине, попут *Српских новина*, *Босне*, и *Slovinca*. Треба истаћи чињеницу да је при писању рада од посебне помоћи било богато научно дјело академика Милорада Екмечића, који је као научник, али и рођени Херцеговац, сасвим сигурно један од најбољих познавалаца нововјековне историје Босне и Херцеговине. Са друге стране, дјела Димитрија Ђорђевића, Чедомира Попова, Васиља Поповића, Галиба Шљива, Радета Петровића, Војислава Ј. Кораћа, Василија М. Гутића и других била су незаобилазно штиво у писању рада. Осим наведених, у раду је кориштена и бројна друга литература.

Књига која се налази пред читалачком публиком за основу има мастер рад *Устанак у Источној Херцеговини (1875–1878)*, одбрањен 30. августа 2022. г. на Филозофском факултету у Новом Саду – одсјек за историју, пред комисијом у саставу: проф. др Горан Васин (ментор), проф. др Дејан Микавица и проф. др Ненад

Нинковић. Њихове примједбе и сугестије биле су ми од великог значаја у корекцији и проширивању текста.

Први термилошки проблем са којим сам се сусрео током писања рада јесте османско – турско, као и царство – империја. Иако је државу са Блиског истока најисправније називати Османско, у историографији се усталио и термин Турско, алудирајући на колективну идентификацију становника те државе и Турке као народ који су владали нашим подручјем. Овдје би се, с правом, могло поставити питање османски или турски? Историографија је дуго времена бркала појмове назива ове државе, користећи се терминима османско, отоманско, османлијско и др. Неки од термина продукт су научника претходних генерација, гдје се мимо сваке логике и аналогije као придјевска одредница јавља језички сасвим неутемељен облик отоманско, док су неки, попут Отманска империја, директно преузети од енглеске и француске верзије назива ове државе – енгл. *Ottoman empire*, фр. *L'Empire Ottoman*. Најчешћи назив те државе је био **Висока држава** (тур. *Devlet-i 'Aliyye*), **Висока османска држава** (тур. *Devlet-i 'Aliyye Osmâniyye*), а нешто касније и **Османска држава** (тур. *Osmanlı Devleti*). Под утицајем запада стигло се до назива **Османска империја** (тур. *Osmanlı İmparatorluğu*). Ту треба обратити пажњу да ниједан султан, који је према мишљењу професора Халила Иналџика био синоним за државу, себе не назива императором.² Са те стране, упитност ријечи империја је оправдан. Османско царство и његова

² Љиљана Чолић, „Османско, отоманско или турско царство – османлије, отоманлије, Турци”, у: *Српске студије V*, (ур. броја Сузана Рајић), (Београд: Центар за српске студије, 2014), 225–230.

државност само је једна од сегмената историје једне беглучке и племенске заједнице која је у тринаестом вијеку изњедрила једну од најмоћнијих држава у историји. Оба појма, османско и турско, су у нераскидивој вези и један без другог може се сматрати непотпуним. Захваљујући свему томе, османски или турски – тешко је одредити. Заправо, скоро је немогуће одредити шта је шири појам, па је равномјерна употреба оба термина најбезболнија. Иако је Османско царство Велика сила, односно империја, у периоду који је битан за тему рада, оно је ипак само „болесник на Босфору” и упитно је може ли се називати империјом, што је устаљени назив преко западне литературе. С тога, термини османско – турско, као и царство – империја, равномјерно су кориштени кроз рад.

На крају бих се осврнуо на неколико ријечи захвалности и поштовања неколицини мени драгих и битних људи и институција. Најприје бих желио да се захвалим издавачу књиге, Задужбини „Кнез Мирослав Хумски” из Требиња, и њеним члановима, без чије жеље и помоћи ова књига не би ни изашла. Посебну захвалност дугујем радници Архива Републике Српске – Подручна јединица Требиње, Милијани Гобовић, као и радницима и особљу Државног архива у Дубровнику. Затим, неизмјерну захвалост дугујем рецензентима књиге, др Радовану Субићу и др Васиљу Јововићу. Поред тога, захвалност дугујем проф. Ани Миљковић, лекторки рада, проф. Загорки Граховац, преводиоцу на енглески језик, проф. Ненаду Марјановићу, који је одговоран за слог и прелом рада, Петру Милошевићу и осталим колегама из Музеја Херцеговине у Требињу, као и факултетским колегама Немањи Вујићу и Вукашину Марићу са којима сам

највише времена провео причајући о теми и књизи, али и уопште о потенцијалним темама и проблемима у историографији. Посебно издвајам и захваљујем се мени драгим људима, који су ме стрпљиво трпили док причам о теми и још стрпљивије чекали док сам о истој писао и одсуствовао. Без њихове подршке и љубави упитно би било излагање књиге.

Напосљетку, а заправо почетку, књигу посвећујем родитељима, мајци Радмили и оцу Горану, чија су љубав и несебична и пожртвована подршка, били уткани у њено настајање, од почетка па до краја.

У Требињу, фебруара 2023.

Аутор.

УВОД

*„Само љубав ђрема чиїању може сїријечиїи зло које извире
из оїраничених људи око нас.”*

Елизабет Хамилтон

ХЕРЦЕГОВИНА

*„Ни сиромашније земље, ни већеї боїаїсїва у каракїшерима.
Ни мање земље, ни већеї броја їравих људи.”*

Владика Николај Велимировић

„Херцеговина, нарочито јужна и југоисточна, има по правилу добар сој људи. То је земља са много камена, а мало свега осталог, али то мало што роди хранљиво је и племенито и са водом и ваздухом даје здраве и разумне људе... За Херцеговце је *реч* велико искушење коме они тешко могу да одоле. У сваком од њих живи потенцијални писац или бар усмени приповедач” ријечи су нашег нобеловца Ива Андрића о Херцеговини и Херцеговцима.³

³ Иво Андрић, *Умеїник и њеїово дело: (есеји, оїледи и чланци)*, (Београд: Просвета, 1997), 256.

ИМЕ И ПОЈАМ

Назив Херцеговина први пут се помиње половином XV вијека, тачније 1454.⁴ Своје данашње име, ова област добила је по свом владару Стефану Вукчићу Косачи (1435–1466)⁵, наследику Сандаља Хранића Косаче (1392–1435), обласном господару који се октобра 1448. на гробу Светог Саве у манастиру Милешева прогласио за „херцега хумског и приморског”, а наредне године у априлу за „херцега од Светог Саве”.⁶ Његова област, касније названа Херцеговина, обухватала је завидну територију простирући се од Рисна и Херцег Новог на југу, до горњег тока Лима и обронака Јахорине на сјеверу, од ушћа Цетине на западу, па све до горњег тока ријеке Мораче на истоку.⁷ Представљала је једну од обласних покрајина српских земаља и као таква посљедња је пала под Османску власт, падом њеног посљедњег упоришта Херцег Новог 1482. За разлику од Босне, област Херцеговине није пала под Турке без изнимно тешких борби. Велики значај за продужетак постојања дијела слободне територије у Босни и Херцеговини огледа се у томе да је херцег Стефан Косача успио да остане жив послије османског освајања Босне 1463. Он је са

⁴ Проф. др Милан Р. Милановић, *Сѣара Херцѣовина – економско-социјални појмовник*, (Београд – Херцег Нови: Филип Вишњић, 2017), 29.

⁵ Херцег Стефан Вукчић Косача своје име је наводио на више начина. Познат је као Стефан, Стипан, Степан, Стјепан и Стиепан. (Раде Михаљчић, „Идејна подлога титуле Херцег”, *Зборник радова са научног скупа: Косаче – оснивачи Херцѣовине*, (Гацко: Просвјета, 2000), 324).

⁶ Сима Ђирковић, *Херцѣ Сѣефан Косача и њѣово доба*, (Београд: Научно дело, 1964), 106.

⁷ Проф. др Милан Р. Милановић, *Сѣара Херцѣовина...*, 24.

малим одредом људи наставио да пружа отпор османским снагама све до своје смрти у мају 1466. Његов наследић, средњи син Влатко (1466–1482), најприје је наставио пружати отпор Османлијама, али је убрзо потом постао њихов вазал. Најстарији син Владислав је, сходно томе да је био искључен из наследића, изгубио све посједе и прешао у Славонију код краља Матије Корвина (1458–1490). Влатко се 1480. покушавао ослободити османске власти, али безуспјешно, па се с тога повукао у посљедње херцеговачко утврђење – Херцег Нови. Ту је и дочекао пад Херцеговине под Османско царство 1482.⁸ Тада је ова област прикључена Херцеговачком санџаку, основаном 1470. Три године након пада Херцег Новог, Турци су основали херцеговачки кадилук и тако овоме санџаку обезбједили додатно проширење и обалску линију.⁹ Херцеговачки санџак је постојао, као самостална јединица, све до 1580. када је укључен у Босански ејалет. До 1522. сједиште је био град Фоча, а касније је оно пребачено у Мостар. Османско вријеме управе означавало је најприје вријеме либералних државних мјера, па је појава хришћана, попут Ахмед-паше Херцеговића или Мехмед-паше Соколовића, на високим позицијама у царству била неријетка. Међутим, како је вријеме одмицало и царство се приближавало декаденцији, свакодневни терор над хришћанима, нарочито православцима, али и католицима касније, резултирао

⁸ Сима Ђирковић, „Пад Босне и покушаји отпора Турском освајању”, у: *Историја српског народа*, II, (Београд: Српска књижевна задруга, 1982), 392–402.

⁹ Иван Божић, „Распад млетачког система у Приморју”, у: *Историја српског народа*, II, (Београд: Српска књижевна задруга, 1982), 411–414.

је преласком на ислам доброг дијела становништва.¹⁰ Овакво стање, остало је мање-више главна одлика Херцеговине за вријеме османске управе.

Током цјелокупне османске управе у Херцеговини, ова област била је поприште великих ратних сукоба и похода Османског царства, али и устанака локалног становништва. Ти устанци махом су имали узрок у несређеним земљишним односима, као и у немогућности плаћања намета и пореза који су били уведени на овом сиромашном подручју. У каснијем периоду, сазрела национална свијест Срба и жеља за ослобођењем само су се повезали са овим узроцима. У том смислу, XIX вијек нарочито предњачи по броју немира и устанака. Милорад Екмечић је забиљежио да је од краја Другог српског устанка, па до Устанка 1875, Српски народ у овим областима чак четрнаест пута устајао на оружје.¹¹

Ова област је по Владимиру Ђоровићу све вријеме била насељена Србима и Хрватима, уз које су се ту налазили и остаи старих Романа и нешто, мање-више романизованих, Илира.¹² Што се вјерског састава становништва тиче, Ђоровић наводи да је читава лијева обала Неретве са Невесињем, Гацком, Љубињем, Билећом и Требињем имала православни елемент. Са друге стране, десна обала Неретве имала је изразито католички елемент.¹³ Уз присуство мусли-

¹⁰ Владимир Ђоровић, *Прошлост Херцеговине*, (Београд: Свет књиге, 2003), 81.

¹¹ Milorad Ekmečić, „Koreni revolucije 1941”, *Jugoslovenski istorijski časopis* 1–2, god. XXXIV, (2001), 10.

¹² Владимир Ђоровић, „Политичке прилике у Босни и Херцеговини”, у зборнику: *Српски њисци и научници о Босни и Херцеговини*, (Београд: Службени лист СРЈ, 1995), 183.

¹³ Владимир Ђоровић, *Прошлост Херцеговине...*, 76.

мана у долини Неретве, таква подјела је мање-више присутна и до данас.

ГЕОГРАФИЈА

Сам појам Херцеговина, у данашњем смислу, представља двије географске цјелине које се налазе дијелом у Босни и Херцеговини, дијелом у Црној Гори, односно у Србији.¹⁴ Ове двије цјелине, некада су чиниле област која је позната под називом Стара Херцеговина. Територија која се налази у саставу Црне Горе, назива се данас „Црногорска Херцеговина” и у њеном саставу је од 1878, односно од одлуке на Берлинском конгресу. По својој површини, чини мањи дио некадашњег појма Старе Херцеговине и заузима 49,7% њене територије, односно око 2/5 данашње територије Републике Црне Горе.¹⁵ Други дио налази се у Босни и Херцеговини, односно у Републици Српској и данас је познат под називом Источна Херцеговина. Она обухвата 50,3% територије историјског појма *Сѿаре Херцеѿовине*, односно око 1/4 територије Републике Српске данас.¹⁶ Уколико пак погледамо читаву регију, Херцеговачка мезорегија претпоставља данас једину мезорегију чије су границе шире од историјског и географског тумачења самог имена. На њој се, у физиономском погледу, могу препознати три субрегије: Сарајевско-романијска, Горњодринска

¹⁴ Дио територије у Србији јесте област око Пријепоља и манастира Милешеве.

¹⁵ Проф. др Милан Р. Милановић, *Сѿара Херцеѿовина...*, 15.

¹⁶ Исто, 15.

и Херцеговина (у уже́м смислу).¹⁷ Управо је Херцеговина у уже́м смислу главни предмет проучавања у овом раду.

Херцеговину је, са друге стране, описао и детаљно истражио српски географ, Херцеговац по поријеклу и професор Београдског Универзитета, Јевто Дедијер. Он је 1908, путујући Херцеговином и пишући антрополошке студије, утврдио да се тада већ увелико могло причати о политичким границама Херцеговине. Ту регију је, на основу својих истраживања, одредио као област која се потпуно подударала са границама државе Херцег Стефана. Ипак, напоменуо је, што је врло значајно, да се од окупације Босне и Херцеговине 1878. Херцеговином сматра само мостарско окружје са Мостаром као административним центром и да је такво стање ствари унесено у оновремене уџбенике и најсавременије карте.¹⁸

Источна Херцеговина у Републици Српској данас претпоставља територију коју чини више општина у сљедећим границама: са западне стране међуентитетска линија разграничења између Републике Српске и Федерације Босне и Херцеговине, јужна граница иде такође дуж ентитетске линије, раздвајајући општине Требиње и Равно, источна граница је државна гранична линија између Босне и Херцеговине и Републике Црне Горе, док се на сјеверној страни граница пружа сјеверним границама општина Гацко, Невесиње и Источни Мостар.

Таква територија уклапа се у комплетан простор

¹⁷ Goran Mutabdzija, *Regionalna geografija Bosne i Hercegovine*, (Istočno Novo Sarajevo: JP „Zavod za udžbenike i nastavna sredstva” a. d, 2018), 256.

¹⁸ Јевто Дедијер, *Херцеговина*, (Београд: Државна штампарија Краљевине Србије, 1909), 6–7.

Источне Херцеговине, која има границе: на западу – ријека Неретва (негдје и међуентитетска линија), јужно – државна граница са Републиком Хрватском, источно – државна граница са Републиком Црном Гором и на сјеверу – територија општина Фоча и Калиновик.¹⁹ Овдје је битно напоменути да у оквиру саме Херцеговине треба правити разлику између Горње Херцеговине или „више” Херцеговине и Доње Херцеговине или „ниже” Херцеговине. Територија Горње Херцеговине наслања се на територију Босне, преко њихове граничне општине Коњиц. Она својом климом и географијом, са вишим планинским врховима, више личи на босанске просторе, него на херцеговачке. Са друге стране, територија Доње или ниже Херцеговине у потпуности је микрорегија чије географске карактеристике осликавају приморске климатске услове. Њен географски предиио сконцентрисан је око ријека Неретве и Требишњице и њихових сликова.

Источна Херцеговина представља један врло сиромашан и неплодан географски простор. Због свог крашког рељефа и пространих гребена и превоја динарских планина, становништво овога краја ријетко се бавило земљорадњом. Уколико би се ипак бавило земљорадњом, становништво је у већини случајева било принуђено да сади прилично неплодне врсте биљака, које су у комбинацији са неплодном земљом биле недовољне за живот. Главна преокупација становника било је сточарство, нарочито у горњим крајевима Источне Херцеговине.²⁰ Тек нешто

¹⁹ Goran Mutabdzija, *Regionalna geografija...*, 257.

²⁰ Код овога податка, врло је битно напоменути да је проф. Васиљ Поповић одлично увидио везу и координацију устаника Доње Херцеговине и Горње Херцеговине, управо захваљујући сточарству. Наиме, како је Доња Херцеговина

више од 370 км² поља и обрадивих површина било је недовољно за преживљавање становника овога краја. Укупно гледано, читав простор *Сџаре Херцеговине*, као историјског појма, био је обухваћен са 45% пољопривредног земљишта, али од тога тек 4%²¹ ораничног, од кога је комплетно становништво морало преживљавати.²² Ништа мање битан географски фактор јесте клима, која на овом подручју варира од медитеранске до планинске. Захваљујући оваквој разлици, љета су изузетно сушна,²³ а зиме већином хладне, поготово на просторима Горње Херцеговине. Честа појава која прати сушна љета је велика неродност

сиромашна пашњацима и љети је изложена великим врућинама, становништво овога краја било је принуђено да своју стоку изгони на планине, односно у Горњу Херцеговину која је обиловала истим. Како се ова појава усталила годинама пред устанак, устаници су већ на самом почетку били врло повезани и у срдчним односима. Овдје ваља и споменути да су на самом почетку у броју од око 200 људи устанку приступили и католици Доње Херцеговине, који су управо захваљујући пракси изгона стоке у планине били добро обавијештени о плановима и току устанка у Невесињу. На челу ових устаника стајао је поп – дон Иван Мусић. (Васиљ Поповић, „Покрет од 1875. до 1878”, у: Перо Слијепчевић и сарадници, *Најор Босне и Херцеговине за ослобођење и уједињење*, (Нови Сад: Прометеј-РТВ, 2017), 51; Милорад Екмечић, „Улога дон Ивана Мусића у Херцеговачком устанку 1875–78. године”, у зборнику: *Радови из историје БиХ XIX века*, (Београд: БИГЗ, 1997), 173–175).

²¹ Дедијер се у свом дјелу ослањао на налазе Е. Рихтера, који је према њему сматрао да на укупну обрадиву површину отпада тек 10% цјелокупне територије Херцеговине. (Ј. Дедијер, *Херцеговина...*, 38).

²² Проф. др Милан Р. Милановић, *Сџара Херцеговина...*, 17, 19, 27, 30–32.

²³ За велике суше у овим крајевима одговорни су према Дедијеру „језичци нижег зрачног притиска, који утиче на општи правац вјетра и због тога овај вјетар добије сјеверозападни правац и он к нама доноси сушно вријеме”. (Ј. Дедијер, *Херцеговина...*, 8).

посађених усјева, коју обично прати и велика глад.²⁴

На тој територији, истичу се висински планински врхови попут Маглића (2.386 м) који је уједно и највиши врх Републике Српске, затим Вољујак (2.336 м), Лебршник (1.985 м), Вележ (1.969 м), као и Леотар (1.229 м) који се налази на простору Доње Херцеговине. Највећа ријека простора Источне Херцеговине је Требишњица, која је све до 1960-их била и најдужа ријека понорница у Европи. Њена дужина од 96 км пресјечена је у виду вјештачких језера – Билећког (1.289 км³) и Горичког (9 км³).

Сходно свом географском положају и климатским промјенама, подручје Херцеговине било је кроз вијекове врло сиромашно и оскудно. Јаке суше и велика неимаштина, народ су тјерали да што је могуће више штеди, па је свако убирање пореза, као и принудни рад на туђем имању, што је уведено доласком Османлија, било неиздрживо за херцеговачког сељака. Неродне и сушне године често су проузроковале глад и помор како стоке, тако и становништва, па су миграције са ових простора трајале дуго у XX вијек. Један такав налет глади десио се управо пред почетак устанка у Источној Херцеговини и био је један од пресудних окидача да се народ овога краја, осиромашен својом неимаштином, а уз то притиснут великим репресијама Османског царства подигне на устанак.

²⁴ Проф. др Милан Р. Милановић, *Сјџара Херцеговина...*, 25–26.

СТАТИСТИКА И ДЕМОГРАФИЈА

Демографски развој Босне и Херцеговине врло је тешко приказати. Сви подаци до првог модерног пописа из 1879, којима наука располаже, крајње су непрецизни и одступају од стварног стања на терену. Турска званична саопштења, која су издавана у првој половини XIX вијека, нису се заснивала на тачном броју становника, већ само на броју кућа, као пореских јединица. По таквој статистици, према званичним државним подацима у Босни и Херцеговини било је 1851. године 1.070.000 људи. Од ове бројке, муслимани су имали релативну већину. Према једном сличном прорачуну и попису из 1808. муслимана је било 520.000, православних 410.000 и римокатолика 120.000. Такође, према једном француском попису из приближно истог времена, православни су чинили већину, што додатно компликује и чини немогућим приказивање стварног стања на терену.²⁵

Оно што је прилично тачно и поуздано јесте то да су покрајине Босна и Херцеговина у годинама пред Велику источну кризу имале 1.250.000 становника. Од те бројке, православно становништво сачињавало је 43%.²⁶ Тај постотак представља бројку од приближно 574.000 људи и показује да су православци у годинама пред устанак имали релативну већину становника у односу на римокатолике и муслимане. По овој статистици, муслимани су имали око 40% становништва,

²⁵ Милорад Екмечић, „Босна и Херцеговина 1802–1878”, у зборнику: *Дијалоі прошлости и садашњости*, (Београд: Службени лист СРЈ, 2002), 156.

²⁶ Милорад Екмечић, „Кратки ход по мукама кроз историју Босне”, у зборнику: *Дијалоі прошлости и садашњости*, (Београд: Службени лист СРЈ, 2002), 150.

док је на римокатолике отпадало око 17-18%.²⁷

Административним реформама у Османском царству, Босна и Херцеговина су 1865. уздигнуте на ранг вилајета и подијељене у седам лива – санџака. Према подацима које је обрадио др Галиб Шљиво, ове провинције су 1867. имале укупно 1.035.836 становника, од чега је у Херцеговини²⁸ било 139.907 становника. Од наведене бројке, православци су имали 431.200 становника, муслимани 418.315, римокатолици 171.764, Јевреји 3.759 и Роми 10.798 становника.²⁹ По овој статистици, удио православног становништва био је око 42%, што се слаже и са унапријед изнесеним подацима према писању академика Милорада Екмечића и што још једном потврђује да је

²⁷ Leften Stavrijanos, *Balkan posle 1453. godine*, (Beograd: Equilibrium, 2005), 378.

²⁸ Према овој административној подјели, у састав Херцеговине су улазили кадилуци: Мостар, Љубушки, Столац, Коњиц, Гацко, Невесиње, Фоча, Никшић, Билећа и Требиње са Крушевицом. Према подацима које је изложио Шљиво, а сходно томе да данас Источној Херцеговини са овога списка припадају области Гацка, Невесиња, Фоче, Билеће, Требиња и дијела Стоца, Источна Херцеговина је 1867. имала приближно 71.621 становника. (Напомена: Општина Столац подијељена је након Рата у Босни и Херцеговини (1992–1995) и у Источној Херцеговини формирана је општина Берковићи. Њена површина је 256 км² и заузима 47,8% територије пријератне општине Столац. Поступак потенцијалног израчунавања броја људи који су се налазили на просторима које данас заузима општина Берковићи добијени су по принципу процентуалног кључа у односу на удио површине општине Берковићи и броја становника у кадилуку Столац из 1867, који је износио 14.723 становника). (Galib Šljivo, „Bosanski Vilajet u 1867. godini”, u: *Bosna i Hercegovina u XIX stoljeću – studije i članci*, knjiga 8, (Tešanj: Planjax komerc doo, 2016), 551).

²⁹ Galib Šljivo, „Bosanski Vilajet u 1867. godini”, u: *Bosna i Hercegovina u XIX stoljeću – studije i članci*, knjiga 8, (Tešanj: Planjax komerc doo, 2016), 546–552.

православно становништво имало релативну већину.

Званични прорачун за 1871. објављен је у календару *Селнаме* 1871. У оквиру њега се наводи да су Босна и Херцеговина са Новопазарским санџаком имале 1.242.458 душа. Од тога, на Херцеговину је тада отпадало око 82.000 мушких глава, док је у Босни и Новопазарском санџаку било 539.300 мушких глава. Од ове бројке, православни су имали 452.624 становника, муслимани 619.044 и католици 156.758 становника.³⁰

Енглески путописци су такође били заинтересовани за статистике и бројке становника у Херцеговини. Тако је Џорџ Арбатнот (енг. George Arbuthnot) почетком 70-их година XIX вијека свједочио да читава Херцеговина броји око 182.000 људи, који се дијеле по религијској припадности, која у њиховом случају одређује и етничку. Он је тада забиљежио да од наведене бројке на католике отпада 52.000, на православце (грчку цркву) 72.000 и на муслимане 60.000.³¹ Захваљујући томе и из ових бројки, колико год биле упитне, можемо извући постотак становништва у Херцеговини. Тако православни чине 39.56%, муслимани 32.97%, а католици 28.57%. То је још један доказ бројности православног живља у односу на муслимански, који је преобладавајућу власт.

Званични турски извјештаји за 1874, које је у оквиру својих извјештаја пренијела Полина Ирби (енг. Paulina Irby), наводе бројку од 1.216.846 становника у Босни и Херцеговини. Од тога муслимани чине 442.050 становника, православци 575.756,

³⁰ Ђорђе Пејановић, *Становништво Босне и Херцеговине*, (Београд: Народна књига, 1955), 35.

³¹ *Na vratima Istoka: engleski putnici o Bosni i Hercegovini od 16. do 20. vijeka*, priredio Omer Hadžiselimović, (Sarajevo: Veselin Masleša, 1989), 284.

римокатолици 185.503, јевреји 3.000 и Цигани 9.537.³² Ово свакако представља још један од извјештаја у оквиру којих српско становништво има доминацију у постоцима.

У оквиру статистичких података, битно је напоменути и сљедећу чињеницу. Након акција и војни Омер-паше Латаса из 1851, када је у крви угушена побуна босанских велепосједника, велики проценат спахија (око 64%) постали су врло сиромашни и уклапали су се у најнижи слој становништва. То је проузроковало ситуацију да је у времену пред устанак у Босни и Херцеговини постојало тек око седам хиљада породица које су се рачунале у племство. То је представљало тек 26% породица у односу на године прије интервенције Омер-паше Латаса. На ову бројку од седам хиљада племићких породица, долазило је 85.000 кметовских породица, од којих су 25.000 сачињавале римокатоличке породице, а остатак православне.³³ Тај податак, уз информацију да су православни чинили релативну већину пред устанак, јасно говори да је српски сељак био крајње обесправљен и експлоатисан дубоко у другој половини XIX вијека.

Први тачан попис становништва јесте онај из 1879. који су након окупације спровеле власти Аустроугарске. Он представља и први модеран попис становништва. Према овом попису, на простору Босне и Херцеговине 1879. живјело је 1.158.164 становника. Од тог броја, православни су имали 496.485 становника (42,88%), муслимани 448.613 (38,75%), римокатолици

³² Исто, 292–293.

³³ Милорад Екмечић, *Дуго крейшање између клања и орања. Историја Срба у новом веку (1492–1992)*, (Београд: Eurobook, 2019), 272–273.

209.391 становника (18,08%) и осталих 3.675 (0,31%). За овај попис треба напоменути да су и саме аустроугарске власти назначиле да је био несигуран и непотпун и да су га вршили слабо увјежбани пописивачи. Томе треба додати и податке који говоре о томе да су за вријеме трајања Устанка и Велике источне кризе бројке несталих, расељених и погинулих лица биле више од 150.000 људи.³⁴ Према томе, с пуним правом се може рећи, не само што овај попис није тачан, већ се на основу њега не можемо са пуним правом поуздати и упустити у прорачун цифара бројке становника у годинама прије устанка. Међутим, оно што је јасно јесте да, иако овај попис сам по себи није прецизан, бољим подацима историографија не располаже.

Уз све наведено, може се констатовати да се званичним бројем становника у годинама прије почетка устанка не располаже.³⁵ Ради се искључиво о подацима који су настали процјенама или лошим прорачунима и њихова поузданост се са пуним правом доводи у питање.

³⁴ Ђорђе Пејановић, *Становништво Босне и Херцеговине*, (Београд: Народна књига, 1955), 46–47; Милорад Екмечић, „Историјски значај устанка у Босни и Херцеговини 1875–1878.”, у зборнику: *Радови из историје БиХ XIX века*, (Београд: БИГЗ, 1997), 206.

³⁵ За више информација види: Ђорђе Пејановић, *Становништво Босне и Херцеговине*, (Београд: Научна књига, 1955), 8–40.

ПОЛОЖАЈ СРПСКОГ СТАНОВНИШТВА ПОЛОВИНОМ XIX ВИЈЕКА

УЗРОЦИ УСТАНКА

*„Просїе наше жертїве свеколике,
кад је наша тїврда тїосїїїбїна
силе тїурске несїїїа тїробницїа.”*

Петар II Петровић Његош³⁶

Узроци Устанка у Босни и Херцеговини 1875. били су како националног, тако и социјалног карактера. Оба фактора била су уско прожета и повезана са једном општом *декаденцијом* Османског царства, која је своје замахе узела нарочито од друге половине XIX вијека. Још прије избијања устанка, Османско царство било је увелико запало у спољни дуг, чије цирфе су износиле 202 милиона фунти стерлинга. Како је читав годишњи приход државе био око 18 милиона фунти стерлинга, од чега је лично султан узимао два милиона³⁷,

³⁶ Петар II Петровић Његош, *Горски вијенац*, (Крагујевац: Imperija knjiga, 2014), 22.

³⁷ Расипништво османског двора било је велико. Султан Абдул Меџид I (1839–1861) стварао је велике издатке из државне касе. Његова задужења за потребе Кримског рата била су нарочито велика. Осим тога, био је и градитељ, па се добар дио државног новца користио и у те сврхе. Једном приликом, поводом удаје једне од својих ћерки, овај султан потрошио је на свадбене трошкове и на мираз преко 40 милиона франака. Са друге стране, његов брат и

а амортизација и интерес страних зајмова износили су скоро 15 милиона, држави се повећање пореза чинило као једини излаз.³⁸ Сакупљање истог, нарочито на простору какав је Источна Херцеговина, уз све географске неповољности терена било је увијек праћено терором и малтретирањима становника, а злоупотребе у току сакупљања достигле су велике размјере, нарочито у деценији прије почетка устанка.

Услови живота у Босни и Херцеговини били су на најнижим животним стандардима, јер су управо ове провинције пред сам устанак биле најнеразвијенији дио царства. У њима се од Мостара до Почитеља³⁹ путовало пуних седам часова 1865, а неколико година раније, француски путописац Гијом Лежан (фр. Guillaume Lejean) записао је да је на путу од

наследник, султан Абдул Азиз (1861–1876) био је још већи расипник и за вријеме његове петнаестогодишње владавине, држава је запала у највећи спољни дуг. На свом двору држао је огромну послугу, која се састојала од 5.500 слуга, 500 куvara, 600 коња, 400 музичара, 300 вратара и у свом харему око 1.000 жена, које су биле чуване од стране 150 евнуха. Успио је да се за вријеме своје владавине задужи у Енглеској и Француској преко једну милијарду долара, чија наплата је, заједно са каматама од 18%, доспјевала непосредно пред почетак устанка. Ови подаци довољно говоре у каквом стању и на какав начин је османски двор живио и функционисао, док је у самој држави становништво било више него биједно. (Антонин Дебидур, *Дијломајска историја Европe. Од ошварења Бечког конгреса до закључења Берлинског (1814–1878)*, књига II, (Београд: ИК Геце Кона, 1934), 729; Василије М. Гутић, *Ошша и дијломајска историја устанка у Херцеговини и Босни из 1875–1878. године*, књига I, (Београд: Филип Вишњић, 2016), 38–40).

³⁸ Милорад Екмечић, *Сшварење Јуославије 1790–1918*, књига 2, (Београд: Просвета, 1989), 273–279; Милорад Екмечић, „Велика источна криза 1875–1878.”, у зборнику: *Оиледи из историје*, (Београд: Службени лист СРЈ, 2002), 151.

³⁹ Раздаљина од око 30 км.

Дубровника до Требиња⁴⁰ ишао шест сати „кроз страшну земљу”.⁴¹ Међутим, становништво је било ипак поносно на ту земљу, како свједочи путописац Огист Мелан (фр. Auguste Meylan) изражавајући дивљење према херцеговачком народу који је „страствено привржен својој каменитој домовини”.⁴² Друштво је пре-доминантно аграрно, а више од 90% становништва живи на селу. Само друштво је било крајње незрело да говори политичким језиком, а вјерски расцјеп био је нарочито дубок.⁴³ Овакве прилике описивао је и Вилијам Стилман (енг. William Stillman), који је током посјете Требињу 1875. разговарао са аустро-угарским вицеkonzулом Вуком Врчевићем. Тада му је и сам Врчевић, видно депресиван због своје позиције и самоће, рекао да „га боли више због тога што мора гледати како несретни хришћани трпе у тој земљи, него због самоће”.⁴⁴ У самим условима неразвијености друштва и његове немогућности за политичко мишљење и уопште вођење политичких процеса, заправо је свештенство заједно са Црквом било главни социјални надомјестак овог недостатка.⁴⁵

⁴⁰ Раздаљина од око 28 км.

⁴¹ Midhat Šamić, *Francuski putnici u Bosni i u Hercegovini u XIX stoljeću 1836–1878*, (Sarajevo: IRO „Veselin Masleša, 1981), 87.

⁴² Midhat Šamić, *Francuski putnici u Bosni...*, 105.

⁴³ Милорад Екмечић, *Историјски значај устјанка у Босни и...*, 205.

⁴⁴ *Na vratima Istoka: engleski putnici o Bosni i Hercegovini od 16. do 20. vijeka*, priredio Omer Hadžiselimović, (Sarajevo: Veselin Masleša, 1989), 337.

⁴⁵ Milorad Ekmečić, „Dostignuća i nedostaci u istraživanju istorije Bosne i Hercegovine 1850–1875”, u: Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa na temu: *Problem istorije Bosne i Hercegovine 1850–1875*, knjiga LXXXIV, knjiga 20, (Sarajevo: ANUBiH, Posebna izdanja, 1987), 27.

Француски лист *Illustration* је у свом броју од 3. јуна 1876. описао један изглед просјечне сиромашне сеоске куће, који ћемо пренијети у цјелости, а који можда на најбољи начин врло сликовито свједочи интерну сиромашност и биједу једне просјечне породице. Објашњење гласи: „Унутрашњост тих јадних кућа састоји се од једне једине просторије, која умјесто пода има утабану земљу. На зидовима од черпића окачене су, без реда, неке прње или кухињско посуђе. Сва породица – људи, жене и дјеца – станују скупа, често под једним кровом са животињама које имају. Да би справили храну или да би се зими огријали, ложе, на средини просторије, велику ватру, чији дим излази кроз широки отвор остављен наврх крова. Ништа не може дати неку представу о сиромаштву огромне већине хришћанске раје у Турској: они живе, тако рећи, као дивље животиње, огољели, измучени, напаћени и смрт за њих, заиста, најчешће представља прије ослобођење, него несрећу”.⁴⁶ Управо ова биједица из оваквог стања дигла се на оружје годину дана раније.

Треба истаћи да су муслимани са рајом, односно православним становништвом, поступали крајње безобзирно. Заправо су због религиозног анимозитета⁴⁷ и схватања живота православаца већ били

⁴⁶ Midhat Šamić, *Francuski putnici u Bosni i u Hercegovini ...*, 103.

⁴⁷ Неколико је битних фактора који су утицали на формирање националне тежње, не само српског, него и осталих балканских народа у XIX вијеку. Поред отуђеног центра власти, разлике у језику, феудалне конфронтације између муслимана и хришћана, као један од главних фактора је и религиозни или вјерски анимозитет. Сељачка етничка или национална припадност заправо је била поистовијећена са његовом религиозном припадношћу. У оквиру првог степена развоја национализма, тзв. прелаза

осуђени на пропаст. Пишући о свом путовању кроз Босну и Херцеговину, енглески путописац Фредерик Харисон (енг. Frederic Harrison) је писао: „кад је један француски просвијећени путник у 18. вијеку предвидио француску револуцију на основу биједног стања сељаштва, он је имао на уму управо она зла која путник види данас у Херцеговини и Босни, зла којим још треба додати и невоље што неизбежно произлазе из доминантног положаја државне религије”.⁴⁸ Најбољи примјер јесте долазак закупаца пореза 1875. у Невесиње. Иако су сељаци скоро па у договору плаћали порез, намети који су непосредно пред устанак уведени били су немогући за поштовање, па су они протествовали и одбили да дају тражено. У том тренутку су закупци на народ послали заптије, чији су злочини и свирепости били незапамћени до тада. Чак читава плејада башибозучких злочина на овим просторима није се могла поредити са овим гнусним терором из године пред почетак устанка. Мноштво српских села остало је празно, град Невесиње скоро па пуст, а част многих жена била је укаљана.⁴⁹ Овакви поступци су само пробудили још јачи борбени дух народа и произвели јаку жељу за ослобођењем и окончањем терора.

„инстинктивног национализма” у модерни, дошло је до друштвеног и економског сукоба који је добио облике размирица између православних и муслимана и почео је управо на селу. У суштини, турски управни систем, који се базирао на ставу да црквена припадност обиљежава и етничку, директно је подстицао вјерску поларизацију, сукобе и анимозитете на том нивоу. (Димитрије Ђорђевић, „Улога националног чиниоца на Балкану у деветнаестом веку”, у зборнику: *Опједи из новије балканске историје*, (Београд: Српска књижевна задруга, 1989), 24–27).

⁴⁸ *Na vratima Istoka: engleski putnici o Bosni i Hercegovini ...*, 290.

⁴⁹ Василије М. Гутић, *Опшћа и дијломајска историја...*, књига 1, 71.

Уопштено гледано, стање у којем се налазио српски сељак у Босни и Херцеговини пред устанак, било је посљедица немоћи турске централне власти да обузда немирне феудалне господаре, али и посљедица немогућности Османског царства да обузда све проблеме који су се јављали у процесу окончања феудалног поретка и јављања капиталистичких производних односа. Тако гледано, сељак је био притјешњен у свом сиромаштву и у репресијама државе, па се одлучио на борбу против Османског царства, које је за њега представљало и поробљивача и експлоататора у исто вријеме.⁵⁰ Циљ ове борбе био је оличен у жељи за ослобођењем од превеликих намета и злоупотреба, као и за коначним ослобођењем и каснијим уједињењем српскога народа са својом матицом Србијом. На њу се гледало као на мјесто гдје је сељак био слободан и гдје је тај исти сељак био темељ конституисања модерне српске нације. Та свијест, стално је била пред очима сељачким масама у Источној Херцеговини и читавој њеној околини.⁵¹

⁵⁰ Војислав Богићевић, „Стање раје у Босни и Херцеговини пред устанак 1875–1878. године (Поводом 75-годишњице устанка у Херцеговини и Босанској Крајини 1875–1878)”, *Годишњак Историјској друштва Босне и Херцеговине*, том 2, (Сарајево: ДИБиХ, 1950), 178.

⁵¹ Миомир Дашић, „Политичке и социјалне претпоставке сељачког устанка у Горњем Полимљу 1875. године”, у: *Опједи из историје Црне Горе*, (Подгорица: Историјски институт Црне Горе, 2000), 264–265.

СТАЊЕ У ХЕРЦЕГОВИНИ ПРЕД УСТАНАК

Више од двије деценије пред почетак устанка, Источна Херцеговина је била у једном скоро па континуираном устанку против Османског царства. Већ у зиму 1851. пљеваљски крај се побунио против османске власти, због одбијања плаћања великих намета и пореза у виду ригорозне трећине, а почетком наредне године, Херцеговци су вршили пробоје све до самог Мостара. Тешко је рећи како, али за вођу се у том тренутку наметнуо зубачки и корјенићки војвода Лука Лаков Вукаловић, који је у наредној деценији, готово у континуитету предводио своје сународнике овога краја.⁵² Он је своју највећу славу стекао након битке на Граховцу, у мају 1858, када је од црногорског књаза Данила добио звање војводе.⁵³ Сходно томе да је

⁵² Душан Берић, *Устанак у Херцеговини 1852–1862*, (Ваљево – Београд – Нови Сад: Ваљевска штампарија – САНУ – Удружење Срба из Херцеговине у Војводини, 1994), 191–209.

⁵³ Битка на Граховцу догађај је од посебног значаја за читаво раздобље устанка Луке Вукаловића. Читава побуњена и немирна област Херцеговине и њени становници и даље су одбијали да плате порезе, а у томе су имали подршку цетињског двора. Заправо је књаз Данило (1851–1860) најприје био одустао од помоћи, под притиском бечког двора, али је касније ипак послао исту Херцеговцима. Са друге стране, Турци су по сваку цијену журили да ријеше проблеме у побуњеним областима. Већ 30. априла 1858. они су кренули ка црногорској граници и 4. маја су заузеле Бањане. Након тога су кренули на Грахово, гдје су дошли четири дана касније. Грахово, које је до тада било главни спор Турака и Црногораца, књаз Данило је одлучио да брани као саставни дио Црне Горе. Турске снаге бројале су око 10.000 људи, појачаних са 500 коњаника и 10 топова, којима су се придружили и башибозуци, под командом Хусеин-паше. Војводе су одбијале позиве за предају и преговоре, а књаз је, спремивши 600 Цуца у помоћ, опет издао наредбу да се ни у ком случају не прелази граница,

турско–црногорско разграничење, које је проведено убрзо након ове битке, заобишло директно Источну Херцеговину и оставило је у саставу Османског царства, Вукаловић је наставио пружање отпора. То је донијело велики одјек и у самој Босни, гдје је 1858. избила буна у Босанској Крајини и Посавини. Међутим, устанак који је трајао у Херцеговини имао је озбиљнији карактер. Сам Вукаловић јасно је давао до знања да се неће ограничити само на потенцијално смањење порезних намета, већ је ишао ка пријeko потребној борби за ослобођење и припајање Црној Гори. Чак је и Омер-паша Латас покушавао да умири Херцеговце разним уступцима.⁵⁴ Захваљујући њего-

и да се о томе обавијесте Турци. Како се турска претходница већ 9. маја устремила на снаге које су биле на терену, књаз је наредио да се сва расположива снага хитно упути на Грахово. Војска под командом војводе Мирка Петровића, стигла је 10. маја на Гархово и заузела положаје на Граховцу – висоравни изнад самог Граховског поља. Он је под својом командом имао до 5.500 људи, којима се придружило око 3.500 Херцеговаца. Главна битка одиграла се на Спасовдан 13. маја (1. по старом календару) 1858. Турска војска била је страховито разбијена, иако је у том тренутку имала неупоредиво боље наоружање (полуаутоматске пушке). Црногорци су изненадили великим јуришем турске снаге и потпуно их разбивши, натјерали су их на бијег. С турске стране, губици су били изузетно велики. Изгубили су 8 топова, 20 застава, 300 шатора, око 6.000 пушака и 1.000 сандука муниције, као и читаву касу са новцем. Црногорци и Херцеговци су имали мртвих и рањених до 2.000, уз губитак од 13 топова. Турке су гонили увелико након битке, а архимандрит Нићифор Дучић записао је да су у бијегу Турци „неки без ушију, а неки без носа, јер Црногорци нијесу могли у хитњи да свакојему осиијеку главу”. (Душан Берић, *Устѹанак у Херцеговини...*, 488–496; Владимир Ђоровић, *Лука Вукаловић и херцеговачки устѹанци 1852–1862. године*, (Београд: Удружење Требињаца, 2018), 40–43).

54

Омер-паша Латас дошао је у мају 1861. у Херцеговину. Одмах је путем једне Прокламације позивао Херцеговце на

вим понудама, у устанку су се јавиле двије струје, које су предвођене Вукаловићем са једне стране и Нићифором Дучићем са друге стране, који је притом био за договор са властима. Те двије струје су скоро па подијелиле устанике.⁵⁵ Ипак, заједничком акцијом двора са Цетиња и устаника, покрет је остао хомоген све до краја 1861, када је дошло до размирица између младог црногорског књаза Николе и војводе Вукаловића, које су додатно проширене услед црногорско-турског рата. Наредне године, интензитет устанка је лагано опадао, закључно са прољећем 1862.⁵⁶

У прољеће 1862. дошло је до преговора у оквиру којих је Вукаловићу нуђено да буде именован за вођу области и за кајмакама Херцеговине, али су устаници ипак тражили потпуно ослобођење од порезног ропства, аутономију под гаранцијом Великих сила и пристанак на плаћање само редовног пореза султану. Писмом Омер-паше, Вукаловићу је обеђавана територија под његовом влашћу, која би обухватала Зупце,

договор о престанку акција, али расположење за договор је било на ниском нивоу. Прокламацијом се нудило да устаници буду покорни, а заузврат се обеђавало да ће њихов положај у друштву бити бољи. Омер-паша је понудио да свако село бира двојицу старјешина, да свака нахија може да предложи једног или двојицу старјешина, несметану градњу цркава, забрану ноћивања заптија по селима, да сами сакупљају порез, да изаберу владике у свом народу и да им држава помогне да купе земљу. Иако су услови дјеловали прихватљиви, бегови су се оштро бунили против одлука Прокламације, а и устаници су хтјели неку врсту аутономије за своју територију. Уз то, устаници су навели да би пристали на њу, уколико им се обећа да ће бити ослобођени војарине и ако буду у свим правима изједначени са муслиманима. (Душан Берић, *Устјанак у Херцеговини...*, 794–807).

⁵⁵ Душан Берић, *Устјанак у Херцеговини...*, 819–822.

⁵⁶ Исто, 848–852; 877–879.

Драчевицу, Корјениће и Суторину (дакле излазила би на море), и плата 5.000 пјастера и још 500 за секретара и 600 пјастера за шест заптија. Ипак, у писму се мислило на територију која није имала аутономију, већ је била чисто турска област. Вукаловић је био спреман да прихвати ово, под условом да му се припоје још и Требињска Шума и Попово поље, за шта Турци нису хтјели ни да чују и преговори су пропали.⁵⁷

Како су наведени преговори пропали, општи вал опадања устанка захватио је покрет Луке Вукаловића. Све то натјерало га је да у јесен исте године поново ступи у преговоре са Турцима. Преговори са Хуршид-пашом, а уз присуство аустријског и енглеског конзула, одржани су у септембру 1862. у Дубровнику. Двије стране су договориле општу амнестију за устанике, као и наименовање Вукаловића за војводу Зубаца, Крушевице, Драчевице, Суторине, Бањана, Пиве и Дробњака уз плату од 1.500 пјастера. Дато му је право да држи 500 пандура за чување границе према Црној Гори. Како је овај договор био против тежњи цетињског двора да себи потчини ову област, он је од самог почетка осуђиван и саботиран. Читав покрет и дјело Луке Вукаловића су осуђивани, а он сам је називан „Бранковићем”.⁵⁸ Уз све то, Турци нису уопште поштовали договор и нису исплаћивали плате на које су се обавезали. Иако је такво стање довело до покушаја поновног организовања устанка, као и до покушаја новог циклуса преговора у Мостару, Османско царство се ипак одлучило на најкориштенију методу смиривања немирних области и крајем 1863. потпуно војно угушило устанак. На просторима Херцеговине

⁵⁷ Исто, 905–908.

⁵⁸ Исто, 946.

остало је распоређено око 20.000 турских војника чувајући државни поредак и тако је велики устанак и покрет херцеговачких Срба 1852–1862. био завршен. Устаницима је остала, као једна од највећих тековина устанка, могућност за рад хришћанских школа, преко којих ће се у наредном периоду тражити помоћ од руских политичких фактора.⁵⁹ Оно што је било сигурно јесте то да је Херцеговина послје ових устанака уживала слободу какву до тада није познавала у својој историји.⁶⁰

Колика је била унутрашња криза Османског царства, као и биједно стање њене војске у овом тренутку, јасно се види из дужине и ширине трајања покрета у Херцеговини. Најбољи омјер кризе огледа се у ријечима Вилијама Гледстона (енг. William Ewart Gladstone) да је сасвим јасно доказано да једна царевина од 30 милиона људи, није била у стању да се избори са племеном од 200.000.⁶¹

Након наведених устанака, у Источној Херцеговини настало је једно релативно мирно вријеме, без оружаных борби и немира, све до 1874. То је заправо један од најдужих периода мировања у овој области. Савременик ових догађаја – Невесињац Ристо Т. Пророковић, тврдио је да су Турци 1862. над неким херцеговачким подручјима, попут Горње Херцеговине, заправо изгубили готово читаву контролу над селима и да су сељаци постали господари своје судбине.⁶²

⁵⁹ Исто, 949–963.

⁶⁰ Василије М. Гутић, *Ойшћа и диїломаїска исиїорија...*, књига 1, 47.

⁶¹ Исто, 41.

⁶² Ристо Т. Пророковић, *Невесињска буна 1874. и йочейшак устїанка у Херцеїовини 1875. їодине*, у: Ристо Т. Пророковић, *Сабрана дїела*, приредио Момчило Голијанин, (Невесиње:

Међутим, на просторима гдје су Турци имали могућност да контролишу села и предјеле, зулум је био велики и народ је трпио репресије.⁶³ Са овом тврдњом слажу се и потврђују је готово сви конзуларни извјештаји у наведеном периоду до 1874. Органи власти су заправо могли да улазе у српска села само уколико би им то претходно потврдили сељани. Порези и обавезе сакупљале су се у већини села редовно и обавезе су извршаване договорно, а уколико би дошло до покушаја принудне наплате дацбина, није било ријетко да сељани пруже и оружани отпор.⁶⁴

Упркос овим околностима и поред слободе која је наочиглед била присутна, Источна Херцеговина је у свом сиромаштву била једно од најзапаљивијих мјеста у Османском царству. Сам њемачки канцелар Ото фон Бизмарк (њем. Otto von Bismarck) тврдио је да поред Алзаса и Лорене, Источно питање може да изазове велике компликације и немире на континенту. Напетост, уз сав борбени дух и историју народа ових простора, као и уз жељу за коначним ослобођењем, најбоље су свједочили ситуацији у којој се издијање устанка у сваком тренутку очекивало. Колико је то очекивање било присутно и у европским круговима, доказује и депеша потпредсједника француске владе Бифеа, упућена амбасадору у Цариград, у којој се каже да „стање духова у овим земљама је такво да и најмања варница може изазвати пожар”. И изјава

Народна библиотека Невесиње, 2012), 39–40.

⁶³ Архив Републике Српске - Подручна јединица Требиње, Фонд: Породична Збирка Мићо Љубибратић, (у даљем тексту: АРС – ПЈТ, ПЗМЉ), кутија II, бр. документа 11/1875. (фотокопија).

⁶⁴ Василије М. Гутић, *Ойшїа и диїломаїска исїорија...*, књига 1, 47.

Ђуле Андрашија (мађ. Gyula Andrassy) да „сваки онај који жели да покрене Источно питање треба само да у Херцеговини потроши 300.000 франака”⁶⁵, довољно говори о стању напетости и очекивања избијања сукоба на простору Херцеговине и Босне. Немири и сукоби су, како је то писао Антонин Дебидур, били „хронична болест од које је патило турско царство...и умирујући утицај дипломатије није спријечио да се она изрази сваких петнаест или двадесет година у облику страховитих криза, које су цијелу Европу потресале”.⁶⁶

АГРАРНО ПИТАЊЕ И ПОРЕЗНИ НАМЕТИ – ИСТОРИЈСКИ ПРОБЛЕМ НЕМИРА?

Турци су са својим освајањима Босне и Херцеговине, као основну и најважнију тековину, донјели и успоставили строгу централизацију власти. Сва земља је претворена у државну земљу и није постојала могућност постојања приватних посједа. Држава, усмјерена искључиво на ратне походе и освајања, представљала је војно-ратни механизам, који је у свом власништву имао скоро све земљишне посједе, заједно са њиховим кметовима. Сходно томе, државна земља је подијељена на тимаре, зиамете и хасове, којих није било пуно на просторима Херцеговине и Босне. Спахија – коњаник, је на основу ратних посједа имао право на кориштење лена (тимара) и то право није било насљедно, попут оног права које су за вријеме феудализма имали земљопосједници у

⁶⁵ Исто, 48–49.

⁶⁶ Антонин Дебидур, *Дипломајска историја Европе...*, 727–728.

земљама Западне Европе. То је османски феудални систем чинило доста различитим у односу на исте системе у европским државама.⁶⁷

Башибозук у кафани испред кайије у Требињу, (Феликс Каниц)

Већ од почетка Српске револуције 1804, у Босни и Херцеговини долази до неколико покушаја да се овакав систем феудализма укине. Главни мотив социјалног прогреса представљала је тежња за стварањем малих и слободних сељачких посједа. Ова тежња постала је нарочито присутна, уколико се зна да је тржишни напредак још од краја XVI вијека озбиљно нагризао основе феудалног система у Османском царству и као резултат тога процеса појавили су се

⁶⁷ Милорад Екмечић, „Кратки ход по мукама кроз историју Босне”, у зборнику: *Дијалоги прошлости и садашњости*, (Београд: Службени лист СРЈ, 2002), 145–146.

полунезависни феудалци (тур. *ciftlik sahibia*), који су своја имања – чифтлуке, посматрали као приватно власништво и на њима злоупотребљавали позиције кметова. Врхунац наведеног процеса догодио се у годинама после 1833, када је султан званично укинуо спахије у Србији и околним земљама. У Босни је то изазвало велику кризу и побуну муслиманског становништва у неколико наврата, од којих је најзначајнија посљедња, започета 1847. Ту побуну држава је угушила у крви, војним походом Омер-паше Латаса 1851.⁶⁸ То је отворило врата нових реформи у Босни и Херцеговини, које су започете Земљишним законом из 1858. Његове одредбе, кмету су наметале плаћање трећине свом господару и апсолутну зависност од смјештаја и сјемена у односу на господара.⁶⁹

⁶⁸ Noel Malcom, *Bosnia. A short history*, new edition, (London: Papermac, 1996), 119–123; Види: Galib Šljivo, *Omer Lufti-paša u Bosni i Hercegovini 1850-1852*, knjiga 11, (Tešanj: Planjax komerc, 2016), 167–493.

⁶⁹ Када је ријеч о Земљишном закону из 1858, овдје би се требало осврнути на неке битне чињенице у вези са истим. Овај закон, донесен је јуна 1858. (23. шевал 1274) у оквиру епохе танзимата и претпоставља пет различитих категорија пољопривредног земљишта. То су: земља у приватном власништву (!), мирска земља, вакуфска земља, напуштена земља и празна земља. Дакле, законом је званично прихваћено приватно власништво, а осим њега, чланом 8 Земљишног закона, прихваћено је и индивидуално располагање имањима и на то је давана тапија. Закон је исклучио колективно власништво над неким дијелом земље, попут сеоског власништва над шумама, па је с тога за његову основу узет земљишни режим приватне својине. Управо то је била и највећа мањкавост. Сходно томе да односи између власника земље и државе и кмета нису били описани у овом закону, земљовласници су, користећи се различитим механизмима обмане државних власти, до посљедњих граница газили сељака и тако повећавали своју моћ. (Детаљније: Илбер Ортајли, *Најдужи век империје*, (Београд: Српска књижевна задруга,

Наведене одредбе увелико су злоупотребљаване и у коначници, кметови су били ускраћени за било коју новину у односу на свог господара. Земљишни (Рамазански) закон из 1858. и Саферска наредба из 1859. у суштини су у аграрном погледу допринијели само једној систематизацији власничког права на основу које је, сада и званично правно, муслиманска властела била призната као сопственик имања око којих су од почетка реформи вођени спорови са државом. Све то оставило је отвореним и неријешеним аграрно питање и позицију кмета.⁷⁰

Аграрни револт сељака, односно пропаст српског села, био је један од главних узрока избијања немира међу становништвом Херцеговине и Босне. Иако је неписано правило сељачких буна то да оне избијају спонтано, устаничке акције су ипак раније планиране. Носиоци главних ослободилачких тежњи народа у Босни и Херцеговини били су српски сељаци, али само до половине XIX вијека, када су примат узели трговци. Они су представљали слој становништва који је економски и привредно дошао до утицаја захваљујући покушају реформи царства педесетих година XIX вијека, када су се отворила врата за економско јачање. Обрачунавањем са немирним босанским беговатом и увођењем Саферске наредбе 1859, када је хришћанско становништво било (ипак само формално) правно изједначено са исламским поданицима, отворила су се врата још већем пословању и већем обиму трговине српских трговаца са

2004), 182–184).

⁷⁰ Милорад Екмечић, „Босна и Херцеговина 1802–1878”, у зборнику: *Дијалог прошлости и садашњости*, (Београд: Службени лист СРЈ, 2002), 158–164.

сусједном Хабзбуршком монархијом. Привредно ојачали, са добрим везама, како политичким, тако и економским, трговци су преузели културно-политичко предводништво српског народа у Босни и Херцеговини. У зависности од степена друштвеног развоја, ово вођство се повиновало утицајима аграрног стремљења сељака или се трудило да им наметне једну ширу концепцију општих циљева који су обједињавали и аграрне и национално-политичке факторе. Тамо гдје је мјесна власт чинила велике репресије и насиља (што је случај у Босни и Херцеговини), превагнуо је аграрни фактор, што је имплицирало побуне против локалне власти. У тренутку окретања устанка против цијеле државне власти, оба фактора, и аграрни и национално-политички, били су обједињени. Устанак у Босни и Херцеговини био је изражен кроз оба фактора, с тим да је аграрно питање било већи узрок немира и побуне сељака.⁷¹

Сам аграрни чинилац у балканским револуцијама био је посљедица нарави самог балканског села, као и револуционарних и конзервативних ставова сељака, како је то примијетио академик Димитрије Ђорђевић. У вјековној борби против османске власти, сам сељак се заправо изоловао и затворио у своју патријархалну заједницу, али је ипак очувањем старих и утврђених вриједности, омогућио себи опстанак етничко-националних вриједности, што је

⁷¹ Димитрије Ђорђевић, „Улога аграрног чиниоца у балканским покретима деветнаестог века”, у зборнику: *Оглед из новије балканске историје*, (Београд: Српска књижевна задруга, 1989), 39–42; Васа Чубриловић, *Историја политичке мисли у Србији XIX века*, (Београд: Народна књига, 1982), 255–256.

било од непроцјењивог значаја.⁷²

Ипак, осим неријешеног аграрног питања и аграрних односа, порезни систем у Босни и Херцеговини био је крајње проблематичан и архаичан. Све законодавне мјере које су доношене непосредно пред устанак, попут већ споменуте Саферске наредбе из 1859. или неки од административних закона који су донијети 1865.⁷³ нису успјели да промијене тешко стање. Уз то, социјална подјела се увелико поклапала са вјерском, тако да је поларизација становништва била изражена кроз два нивоа. Безобзирно прикупљање пореза било је главни државни приход, а оно је вршено на најсвирепије могуће начине, уз тортуру и малтретирање од стране заптија, а све под институцијом сакупљивања сакупљања пореза. Правни положај кмета био је потпуно исти као и у средњем вијеку, па је, без обзира на покушај реформи, било немогуће остварити иста права каква су имали муслимани.⁷⁴

Од периода Кримског рата (1853–1856), тачније речено, од 1854. главни извор прихода Османског царства био је од прикупљања *десетине*. Овај порез, као основни, али не и једини које је становништво плаћало, обично се сакупљао у натури. Међутим, од 1866. обнавља се „закуп десетине” који сакупљачима даје одријешене руке и неограничена средства у сакупљању истог. То је директно проузроковало насилно

⁷² Димитрије Ђорђевић, *Улога аграрној чиниоца...*, 42.

⁷³ Наведеним административним законима Босна и Херцеговина је уздигнута на ранг ејалета и подијељена на седам округа. Подјела је резултат реформског замаха Мидхад-пашине владе. (Милорад Екмечић, *Босна и Херцеговина 1802–1878...*, 155–156).

⁷⁴ Василије М. Гутић, *Ойшѣа и диѣломаѣкса исѣорија...*, књига 1, 45–46.

прикупљање *десетине*, а њен износ растао је из године у годину, сходно расту камата на отплату спољног дуга државе. На тај начин, временом је из натуралне ренте, *десетина* постала новчана рента, а њено сакупљање су пратила бројна насиља и злоупотребе. На основу резултата испитивања пребјеглих сељака на територију Хабзбуршке монархије, Милорад Екмечић навео је да је пред почетак кризе *десетина*, односно *осмина*, износила 60% сељачких прихода.⁷⁵ Осим тога, 1872. држава је увела монопол на дуван. Двије године касније, 1874, укинуте су царине у Османском царству, што је за посљедицу имало увођење „десетинске четвртине”, чији је циљ био да надомјести државне губитке од укидања унутрашњих царина. То је практично значило да је становништво било у обавези да плаћа *осмину*, а не *десетину*, што је уз прикупљање свих осталих порезних намета било неиздрживо за српског сељака.⁷⁶ Сходно томе да је брзо растао и закуп *десетине*, може се закључити да је она 1875. била више него удвостручена у односу на 1872.⁷⁷

Велики проблем код сакупљања *десетине*, а касније *осмине*, било је управо њено издавање под закуп. У првој половини XIX вијека, овај порез је наплаћиван као умјерен порез од производа сељачког домаћинства. Обично се од жита наплаћивало натурално, док је од осталих намирница то рађено у новцу. Стагнацијом сточарства, као предоминантног

⁷⁵ Милорад Екмечић, *Велика исјочна криза...*, 151.

⁷⁶ Милорад Екмечић, *Сјварање Јујославије...*, 273–279; Милорад Екмечић, „Српски народ у Турској од средине XIX века до 1878.”, у: *Исјорија српској народа*, V–1, (Београд: Српска књижевна задруга, 1981), 449–484.

⁷⁷ Миомир Дашић, *Полијичке и социјалне йрејйосйавке сељачкој усйанка...*, 276.

занимања народа у овим крајевима, оптерећивање плаћањем *десетине* постало је нарочито тешко. Становништво је било дужно да плаћа *десетину* не само од житарица, него и од грожђа, воћа, маслина, лана, конопље, меда и других значајних производа.⁷⁸

Сходно томе да је Османско царство било у дубокој декаденцији, аге и бегови, који су сакупљали порезе, нашли су се у проблему. Наиме, они су губили своје читлуке и смањивали су им се извори прикупљања пореза. У том случају, појачавао се притисак на сељаке, а насиља, зулуми и крађе постали су свакодневица. Такво стање неминовно је водило у конфликт. Управо је насилан закуп и одријешене руке у току истог био главни окидач немира.

Принцип у оквиру кога су се могле дати одријешене руке за сакупљање пореза било коме, уколико би прије тога тражени износ исплатио држави, био је погубан по становништво. Након задовољења државних аспирација за порезом, закупљивач би се најчешће упућивао у села и крајње непоштено и нереално процјењивао потенцијалну добит сељака за ту годину, и на основу своје процјене, а уз пратњу заптија, наплаћивао би порез.⁷⁹ О томе је своје записе оставио и путописац и дописник *Манчестер гардијана* (енг. *The Manchester Guardian*), Артур Еванс (енг. *Arthur Evans*). Он је био посебно огорчен на сазнања о насилности при прикупљањима пореза. Записао је да „често

⁷⁸ Исто, 268.

⁷⁹ Обично су велики закупци своје право препродавали мањим, за доста велике суме новца. Ови мањи, узмали су колико су више могли од сељака, често не бирајући средстава. На тај начин, десетина је умјесто 10% реално износила и до 15%. (Види: Миомир Дашић, *Полијичке и социјалне промјене у селачкој устанци...*, 269).

сабирачи удвоструче или утроструче легалну суму”. Сходно томе да се порез скупљао „непосредно пре сакупљања жетве према текућим цијенама [...] жетва може остати чак и несакупљена, све док се пореза не исцеди и немилосрдно не наплати у готову”.⁸⁰ Познато је да је српски сељак био озбиљно малтретиран и да му је узимано некада и по 2/3 прихода. То је представљало главни узрок побуне. Најбољи примјер је случај Стевана Бјелајца из Међеђе (Босна) којем су власти процијениле да је могао добити 360 десетака шљиве, а он је добио тек 199. Међутим, сходно процјени власти, спахији је за *шрећину* дао 108 десетака и закупнику за *десећину* 36, па му је преостало тек 55 десетака.⁸¹ Такође, за вријеме проласка цара Франца Јозефа (1848–1916) кроз Далмацију у априлу 1875, неколико грађана Грахова се жалило да је у питању класично насиље над њима од стране пореских власти у Грахову. Наиме, они су, слично као у ситуацији Стевана Бјелајца, унапријед намјерно наводили већи број оваца код сељака и у току узимања пореза са собом односили много више грла него је то заиста требало.⁸²

Парадокс пореског система најбоље осликава примјер из 1869, када је један ага, коме је сељак био дужан плаћати *шрећину*, мање плаћао држави своје порезне обавезе него сваки од његових 60 кметова на имању понаособ. Уз то, неколико година раније,

⁸⁰ Artur Dž. Evans, *Kroz Bosnu i Hercegovinu peške tokom pobune augusta i septembra 1875*, (Sarajevo: IP „Veselin Masleša”, 1965), 224.

⁸¹ Galib Šljivo, *Historija Bosne i Hercegovine 1788–1878. Bosna i Hercegovina 1869–1878*, knjiga 7, (Tešanj: Planjax komerc, 2016), 508–556.

⁸² Исто, 433.

систем сакупљања *десетине* у Херцеговини је достигао немогуће размјере у износима. На плаћање ове обавезе отпадало је више средстава него на све остале намете заједно. Стални закуп и његов пораст из године у годину био је главни фактор сазријевања побуне и жеље за устанком. Њен закуп, као и малтретирања у току сакупљања, попримили су толике размјере да је „Европа пред својим очима доживљавала закашњели средњи вијек.”⁸³

Држава је, испоставиће се исувише касно, покушала да укине институцију закупљивања пореза у тренутку кад је устанак већ био почео. У јесен 1875. у Мостар је дошао Сервер-паша са задатком да покуша да смири немире, обећавајући боље услове за становнике и укидање закупљивања пореза. У ту сврху, донио је и објелоданио један „талимат” у новембру исте године, којим се регулише начин убирања пореза. У оквиру њега се каже: „Десетине, кад би се удариле на земље, то би било по народ много корисније, зато ред закупнине биће одбачен, али овај речени нови ред, ако се не би могао увести до времена док би прва љетина приспјела, онда ће по свим странама вилајета прије времена жетве, бити љетина распродана. Сваки закупник десетине једног села, пети дан своје обвезнице, а који буде закупио сав кадилук десети дан, ако не почне сабирати, тада сеоске старјешине пописаће свачију љетину и биће допуштено свакоме тежаку давати имање са земљишта који купац хотједне послѣје реченог рока сакупљати, мораће примити тефтер који му буде предан од стране старјешина сеоских, изван овога тефтера ништа више

⁸³ Милорад Екмечић, *Истѿоријски значај устѿанка...*, 208–209.

неће имати права тражити”.⁸⁴ На основу овога јасно се види да је одузето право заптијама да сакупљају порез и да је ово право предато нарочитим сакупљачима, који су могли бити и немуслимане. Међутим, како је ово требало да ступи на снагу у марту наредне године, а устанак се распламсао пуном снагом, на крају је остало све по старом.⁸⁵

Осим *десетине* (или касније *осмине*) порезна обавеза била је и *шрећина*. Она се плаћала аги од стране чивчије. Та врста пореза била је сасвим сигурно тежа него *десетина*. Како су аге, због кризе феудалног система, имале раширене руке убирања пореза, упркос покушајима реформи, често су се дешавале ситуације у којима су аге процјењивале да *шрећина* треба да износи много више него што је то заправо стварно (примјер С. Бјелајца). Такође, ова врста пореза давана је у закуп као и *десетина*. Закупци су и у овом случају били врло немилосрдни и крајње непоштени, па је и ова акција праћена зулумом. Саферска наредба из 1859. чланом 11, строго је забрањивала издавање *шрећине* под закуп, али, као и већина одлука ове наредбе, остала је мртво слово на папиру. Тако је трајало све до 1875. и доласка Сервер-паше, који је строго наредио поштовање тачке 11 Саферске наредбе, што је било, као што смо већ видјели, прекасно.⁸⁶

Поред већ наведених пореза, становништво је било дужно да плаћа и низ других порезних обавеза, од којих ћемо неке поменути. *Порез на кућу* била је редовна порезна обавеза. Он је подразумијевао да свака парцела посједа мора имати посједовни лист

⁸⁴ Босна, бр. 489, 27. октобар и 8. новембар 1875.

⁸⁵ Војислав Божићевић, *Сјанање раје у Босни и Херцеговини...*, 167.

⁸⁶ Исто, 168–170.

(тапију) и за сваку тапију наплаћивала су се четири пјастера, а за хуџет, односно скупну тапију, плаћало се од 20 до 100 пјастера. У случају смрти власника, морао се извршити попис кућа и посједа како би се све могло уписати на новог, који је опет био дужан да поново посједује све тапије и плати порез на њих. Чак и спровођење катастарског пописа земљишта, наплаћивало се при упису, диоби, али и продаји наслједства.⁸⁷

Становништво је било у обавези да плаћа и *војни њорез*. Сваки становник који је потпадао под рају, био је у обавези да плати 39 пјастера пореза годишње, без обзира на старост. Други порези и таксе које је становништво било у обавези да плаћа су:

- *Бејије* – он се наплаћивао код куповине стоке и износио је најчешће 2,5% продајне цијене;

- *Зедхије* – од сваког закланог вола по 3 пјастера, од заклане краве 2,5 пјастера, овце, овна и коза 20 пара и од јагњета 10 пара;

- *Канџарија* – представљала је таксу за кориштење ваге – кантара на пијаци;

- *Оџлукија* – такса за право испаше на државним земљиштима;

- *Духан ресми* – 10 пјастера по килу дувана и за сваки продајни објекат за дуван још по 60 пјастера годишње.

Такође, још се плаћало и за сваки продајни објекат у коме се продавало пиће од 70 до 100 пјастера годишње, као и за напитке од шпирита двије паре по килу и 12 пара царине. Саставни дио обавеза представљао је и *њорез на овце и козе*, и он је износио 2,5

⁸⁷ Galib Šljivo, *Historija Bosne i Hercegovine...*, knj. 7, 434–435.

пјастера по грлу.⁸⁸

Треба напоменути да је поред свих наведених пореза и такси, кмет био у незаштићеној позицији у односу на вољу свог господара. Без намјере правног тумачења ове појаве, циљ нам је да укажемо на то да је сваки кмет био у таквој ситуацији да га је бег могао протјерати са земљишта које је обрађивао и да се преко ноћи могао наћи „на улици”. Рјешење овог проблема пробало се добити Рамазанским (Земљишним) законом из 1858, када је прописано да свако онај ко не обрађује земљу дуже од три године, иста му се треба одузети и продати некоме ко ће је обрађивати. Како ова одредба није испоштвана, овај проблем покушан је ријешити и Саферском наредбом којом је прописано да ага има право отјерати са посједа сељака уколико он не би двије године узастопно давао бегу допринос.⁸⁹ Међутим, и ово, као ни многе друге одлуке, није уопште поштовано и сељак је и у овом погледу проблема аграрних односа био и остао крајње незаштићен пред законом.

Свим наведеним порезима може се додати и обавезни порез на шљиве и казане, такозвана *качарина*, и она је износила 8 гроша и порасла је временом на један дукат годишње. Овдје треба напоменути да је готово на све врсте воћа плаћан обавезни порез. Битну чињеницу представља и податак да је послвије 1850. скоро сваки порез повећан за три, пет или чак и десет пута и да је, у свакако тешким условима, плаћање пореза из године у годину било све веће оптерећење за сељака. У периоду распадања феудалног

⁸⁸ Исто, 435.

⁸⁹ Војислав Богићевић, *Сџање раје у Босни и Херцејовини...*, 177–178.

система у Босни и Херцеговини, постојало је више од 97 пореза који су оптерећивали становништво! Спомине се и *лучиндански* и *ђурђевдански* порез, који су становници плаћали на ове празнике и он се давао за полугодишње усјеве и приносе и износио је седам до девет гроша на 100 кила усјева.⁹⁰

Уколико би становници били у ситуацији да не могу да поплаћају све наведене порезе и намете, што је била готово свакодневна појава, терор и мучење били су неизоставна мјера сакупљача пореза. Уз тучу, која је била најчешће средство изнуде наплате пореза, чест облик било је и тзв. „димљење”. У том облику тортуре, сељака би везали за греду на тавану и испод њега би на огњишту ложили ватру од сувог, обично сивог дрвета⁹¹, које је проузроковало велики дим и по неколико пута онесвјешћивало сељака. Осим тога, примјењиване су и друге мјере тортуре, попут потапања у воду, затварања у стаје са животињама, бичовање, затим остављање у снијегу и на хладном ваздуху без простирке, као и одвођење у тамнице. Тако је текао један озбиљно проблематичан процес осиромашивања сељака и становништва, на један прилично бруталан и безобзиран начин.⁹² Поред ових метода, сам Еванс је записао да је терор заиста био бруталан. На неке од начина и метода мучења, био је нарочито згрожен. Он наводи неке од тих начина: „У летњој жежи свлаче људе до гола, привежу их уз дрво, премажу медом или другим слатким соком и препусте их нежној милости природних инсеката. Ако се

⁹⁰ Vojislav J. Korać, *Trebinje – istorijski pregled. Period od dolaska Turaka do 1878. god.*, knjiga 2 – dio 1, (Trebinje: IK Svjetlost Sarajevo – Štamparija Trebinje, 1971), 550–551.

⁹¹ Обично дрво смреке у Херцеговини.

⁹² Vojislav J. Korać, *Trebinje – istorijski pregled...*, 552–553.

притисак врши зими, сматрано је подесним да се људи привезу уз стубове и оставе босоноги да промрзну; другом приликом гурну рају у свињац и залију их хладном водом. Омиљен је начин да се група хришћана одведе у неку колибу или под неко стабло и ту се запали зелено грање и тако их гуше димом. Записани су случајеви да су босански сељаци затрпавани у земљу до главе”.⁹³

О томе да су Срби могли неке да се жале, наравно, није било ни могућности, ни основа. Српски сељак заиста је живио у нехуманим условима, оптерећен са много врста пореза, физички малтретиран, али и понижаван на сваки могући начин. Томе свједочи и један случај из 1871. у Сарајеву, када је „усред чаршије, неки Муслиман убо ножем осамнаестогодишњег младића хришћанина и побјегао наочиглед бројних Турака и заптија”.⁹⁴

Као саставни дио свих наведених тешкоћа, становништво је било у обавези да ради бесплатно на јавним објектима. Шест дана годишње, сељаци су морали да раде на јавним путевима и цестама, бесплатно и у најгорим условима. Треба напоменути да су сељаци који нису ишли добровољно били физички нагоњени да иду и нису имали право избора.⁹⁵ Дobar примјер терора у овом случају јесте извјештај *Засиаве* од 30. маја 1868. када је писано о изградњи пута између Требиња и Билеће, гдје се каже да „нема на свијету неправде коју он (Али-бег Кучуковић) хришћанима не би учинио, а богме их и чини доста сваки дан! а особито у изградњи пута који се од Требиња до Билеће

⁹³ Artur Dž. Evans, *Kroz Bosnu i Hercegovinu peške...*, 224–225.

⁹⁴ *Na vratima Istoka: engleski putnici o Bosni i Hercegovini ...*, 296.

⁹⁵ Vojislav J. Korać, *Trebinje – istorijski pregled...*, 553.

још од прошле године ради. Ту јадна сиротиња од свијех села мора на измену по недељу дана и гладна и жедна непрестано радити; а овај зликовац не мари, што многи по путу од глади и од муке посрћу и што им пуне куће пилежи и без коре хљеба плаче и пиште! но их ту са заптијама чува, нагони и мучи”.⁹⁶ Ово представља можда један од најсликовитијих приказа бруталности турске власти у Херцеговини.

Као посљедњи и најтужнији фактор експлоатације становништва били су и грчке владике, тзв. фанариоти, који су били нарочито брутални у случају наплаћивања својих потраживања. Они су били познати по великој грамзивости за новцем. Њима се годишње давала *мирија* – по 3–4 гроша по кући, и то је епископ предавао држави. Свака кућа му је такође давала и један грош и четири паре годишње и тај порез називао се *баџик* или *димарина*. Свештеници су плаћали своје именовање по 25 дуката, а за сваку кућу по парохији плаћали су по један талир. Такође, свештеник је био у обавези да даје годишње по 50 гроша за водицу, а када се зна да је за једну кућу цијена била један грош, јасно је да су и сами свештеници били у неприлици. Такође, подразумијева се да је сваки смртни случај, доносио свештенику новац.⁹⁷ Када би се освјештавала црква, епископу је народ давао 5.000 гроша. Фанариоти су често производили обичне чобане по Босанској Крајини за свештенике само да би узели новац. То су радили за износе од 30 до 100 дуката. Нарочито је битно напоменути да су грчке владике све ово радиле у договору са турским

⁹⁶ *Засјавка*, бр. 43, 30. мај 1868.

⁹⁷ Artur Dž. Evans, *Ilirska pisma*, (Sarajevo: Veselin Masleša, 1967), 33.

властима и да су често своје услуге и потраживања наплаћивали у пратњи турака и на бруталан начин.⁹⁸

Сви ови намети, прирези и порези, уз неријешено аграрно питање и несређене односе између бегова и сељака, довољно су оптерећивали сваког сељака да је било право чудо да је српски сељак успијевао да преживи у наведеним околностима. У комбинацији са неродним годинама, немаштином и терором, није му преостајало ништа друго него да се буни и устаје против османске власти. Наведени проблеми и историјска борбеност и немиран дух становника Херцеговине, били су главни узроци избијања устанка у љето 1875.

⁹⁸ Токо Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве*, књига 2, (Београд: БИГЗ, 2002), 306–308; Vojislav J. Korać, *Trebinje – istorijski pregled...*, 562–563.

ВОЈНЕ ОПЕРАЦИЈЕ ХЕРЦЕГОВАЧКИХ УСТАНИКА

УСТАНАК 1875–1878.

„...Три смо в`јека брда наша
Свеїињу нам сачували,
Ил` ѿадиша, или ѿаша
По кланцих су наших ѿали...”

Антун Паско Казали⁹⁹

Претходно описани ратни немири и устанци у посљедње двије деценије пред устанак, створили су у Источној Херцеговини праву ратну психозу. То је значило да је било која врста дужег мира са Турцима скоро немогућа. Велики намети и нарочито озлоглашено убирање *десеїине* путем закупа, редовно су доприносили ситуацијама да су се читаве породице, а некада и села одметале у збјегове по херцеговачким брдима. Одметање у хајдуке и прелазак границе у Црну Гору постали су свакодневница. У таквим условима, а с обзиром на све јаче буђење националне свијести код Срба, потпомогнуте ратним успјесима у периоду од 1852. до 1862, било је потпуно очекивано да устанак поново крене. Ратне припреме дешавале су се увелико пред исти и резултирале су једним великим и успјешним покретом који је кренуо у Невесињу у јулу

⁹⁹ *Slovinac*, br. 5, godina I, 1. jul 1878, 33.

1875. Њих су додатно подстакле неимаштине, биједно стање, како је писао Алекса Јакшић,¹⁰⁰ и неродна 1874, чије су посљедице дошле на наплату управо 1875.¹⁰¹ Те године су скоро сви усјеви у Херцеговини пропали, укључујући и траву за испашу стоке. На то су власти повећале потражњу за наметима, а цијене су порасле више од 100%, па је стање било алармантно. Колика је глад завладала у Херцеговини, говори податак да је било предвиђено да се из околине Требиња пресели више стотина породица у крајеве око ријеке Саве, у Зворнички и Бањалучки санџак.¹⁰² До ове мјере није дошло, али су неимаштина и закуп *десетине* натјерали становништво на устанак и ослобођење, што је покренуло један прави, како је то примијетио француски дипломата Пјер Гера (фр. Pierre Guerraz), „социјални рат Словена против Словена”.¹⁰³

¹⁰⁰ АРС – ПЈТ, ПЗМЉ, кутија II, бр. документа 134/1875. (фотокопија).

¹⁰¹ Christer Jorgensen, „Igniting the East”: the causes and consequences of the 1875 peasant revolt in Bosnia-Herzegovina”, у: *Glas SANU* 428, (Београд: Српска академија наука и уметности, 2018), 132.

¹⁰² Galib Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1869–1878...*, књига 7, 394.

¹⁰³ Душан Берић, „Мишљење једног француског дипломате о стању Турског царства и европске политике у време Велике источне кризе 1875–1878.”, у: *Зборник Маџице српске за историју*, бр. 49, (ур. Славко Гавриловић), (Нови Сад: Матица српска, 1994), 163.

Херцеговачки устаници, (Србадија - Беч, година прва, свеска 11, 1875.)

ПРИПРЕМЕ УСТАНКА

Најприје треба истаћи чињеницу да је простор Босне и Херцеговине читаве три деценије прије почетка устанка био премрежен тајним организацијама које су у неким тренуцима активно или пасивно радиле на припремању истог. Рад ових организација враћа нас у четрдесете године XIX вијека, односно у период од неколико година након писања *Начертанија*. Овај програм српског политичара Илије Гарашанина подразумевао је, уз првобитни и наглашени распад Османског царства, обједињавање српских, односно хришћанских области под патронатом матице Србије. Како су Босна и Херцеговина биле по свим статистикама већински насељене Србима и

како су ове покрајине историјски увијек гравитирале ка Србији, и оне су се нашле у сфери утицаја српског националног програма.¹⁰⁴

Неколико година по писању *Начертанија*, Гарашанин је најприје имао намјеру да путем српског дипломатског представника на Порти, Константина Николајевића, покуша да оствари план формирања једне Српске вицекраљевине и тако трансформише Османско царство.¹⁰⁵ Како је тај пројекат пропао, приступио је формирању тајних организација, које би своје акције усмјериле у правцу припреме и организовања једне шире сарадње хришћана и касније организације једног великог устанка за ослобођење Срба. Ове организације су убрзо по свом формирању доживјеле крах и свој рад су обуставиле све до 1858, када је Гарашанин ревидирао њихов рад. Њихов циљ је био да се у Босни и Херцеговини постигне национално јединство и да сви хришћани, а уколико је могуће и муслимани, сарађују што је могуће више, како би се становништво овога краја ослободило од османске власти. Интересантно је да се, програмски, рад ових организација није уопште дотицао аграрног питања и проблема, изузев једног помињања изједначавања муслимана и хришћана, али без класног разграничења. Њихов циљ је био садржан у тежњи да се

¹⁰⁴ Види: Радош Љушић, *Књижа о Начертанију. Национални и државни програм Кнежевине Србије (1844)*, (Београд: БИГЗ, 1993), 151–165; Константин Владимирович Никифоров, *Начертаније Илије Гарашанина и сјољашња политика Србије 1842–1853*, (Београд: Службени гласник, 2016), 251–265; Dušan T. Bataković, *The foreign policy of Serbia (1844–1867). Ilija Garašanin's Načertanije*, (Beograd: Institute for Balkan Studies – Serbian Academy of Sciences and Arts, 2014), 245–260.

¹⁰⁵ Miloš Jagodić, „Serbian secret organisation in Eastern Bosnia (1849–1855)”, *Istraživanja*, 27, (2016), 190–191.

ови простори ослободе и уједине у једну заједничку државу.¹⁰⁶

Године 1861. дошло је до званичне обнове рада тајних организација и тада се њихов домен спустио директно до Херцеговине. Гарашанин је у Херцеговини нашао повјерљивог и поузданог архимандрита Серафима Перовића и са њим ступио, преко руског конзулата у Мостару, у контакт.¹⁰⁷ Такође, у Београду се у то вријеме налазио и повјереник српске владе Мићо Љубибратић¹⁰⁸, Херцеговац и један од учесника

¹⁰⁶ Vojislav J. Korać, *Trebinje – istorijski pregled...*, knjiga 2 – dio 1, 565–566.

¹⁰⁷ Милорад Екмечић, „Национална политика Србије према Босни и Херцеговини и аграрно питање (1844–1875)”, у зборнику: *Радови из историје БиХ XIX века*, (Београд: БИГЗ, 1997), 33; Dušan T. Bataković, *The foreign policy of Serbia (1844–1867)*..., 188.

¹⁰⁸ Михаило Мићо Љубибратић, војвода (Љубово код Требиња, Херцеговина 1839 – Београд, 26. XII 1889) – био је војвода, устанички вођа и преводилац. Завршио је у Дубровнику Класичну гимназију на италијанском, гдје је добро усавршио и француски. Сарађивао је са Луком Вукаловићем још од млађих дана, продавајући дуван. Након што је Вукаловић узео вођство у устанку у Херцеговини 1852–1862, Љубибратић му је постао секретар. Био је један од сарадника Илије Гарашанина на организацији новог устанка у Босни и Херцеговини. Шездесетих година деветнаестог вијека водио је тајне организације у Београду. Устаничку идеологију је, под утицајем италијанског ризорђимента, ускладио са италијанским узором. Полазио је од тога да етнички идентитет одређује језик, па су за њега сви становници БиХ „без разлике вјере, браћа: по Богу, језику и отаџбини”. У Херцеговину је послат пред почетак Велике источне кризе. Одмах је радио на припремању планова за устаничке операције у Херцеговини. Своје планове усагласио је са плановима Светозара Милетића и Ђузепеа Гарибалдија, чији добровољци су били међу устаницима војводе Љубибратића. У Херцеговини његов рад није наишао на топао пријем двора на Цетињу, па се црногорски књаз Никола потрудио да Љубибратића протјера са ових простора. Своје дјеловање покушао је наставити

у устанцима Луке Вукаловића. Он се управо у том периоду залагао за једну широку сарадњу херцеговачких и босанских хришћана и муслимана у циљу заједничког ослобођења, па је био двоструко користан. Љубибратић је 1866. био у Херцеговини са задатком да подигне народ на устанак, када је покушавао путем повјереника и тајних канала да испослује сарадњу са муслиманима.¹⁰⁹ Ипак, наредне године дошло је

у Босни, али је ту у фебруару 1876. пао у руке аустријској граничној полицији. У интернацији је остао до 1877, када је ослобођен. Учествовао је у припремама отпора аустроугарској окупацији 1878. Све вријеме свога учешћа у устанку и немирима у току Велике источне кризе и Херцеговачког устанка, залагао се за ширу платформу устаничког отпора, која је подразумијевала интегрисање муслимана у покрет отпора. Након пропасти Херцеговачког устанка 1882, званично се за стално склонио у Србију. Ту је био начелник Пиротског округа (1886–1888) и секретар Пореске управе Министарства финансија (1889) у Београду. Године 1886. саставио је пројекат ослобођења Срба муслиманске, католичке и православне вјере у Шумадији, Црној Гори, Босни и Херцеговини, Далмацији, Војводини и Старој Србији. Превео је више дјела са италијанског и француског, између осталог и исламску свету књигу Куран. (Милорад Екмечић, „Љубибратић, Михаило Мићо”, у: *Српски биографски речник*, том 5, (Нови Сад: Матица српска, 2011), 700–701; Лазар Радан, „Војвода Мићо Љубибратић у Херцеговачком устанку 1875 – државотворна идеја једног Требињца”, у: *Зборник радова са међународног научног скупа на тему: Српско национално мишљење у Босни и Херцеговини: историјски процеси, личности и идеје*, (Гацко: СПКД „Просвјета” Гацко, 2022), 126–153; *Србадија*, година прва, свеска 10, 26. септембар 1875).

¹⁰⁹ Његов покушај сарадње са муслиманима била је теза на којој је инсистирао све вријеме устанка и послје њега, о чему ће бити ријечи у раду. Радећи на преводу Курана након устанка, у дубровачком листу *Словинец*, је позивао на претплату са намјером да се ово најважније исламско вјерско штиво успјешно преведе и да се сарадња са муслиманима, па и путем тога, ојача. (*Slovinac*, br. 19, godina II, 1. oktobar 1879, 302).

до смјене Илије Гарашанина, а годину након тога убијен је у атентату кнез Михаило Обреновић (1860–1867), тако да је замах ове акције био привремено обустављен.¹¹⁰

У то вријеме, у центру пажње се нашао и архимандрит Нићифор Дучић, тада радник у Министарству спољних послова Владе Кнежевине Србије. Он је био задужен да се стара о раду српских школа на подручјима под Османским царством. Дучић је у овом периоду, заједно са Мићом Љубибратићем и Ником Оканом, био задужен за скоро комплетну политику Србије на просторима Босне и Херцеговине. Овдје треба напоменути да је ова тајна агитација била у потпуности обустављена за вријеме посљедњих фаза устанака Луке Вукаловића јер је владало мишљење да је устанак вођен од стране Црне Горе и да се и она сама спремала да уђе у рат, што је правило сметње утицају Србије у Босни и Херцеговини.¹¹¹ Са друге стране, наведена тројка била је главни ослонац владе у Србији за даљу агитацију након смрти кнеза Михаила 1868.

У овом периоду долази и до озбиљнијих размимоилажења око утицаја на српски устанички покрет у Херцеговини, између Србије и Црне Горе. Агенти Владе Кнежевине Србије, попут архимандрита Дучића или касније Мића Љубибратића, имали су задатак да, помажући покрете Луке Вукаловића, али и генерално стварајући услове за устанак у Херцеговини након Вукаловићевих устанака, што више дистанцирају исте од Цетиња. Отворено им је

¹¹⁰ Vojislav J. Korać, *Trebinje – istorijski pregled...*, knjiga 2 – dio 1, 567–570.

¹¹¹ Исто, 572–573.

сугерисано да је потребно што је могуће јаче раздвојити уплив књаза Николе у Херцеговину, али да треба обратити пажњу на ситуацију да се оваквом врстом дјеловања не смије угрозити сам покрет Вукаловића, односно да се из анимозитета и противрјечних радњи обје владе не изроди неки облик аутономног „херцеговачког” покрета.¹¹² Врло је интересантно ово настојање Владе Кнежевине Србије, која ће у каснијем размаху устанка имати директан утицај у Босни, на покушај утицаја и у Херцеговини. Међутим, оно је, уз све напоре из Београда ипак осујећено, јер је пропаганда са Цетиња више ишла на руку Херцеговцима. Природно, познавајући менталитет становништва, али и вијековну сарадњу херцеговачко–црногорских племена, предност је била, трајала и однијела превагу у корист двора на Цетињу. Ипак, све ове радње биле су клице раздора и неповезаности акција српских држава у каснијем периоду.

Српска историографија, до радова академика Милорада Екмечића, углавном није познавала наставак рада ових организација, који је одмах по смрти кнеза Михаила наставило Намјесништво. Чак је по директиви Намјесништва 1870. Нико Окан, заједно са капетаном Орешковићем, израдио један план за подизање устанка на простору Босне и Херцеговине, али је он ипак остао мртво слово на папиру.¹¹³ Рад

¹¹² Radoman Jovanović, „Sukob uticaja Crne Gore i Srbije u hercegovačkom ustanku 1875–1878”, у: Zbornik radova sa međunarodnog skupa istoričara na temu: *100-godišnjica ustanka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i Istočnoj krizi 1875–1878. godine*, том 2, (ur. Rade Petrović), (Sarajevo: Nauka i društvo, 1977), 95–97.

¹¹³ У оквиру овога плана који је носио назив „Ратни план Србије против Турске”, капетан Орешковић је писао да „Босна не може к нама доћи, ми морамо по њу ићи” и

Љубибратића, Окана и Дучића је трајао до 1873, када је Влада Кнежевине Србије званично одбила да даљи рад помаже.¹¹⁴

Сви политички програми тајних организација из Србије, настојали су најприје да у првој фази не дође до екстремних облика реакције становништва, већ да се хришћани у Босни и Херцеговини најприје, ако је икако могуће, помире са својим господарима и, уз минималне узајамне уступке, заједно устану против османске власти. Ова политика најприје је рачунала на босанско грађанство и више слојеве, док је сељаштво овим поступцима било крајње оштећено. Ипак, ту је дошло до проблема класних разлика између босанског сељаштва и босанског грађанства, које су сада проузроковале проблеме и у политичким разликама. Овај јаз представљао је велики проблем јер је сељачка маса била најјача револуционарна снага и једино је она могла изнијети борбу и рушење османског система изнутра. Наведена ситуација је произвела недовољно добро познавање идеја сељаштва у Босни и Херцеговини и немогућност да се без те идејне подлоге, заједно са грађанским предводништвом, читав покрет уклопи у један широки народни покрет против Османског царства. Како су тајне организације које је оснивала Србија највише почивале на грађанским основама, заобилазиле су сељачку основу покрета у Босни и Херцеговини и тако су,

тражио је да се у Босни ради на развијању српске свијести код Муслимана. (Milorad Екмеџић, *Ustanak u Bosni 1875–1878*, (Sarajevo: Veselin Masleša, 1960), 43–44).

¹¹⁴ Милорад Екмеџић, *Национална политика Србије према Босни и Херцеговини...*, 36–37; Milorad Екмеџић, *Ustanak...*, 50–51; Лазар Радан, *Војвода Мићо Љубибратић у Херцеговачком устанку 1875...*, 134.

заобилазећи њу, свој рад у потпуности маргинализовали и осујетили пред почетак устанка.¹¹⁵

Након комплетне дипломатске агитације и подстрека припреме устанка тајним каналима, на ред је дошао у коначници рад на терену. У години пред устанак, најинтензивније се међу становништвом радило на томе да се устанак подигне. Будуће устаничке вође, провеле су цијело прољеће и љето крећући се дуж границе са Црном Гором, уз повремене преласке, а све у циљу договора и позивања народа на устанак.

Иако је прошло неколико година, анимозитет књаза Николе према акцијама које је Влада Србије повлачила на овим просторима, остао је у потпуности исти. Он је пред сам устанак слао војводу Маша Врбицу да агитује по Херцеговини и народне војводе окреће ка Цетињу. Истини за вољу, они су једино на Цетињу и добијали обећања за помоћ. Поред тога, дешавало се и то да Херцеговци траже помоћ од кнеза Милана, што је посебно сметало црногорском књазу.¹¹⁶ Тражење помоћи услед великог сиромаштва и терора била је природна околност, али у свему томе, обични сељак или устаник није био свјестан анимозитета између српских влада и дворова.

Још током прољетних мјесеци, Алекса Јакшић је јављао Мићу Љубибратићу да су страховита насиља и турски зулум произвели велику узрујаност у самом Невесињу и да су принудили многе Србе на бјекство.¹¹⁷ То је сасвим сигурно допринијело томе да

¹¹⁵ Милорад Екмечић, *Национална историја Србије према Босни и Херцеговини...*, 42–45.

¹¹⁶ Radoman Jovanović, *Sukob uticaja Crne Gore i Srbije u hercegovačkom ustanku 1875–1878...*, 98–99.

¹¹⁷ АРС – ПЈТ, ПЗМЉ, кутија II, бр. документа 149/1875. (фотокопија)

устаничке вође имају јачу агитацију у народу. Наведена агитација највише је одјека имала у лето 1874. Тада је народни првак из Зовог Дола код Невесиња, Јован Гутић¹¹⁸, заједно са својим синовцем Михаилом, почео да испитује колико су околни српски главари спремни на подизање устанка. У контакт је најприје ступио са Симуном (Шимуном) Зечевићем, који је као трговац стоком имао добре везе и добра познанства са околним сељанима. Заједно са њим је, у Невесињу, на једном састанку, своје планове о подизању устанка саопштио Илији Стевановићу, Трифку Грубачићу, Петру Радовићу¹¹⁹ и Продану Рупару. Крајем

¹¹⁸ Јован Гутић, народни првак (Зови До код Невесиња 1840–1904) – био је херцеговачки главар и устанички војвода. Имао је значајну улогу у припремању устаничких акција пред сами устанак. Алармирао је народ Зовог Дола и околине и склонивши се у брда спасио је устаничке главаре од заплета пред сами устанак. Био је члан делегација које су ишле по помоћ на Цетиње. Током устанка био је поткомандир Доњо-невесињског батаљона, који је био један од 53 батаљона у устанку. (Чедо Баћовић, *Херцеговци у бунама и ратовима (1482–1882)*, друго издање, (Никшић: Графокартон, 2012), 45; Мирко С. Радоичић, *Херцеговина 1875–1878*, (Требиње: Општински одбор савеза бораца НОР-а, 1961), 13).

¹¹⁹ Петар Радовић, свештеник и војвода (Братач код Невесиња 1829–1907*) – био је војвода невесињски и један од најзначајнијих устаника и устаничких војвода у устанку. Постао је свештеник педесетих година XIX вијека. Тачна година је упитна, али неки аутори сматрају да је то 1859. Радовић је био један од најзначајнијих организатора устанка у Невесињском крају. Као угледан човјек, до чије ријечи се држало, активно је агитовао међу народом да се устанак подигне. У другој години устанка, 1876. постао је војвода невесињски. За вријеме устанка налазио се на челу два устаничка батаљона, јачине дванаест чета. Успјешно ратујући, његов немирни дух није се смирио ни са крајем устанка. Одмах је активно приступио и устаничким операцијама током устанка из 1882. и уопште се није слагао са новим окупационим режимом аустроугарске Монархије.

јула, ова група народних првака одржала је састанак у селу Риоца у Билећи, како би тамошње прваке Вујадина Лубурића, Рада Бабића, Глигора Сандића и остале обавијестила о плановима о устанку, и како би добили потврду да је и билећки крај спреман за устанак.¹²⁰

Наредни састанак невесињских главара био је 21. септембра код Цркве у мјесту Биоград, надамак Невесиња. На овом састанку одлучено је да ће се устанак сигурно подићи и у ту сврху послата је једна делегација код књаза Николе по мишљење. Делегацију су чинили Јован Гутић, Симун Зечевић и Милош Кешељ и она је код књаза кренула тек 15 дана након састанка, како Турци не би ништа посумњали. На путу до Цетиња, свратили су до војводе Максима Баћовића¹²¹

Након устанка живио је у свом родном мјесту, све до смрти 1907. Сахрањен је у мјесту Кифино Село, надамак Невесиња. На његовом споменику урезане су ријечи „Свој народ је љубио, пастирски га чувао, и у борбу водио“, које најбоље описују улогу и живот војводе попа Петра Радовића. (Чедо Баћовић, *Херцеговци у бунама и рајдовима (1482–1882)*, друго издање, (Никшић: Графокартон, 2012), 133; Мирко С. Радоичић, *Херцеговина 1875–1878*, (Требиње: Општински одбор савеза бораца НОР-а, 1961), 11, 13; Ђоко Радовић, *Радовићи из Брајшача невесињској*, (Невесиње: Бадизајн, 2002), 51–53. Аутор наводи да је поп Петар Радовић умро 14. априла 1907, док на споменику стоји да је војвода умро 17. марта 1907.)

¹²⁰ Ристо Т. Пророковић, *Невесињска буна 1874...*, 54; Василије М. Гутић, *Ојшћа и дијломајска историја...*, књига 1, 75–76.

¹²¹ Максим Баћовић, војвода (Кленак, Бањани 1848 – Глува Смоква код Требиња 1876) – био је угледни племенски старјешина који је на чело племена дошао са само 24 године. Наредбом књаза Николе, именован је за Бањанског војводу 1872. Одмах по отпочињању устанка 1875. укључио се у устаничке операције. Са својим четама Бањско-рудинског батаљон учествовао је у знаменитим биткама и бојевима, попут: битке на Коритима, у кланцу Дуга, на

на Бањане, како би са њим договорили склањање српске нејачи на овај простор. На Цетињу су, тражећи помоћ за устанак, примљени прилично хладно. Тек четврти дан састали су се са књазом Николом. Он је делегацију поздравио и након разговора рекао им; „Драги моји Невесињци! Дивна и јуначка је та ваша жеља, ма још није дошло вријеме за устанак”. Након оваквог одговора Јован Гутић му се обратио ријечима да „Кад сине прољеће, чућеш, господару, шта су кадер Невесињци учинити”, на шта им је књаз обећао помоћ ријечима: „Кад сте тако прегли соколови, ја ви не могу одрећи помоћ. Причекајте док сване прољеће; тада ће ви се истурити џебана и оружје у Бањане...”¹²²

У међувремену су невесињски главари формирали још једну делегацију, која је своје жалбе и планове однијела црногорском књазу и предала му их 3. новембра у Ријеци Црнојевића. Ова делегација ишла је код књаза због једног сукоба заптија и становника

Муратовици, Завођу и у борбама око Требиња, гдје је у јануару 1876. и изгубио свој живот. Погинуо је јуришајући на турске карауле у селу Глува Смоква, на путу Требиње–Дубровник, гдје су јединице војводе Баћовића и Пека Павловића покушавале да пресијеку Турцима коридор ка Дубровнику. Његова прерана смрт имала је великог одјека и међу Херцеговцима и међу Црногорцима. Краљ Никола је био посебно потресен. Његово тијело је пропраћено кроз Дубровник, преко Херцег Новог на Бањане. Једини је војвода, уз Трипка Џаковића, који је пао у боју у устанку. Управо о његовој смрти полемисало се у каснијим препискама, гдје су неки сматрали да војвода Баћовић ипак није страдао од Турака, већ од својих сабораца. Инсинуације су ишле ка двору на Цетињу. (Чедо Баћовић, *Херцеговци у бунама и рајшовима (1482–1882)*, друго издање, (Никшић: Графокартон, 2012), 16; Мирко С. Радоичић, *Херцеговина 1875–1878*, (Требиње: Општински одбор савеза бораца НОР-а, 1961), 21).

¹²² Ристо Т. Пророковић, *Невесињска буна 1874...*, 55–57.

у околини Невесиња, који је резултирао склањањем народа у планине. Књаз, под утиском Подгоричке афере,¹²³ није био спреман да подржи устанак, све док Велике силе не реагују на исту и док, по његовом мишљењу, Русија не буде спремна за рат против Турске.¹²⁴ Књаз је устаницима поручио да „двије и по цијеле године треба причекати, докле дође вријеме за устанак; а то је – докле се Русија спреми да објави рат Турској. Но се врните дома и живите с Турцима како знате”. На то је Симун Зечевић узвратио да „ако ли нам баш нећете, јали не можете помоћи, а ви нам продајте иљаду пушака и иљаду сандука вишека. Пара немамо, да вам платимо готовином, али имамо живога мала (стоке – Л.Р.): даћемо вам иљаду невестињскије’ плугова, у свакоме по шес’ до осам волова”. Након овога, књаз је рекао да ће помоћи поручивши

¹²³ Подгоричка афера – покољ, десио се у октобру 1874. Покољ се десио над српским цивилним становништвом од стране Турака. Повод за овај злочин, био је атентат на Јуса Мучиног Крњића од стране Пера Дрекаловића Иванова, који је био сродник војводе Марка Миљанова. Атентат се десио након што је Мучина пријетио смрћу Перу Иванову, а затим је, као одмазда за атентат, извршен покољ над цивилима. Ово је била тачка кључања у односима Црне Горе и Османског царства. У овим околностима књаз Никола је хтио да сачека мишљење Великих сила, које су савјетовале да се све ријеши једном међународном комисијом, која би испитала догађаје. Након што је исти приједлог дао и велики везир, књаз га је прихватио, водећи се мишљу да ће тако изазвати међународну пажњу и побољшати положај Црне Горе. То је био главни разлог да му устанак није одговарао у том тренутку. Треба напоменути и да је ова афера званично у свијету покренула српско питање. (Војвода Гавро Вуковић, *Мемоари*, књига 1, (Цетиње–Титоград: Обод–Побједа, 1985), 77–82; Ристо Т. Пророковић, *Невестињска буна 1874...*, 57–60).

¹²⁴ Василије М. Гутић, *Ойшѣа и дийломайска истѣорија...*, књига 1, 77.

им „стрпите се, соколови, до Ђурђева дана, а тад ћу ви дати пушке и џебану...”.¹²⁵

Турци су у међувремену сазнали за одлазак прве делегације на Цетиње и да је Јован Гутић предводник исте. Због тога су се Јован и Михаило Гутић склонили у шуму већ почетком новембра 1874.¹²⁶ Уз њих се одметнуло и неколико околних мјештана и кроз неколико дана су водили борбу са турским снагама које су дошле да их траже.¹²⁷ Како су чарке почеле, одлучили су да опет, сада трећи пут, пошаљу делегацију књазу Николи. Књаз им је одговорио врло оштро да су све „то учињели навлаш, преко моје воље и знања. Но се врћите дома овога часа и мирите с Турцима кано знате, те врните робље кућама, да не испогиба од Турака и од зиме. Ви који не смијете остат у Турке, бјежите овамо”.¹²⁸ Организатори су одлучили да послушају књаза и до краја децембра у Црну Гору је пребјегло 18 главара, који су се смјестили на Грахово¹²⁹, које је било најснажнија база црногорског утицаја у Херцеговини.¹³⁰

Одмах по одласку невесињских главара, сличну

¹²⁵ Ристо Т. Пророковић, *Невесињска буна 1874...*, 64–66.

¹²⁶ Душан Берић, „Почетак Херцеговачког устанка 1875. године”, у: *Зборник за историју БиХ*, бр. 4, (ур. Милорад Екмечић), (Београд: САНУ, 1995), 204–205.

¹²⁷ Galib Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1869–1878...*, knjiga 7, 427–428.

¹²⁸ Ристо Т. Пророковић, *Невесињска буна 1874...*, 66.

¹²⁹ Милорад Екмечић, *Историјски значај устаника у Босни и Херцеговини...*, 211–212; Василије М. Гутић, *Ојшћа и дијломајска историја...*, књига 1, 79; Војвода Гавро Вуковић, *Мемоари...*, 97.

¹³⁰ На ту тему види занимљив рад: Милан Сарић, „Грахово као база црногорског утицаја у Херцеговини”, у: *Зборник радова са научног скупа на тему: Међународно признање Црне Горе*, (ур. Бранислав Ковачевић), (Подгорица–Никшић: ЦАНУ – Историјски институт Црне Горе – Филозофски факултет, 1999), 121–126.

жалбу као ону Невесињаца, потписали су и послали књазу и билећки и требињски прваци, предвођени Глигором Милићевићем¹³¹ и Јованом Зотовићем. Крајем децембра одметнуо се и главни кнез села Потком Јован Џомбета, након што су столачки Срби убили познатог „крстолома” Мујагу Бехмена. Са собом је у Црну Гору повео више од 50 људи. У прољеће наредне, 1875. године, у Црну Гору су пребјегли и браћа Сворцан Васиљ и Глигор, као и првак билећког краја, Глигор Милићевић. Турски командант Херцеговине, Селим-паша, извјештавао је главнокомандујућем Дервиш-паши 23. фебруара 1875. да је

¹³¹ Глигор Милићевић, војвода (Звијерина код Билеће 1813–1911) – био је угледни устанички војвода из билећког краја. У младости је живио у родном селу Звијерина, гдје је и постао кнез са 23 године. Био је угледан у своме крају и његове приједлоге је поштовао и паша Ресулбеговић. Одметнуо се у планину за вријеме Омер-пашиног напада 1851–1853. Након тога је на Цетињу добио војводску титулу од књаза Данила, у исто вријеме када и Богдан Зимоњић. Активно је учествовао у Херцеговачком устанку – његовој другој и трећој фази под водством војводе Луке Вукаловића. Након окончања ратовања 1862, Глигор се вратио у Билећу и мирно живио све до 1874. Као и остали истакнути главари, играо је значајну улогу у припремама устанка 1875. Био је учесник скоро свих преговора и договора око подизања устанка, укључујући и делегације које су ишле на Цетиње књазу Николи. Током устанка 1875–1878. стајао је на челу устаника из Завоћа – Завођски батаљон, са којима је активно учествовао у бојевима око Билеће и Требиња. У народу је остао запамћен као храбар, mudar и способан предводник, али и добар гуслар, што је у неким тренуцима такође било јако битно за морал војника. Одликован је Обилића медаљом. (Чедо Баћовић, *Херцеговци у бунама и ратовима (1482–1882)*, друго издање, (Никшић: Графокартон, 2012), 99; Мирко С. Радоичић, *Херцеговина 1875–1878*, (Требиње: Општински одбор савеза бораца НОР-а, 1961), 19; Марко Вујачић, *Знамениити црногорски и херцеговачки јунаци*, књига IV, (Београд: Просвета, 1956), 269–282).

црногорски књаз раздијелио војску на буљукe, да је граховски кајмакам упозоравао да би изгледно могло доћи до покрета, као и да је још осам особа са Дабра пребјегло на Цетиње.¹³² Ови херцеговачки главари, за собом су повели више од 150 Херцеговаца, који су се сви заједно нашли у Црној Гори у мају 1875.¹³³ У исто вријеме су Турци и у Босни били узрујани покретима и климом у народу, коме су „зулум, јад и несрећа додијали.” Марко Васиљевић је писао Мићу Љубибратићу да Турци „стално мотре ко прелази у Србију, и из Србије у Босну...редифу обучавају по целој Босни... које најгоре лопове имају, у виду као да се одметну, па ти, онда, буду на то упућени, да Србе који су живљи и ваљани, убијају и пљачкају”.¹³⁴

Порта је под сваку цијену жељела да спријечи устанак у Херцеговини и пребјеглима је нуђен безбједан повратак кући. У том правцу, са Црном Гором склопљен је споразум о повратку, међутим, већ по доласку првих повратника, заптије су почеле да их хапсе, при чему је дошло и до проливања крви. Књаз Никола, видјевши да је ситуација крајње напета и да ће Херцеговци без обизра на све подићи устанак,¹³⁵ главарима, Гутићу, Грубачићу, Бухи и осталим

¹³² Fehim Dž. Spaho, „Četiri turska izvještaja iz Trebinja o Hercegovačkom ustanku 1875. godine”, u: *Tribunia* 2, (Trebinje: Zavičajni muzej Trebinje, 1976), 145.

¹³³ Василије М. Гутић, *Ойшѣа и дѣиломайска истѣорија...*, књига 1, 80.

¹³⁴ Архив Републике Српске - Подручна јединица Требиње, Фонд: Збирка Мићо Љубибратић, кутија III, бр. документа 153/1875. (фотокопија).

¹³⁵ Одлучност Херцеговаца да се дигну на устанак, најбоље се види из једног писма које су Мићу Љубибратићу упутили Антун и Шушањ Дубовић. У њему се Мићу поручује „И вјеруј! На нашу памет, да цијела Европа рече да се неће Херцеговци бити с Турцима, ми мислимо да хоће по сваки

на Цетињу, је рекао „Ја ћу ви послати добровољце и ђебану чим чујем да је пукла прва пушка од устанка... Дотле ви главари држите се на опрез, да ве не би Турци поватали, јали побили...Ни за живу главу не почињите први, но нека турска пушка прва пукне на вас. Пошље – како ве Бог учи; а ја ћу чињети шта будем мога”.¹³⁶

Порта је још једном покушала да приволи главаре на преговоре, али су они одлучно одбили сваки покушај истих. Иако је Портин изасланик у Невесињу Селим-паша нудио исте услове као што су их добиле области у дубровачким преговорима 1862, главари су одбили сваки даљи покушај за договором. На састанцима у Зовом Долу и Биограду, главари су 27. јуна 1875. и званично одлучили да се устанак подигне. Истог датума, у селу Трусуина, Јован и Михаило Гутић, Јован Џомбета, Илија Стевановић, Продан Рупар, Лука Мишковић и Васо Граховац одржали су посљедњи састанак у овом дијелу невесињског округа, пред сами почетак устанка. У наредних неколико дана, спорадичним акцијама мјештана села Крекови и Братач, одлучно су одбијене турске снаге које су имале намјеру да уђу у села и попале их.¹³⁷ Тако је, акцијама и плановима херцеговачких главара – искључиво сеоске „елите”, све било спремно за почетак једног од најзначајнијих, а испоставиће се и најтрагичнијих, српских устанака.

начин, а ти знаш да се ватра пири што се боље може, па шта Бог да”. (Galib Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1869–1878...*, knjiga 7, 432–433).

¹³⁶ Ристо Т. Пророковић, *Невесињска буна 1874...*, 107.

¹³⁷ Василије М. Гутић, *Ојшћа и дијломајска историја...*, књига 1, 81–82.

ЗВАНИЧАН ПОЧЕТАК УСТАНКА И РАТНА 1875.

Сходно великом броју мањих сукоба у цијелој првој половини 1875, готово је немогуће одредити стварни датум почетка устанка. Наука узима да је Херцеговачки устанак, познатији као *Невесињска ђушка*, започео 9. јула 1875. у селу Крекови надомак Невесиња, сукобом устаничких снага са турским јединицама у предјелу брда Гребенац (Гребенак). Његов почетак, испоставиће се касније, био је почетак једне велике кризе и ратних дешавања дуж цијелог Балкана.¹³⁸ Овај догађај, како је то забиљежио војвода Гавро Вуковић, „био је судбоносан. Он је учинио епоху у историји српског народа. Одјек те славне пушке потресао је сав српски народ из темеља...њен пуцањ одјекнуо је по цијелом свијету”.¹³⁹

Самом почетку устанка, како наука званично сматра, претходио је један напад јединица харамбаше Пера Тунгуза на турске караване у мјесту Бишина, код Невесиња. Турски теретни каравани су се из правца Мостара кретали ка Невесињу, превозећи робу за потребе града. Јединице Тунгуза су их пресреле¹⁴⁰ и убиле пет Турака¹⁴¹ 5. јула 1875. То је био најзначајнији

¹³⁸ Милорад Екмечић, *Дујо крећаше...*, 282; Димитрије Ђорђевић, *Националне револуције балканских народа 1804–1914*, (Београд: Службени лист СРЈ, 1995), 81; Милорад Екмечић, *Сиварање Југославије...*, књига 2, 284.

¹³⁹ Војвода Гавро Вуковић, *Мемоари...*, 119, 129.

¹⁴⁰ Овај напад био је један класични препад хајдучих јединица на узаном простору пута између Мостара и Невесиња и из тог разлога се он не може сматрати почетком устанка. Стварни почетак био је организовани сукоб са турским и муслиманским снагама из Невесиња четири дана касније, 9. јула, у Крековима.

¹⁴¹ Ристо Т. Пророковић у свом дјелу наводи да се радило о седам Турака. (Ристо Т. Пророковић, *Невесињска буна*

догађај који је претходио главном сукобу 9. јула у Крековима.¹⁴²

Занимљиву тезу у својим мемоарима износи Мартин Ђурђевић (1845–1913), хроничар и правни стручњак, савременик устанка. Наиме, он се не слаже да тим да је устанак почео и прва пушка пукла код Невесиња, већ наводи да је то било у Драчеву на Крупи столачког котара. „У мјесецу мају 1875. диже се католичка раја на пушку свих села од Крупе до Клека, а то су: Неум, Клек, Градац, Прапаратница, Утово, Равно, Зелениковац, Мошевићи, Храсно, Дубравица, Свитава, Сјекосе, Бајовци, Драчево и Дољани. Тада се сакупи до 2.000 усташа све по избор јунака уредише своју војску на четири табора, а изабраше за врховнога војводу пароха из Граца, дон Ивана Мусића, нећака бискупа фра Анђела Краљевића”.¹⁴³ Као што је већ познато, историографија није сагласна са овим становиштем, али је свакако занимљиво пренијети то да је устанички набој био свугдје на врхунцу, а посебно у Доњој Херцеговини.

Устанак је одмах имао одјека у Доњој Херцеговини, која је и неколико дана раније била побуњена, о чему смо већ скренули пажњу. Тамо су се удружени одреди Срба и римокатолика крајем јуна побунили против Османске власти. Црногорски књаз Никола, већ је 29. јуна 1875. био обавијештен да је извјесни „Марко Латинин” са 800 људи затворио Требиње и

1874..., 125).

¹⁴² Васа Чубриловић, *Босански устѹанак 1875–1878*, (Београд: Службени лист СРЈ – Балканолошки институт САНУ, 1996). 59–60; Василије М. Гутић, *Ошшѹа и диѹломајска истѹорија...*, књига 1, 83.

¹⁴³ Martin Đurđević, *Memoari sa Balkana (1858–1878.)*, (Sarajevo: Izdavačka kuća Martina Đurđevića, 1910), 29.

путеве између Габеле и Мостара, а да је у Дабру кнез Бјелица затворио пут Мостар–Столац.¹⁴⁴ У истом обавјештењу речено је да је Продан Рупар побунио коњички крај, као и да су сви путеви између Мостара и Невесиња блокирани.¹⁴⁵ Устаници из Доње Херцеговине су већ 23. јула заједно у једном боју између Дабра и Стоца потукли турске снаге. Читав појас области око Храсна и Требиња, али и области Дабра и планине Трусине стајали су уз Невесиње од самог почека. То је била вијест коју је аустријски конзул већ крајем јула јавио у конзулат у Сарајеву.¹⁴⁶ У истом периоду, требињски кајмакам Сулејман је преко Љубиња послао извјештај босанском паши, са информацијама да је Требиње у врло тешком положају. У њему се каже: „Требиње је опкољено са свих страна. Телеграфске линије између Гацка и Невесиња су у прекиду. Овај се извјештај шаље преко Љубиња. Пошто се не зна да ли ће стићи, одавде је одмах послано и писмо... Овај извјештај је послан и валији као озбиљно упозорење, као и централној влади”.¹⁴⁷ Сходно томе коме је послано, као и томе да је уз њега послано и пропратно

¹⁴⁴ Простор Дабарског поља и Стоца био је под озбиљним терором захваљујући Мујаги Бехмену. Ђурђевић је о њему писао да је силесију кукуруза и сијерка у јесен узимао, а у пролеће би то жито распарчавао за скупе новце по народу невесињског, столачког и љубинског котара. Кад би пак дошла јесен, зашао би са заптијама по селима, па би јадним дужницима, који нијесу могли дуга платити, покупио козе и овце за малу цијену. Тако се је Мујага Бехмен био силно обогатио, али ето и платио главом ту вересију”. (Martin Đurđević, *Мемоари са Балкана...*, 30).

¹⁴⁵ Васиљ Поповић, *Покрећ од 1875. до 1878...*, 44; Војвода Гавро Вуковић, *Мемоари...*, 128–129.

¹⁴⁶ Vojislav J. Korać, *Trebinje – istorijski pregled...*, knjiga 2 – dio 2, 17.

¹⁴⁷ Fehim Dž. Spaho, *Četiri turska izvještaja iz Trebinja...*, 146.

писмо, јасно је у колико тешкој ситуацији је било само Требиње.

Мићо Љубибратић је на самом почетку устанка упутио један Проглас „браћи Србима мухамеданског закона”. Позивао их је на сарадњу пишући да разумије њихов положај и ситуацију у коју су их довеле Османлије, „те лукаве звијерке Азијатске”. Покушавао је да их алармира пишући им колико су постали обесправљени, да су сведени на сахибије „од ничега, па ни од ваших жена и кћери”. Љубибратић је иначе био познат по широј платформи за сарадњу Срба православаца и како је то он наглашавао Срба мухамеданске вјере. Залагао се за слободу вјере, тако да „нека се сваки сербез Богу моли по своме закону”. Позивао је муслимане да заједно устају на оружје и да „заједнички ослобађамо нашу милу земљу”.¹⁴⁸

Православно и дијелом римокатоличко становништво читаве Доње Херцеговине одмах је приступило устанку.¹⁴⁹ У историографији су постојала неразјашњена мишљења како су становници овога краја већ од самог почетка једнодушно ступили у акције са својим сапатницима из Горње Херцеговине, уколико се зна да их је географски дијелила широка раздјелина. Са једне стране, сматра се да су без обзира на удаљеност, експлоатација и терор од стране Турака

¹⁴⁸ АРС – ПЈТ, ПЗМЉ, кутија II, бр. документа 155/1875. (фотокопија).

¹⁴⁹ Стилман каже да католици и не учествују баш тако активно као и православци, објашњавајући то уздржавним ставом католичког клера према православнима. (Радован Субић, „Вилијам Стилман и Херцеговачки устанак (1875–1878)”, у: *Гласник удружења архивских радника Републике Српске*, број 4 – година IV, (Бања Лука: Удружење архивских радника Републике Српске, 2012), 147). Васиљ Поповић говори супротно.

толико били притисли и ове херцеговачке становнике да је приступање устанку било само питање тренутка.¹⁵⁰ Са друге стране, како је већ напријед скренута пажња, професор Васиљ Поповић закључио је да су ове добре везе међу становништвом Доње и Горње Херцеговине резултат сарадње истих у периоду љетних мјесеци, када су се из Доње Херцеговине изгониле велике количине стоке у планинске предјеле. Такође, као резултат усмене традиције, велики одзив сматрао се посљедицом угледа и добрих веза које је прије устанка одржавао првак овога краја дон Иван Мусић са околним мјестима и са двором на Цетињу, гдје је и ишао у марту 1875.¹⁵¹

Судбоносни догађај од 9. јула 1875. у Крековима, врло живописно је описао савременик устанка Невесињац Ристо Т. Пророковић који је објаснио да је до сукоба са Турцима, на један бајковит начин, дошло из разлога јер је војвода Трифко Грубачић, по информацијама тадашњих курира био опкољен од стране Турака у планини Црвањ. Њему су у помоћ из Биограда пошли Јован Гутић, Кико Стевановић¹⁵² и

¹⁵⁰ Vojislav J. Korać, *Trebinje – istorijski pregled...*, knjiga 2 – dio 2, 20–21.

¹⁵¹ Милорад Екмечић, „Улога дон Ивана Мусића у Херцеговачком устанку 1875–78. године”, у зборнику: *Радови из историје БиХ XIX века*, (Београд: БИГЗ, 1997), 174–175.

¹⁵² Кико Стевановић, народни првак (Стевановића Торине код Лукавца, Невесиње 1841–1918) – био је истакнути народни првак и један од организатора устанка у невестињском крају. Од самог почетка активно је радио на успостављању везе са књазом Николом и на организовању народа у пружању отпора Турцима. Током устанка био је командир Доњо-невесињског батаљона, којим је командовао поп Петар Радовић. Најприје је у Суторини марта 1876. постављен за поткомадира, а потом на Црном Куку гдје је црногорски књаз Никола постројио херцеговачке одреде и за командира Доњо-невесињског батаљона. Са

Драгић Радовић са 80 људи и у предјелу села Крекова се сукобили са јединицама јузбаше Сарића и кордунима Селим-аге Форте, који су били распоређени на брду Градац између Постољана и Крекова. Када су устаници одбили позиве на договор и видјели како се снаге невесињских муслимана прегруписавају, а у међувремену је један муслиман и опалио пушком на Анта Гутића, сукоб је отпочео. У току истог, устаницима је стигло појачање на челу са Трифком Бухом, а муслиманима турски башибозук из невесињске касабе. Окршај је трајао до седам часова послје подне и сходно томе да су се муслимани и башибозук повукли први ка Невесињу, устаници су прогласили побједу и разишли се по селима.¹⁵³ Тако је завршен догађај који је покренуо читав устанички вал акција у наредном периоду.

У години пред устанак, на чело османске управе у Босни и Херцеговини дошао је Ибрахим Дервиш-паша, 1. априла 1874, османски официр који је био познат као велики непријатељ хришћана, али и као човјек који није био способан да схвати позицију истих у овим крајевима.¹⁵⁴ Новосадска *Засијава* је касније о њему писала да је „бездушни тиранин”.¹⁵⁵ Овај официр је доста година прије почетка устанка

својим батаљоном учествовао је у свим бојевима и окршајима против Турака у Невесињу током трајања устанка. (Мирко С. Радоичић, *Херцеговина 1875–1878*), (Требиње: Општински одбор савеза бораца НОР-а, 1961), 13; Чедо Баћовић, *Херцеговци у бунама и рајовима (1482–1882)*, друго издање, (Никић: Графокартон, 2012), 146).

¹⁵³ Ристо Т. Пророковић, *Невесињска буна 1874...*, 129–132.

¹⁵⁴ Vojislav J. Korać, *Trebinje – istorijski pregled. Period od dolaska Turaka do 1878 god*, knjiga 2 – dio 2, (Trebinje: IK Svjetlost Sarajevo – Štamparija Trebinje, 1971), 5.

¹⁵⁵ *Засијава*, бр. 75, 11. јул 1875.

био један од команданата у Босни и Херцеговини, па се очекивало да одлично познаје прилике и ситуацију на терену.¹⁵⁶ Он је одмах по почетку устанка из Сарајева упутио два јака војна одреда у Мостар, са задатком да се уз још један одред пјешадије и коњице пребаце за Невесиње. Из истог разлога, тражио је и неколико војних одреда из Цариграда, као помоћ за смиривање буне. Ти одреди су убрзо дошли преко османског пристаништа у луци Клек.¹⁵⁷ Уз њих, Дервиш-паша је затражио и појачања из Битоља, гдје се налазио штаб Румелијске војске.¹⁵⁸ Османски официри и везири су подржани у оваквим захтјевима и од енглеских дипломата, попут Хенрија Елиота (енг. Henry Eliot)¹⁵⁹ и Вилијама Холмса (енг. William Holms)¹⁶⁰. У једном тражењу појачања за Босну и Херцеговину, Елиот је соколио Порту и Сафет-пашу да их пошаљу „у ове полуварварске области” против устаника који су према Елиоту „спровели широки систем пљачке и убиства, вршећи тероризам над становницима различитих села”.¹⁶¹

¹⁵⁶ Galib Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1869–1878...*, knjiga 7, 392.

¹⁵⁷ Пристаништа у Клеку и Суторини заправо су биле османске енклаве, још од времена Карловачког мира 1699, које су често биле затворене од стране аустријских бродова, али је Хабзбуршка монархија правила уступке. За вријеме устанка, преко Клека је долазила помоћ османским снагама. (види: Miroslav Šedivý, *Metternich, the Great Powers and the Eastern Question*, (Pilsen: University of West Bohemia, 2013), 684; Heinrich Kretschmayr, *Geschichte von Venedig*, (Stuttgart: Friedrich Andreas Perthes A.-G., 1934), 353–354).

¹⁵⁸ Василије М. Гутић, *Ошћѣа и гѣиломаѣска исћорија...*, књига 1, 103.

¹⁵⁹ Британски амбасадор у Цариграду.

¹⁶⁰ Британски конзул у Сарајеву, па касније у Мостару.

¹⁶¹ Miloš Ković, „The Beginning of the 1875 Serbian Uprising in Herzegovina. The British Perspective”, u: *Balkanica* 41, (Beograd: Institut za Balkanske studije SANU, 2010), 63–64.

Таква је била британска политика према устаницима.

Ова редовна османска војска ушла је у прве окршаје са устаницима већ крајем јула у предјелу села Зови До, Трусина и Дабарско поље. Након ових сукоба, према извјештајима лондонског *Сѿѿандарда* било је више од 350 мртвих и рањених на обје стране.¹⁶² То је јасно дало до знања Ибрахим Дервиш-паши да са устанком неће моћи да заврши толико брзо.

Мићо Љубибратић је у извјештају од 17. јула 1875. писао књазу Николи на Цетиње да је одмах по отпочињању устанка дошао у своју родну земљу. Обавјештавао га је да је стање у Херцеговини тешко и да он даје све од себе да повеже народ и вође како би се устанак повео како треба.¹⁶³ У истом извјештају сугерисао је књазу да је читава Херцеговина под оружјем и да он мисли да ради праву ствар.¹⁶⁴ У том тренутку, заправо је било врло тешко процијенити колико је устаника било под оружјем и шта је значило „читава Херцеговина”? Неке процјене кажу да је тада под оружјем било између 7.000 и 10.000 устаника. Оно што је сигурно јесте то да је број устаника стално био у интензивном порасту.¹⁶⁵

Све до мјесеца августа, Османско царство је заправо имало тек 1.800 војника на подручју Херцеговине. Они су били распоређени на неколико мјеста дуж ове области. Два табора и једна брдска батерија налазили су се у Мостару; један табор у Требињу и

¹⁶² Василије М. Гутић, *Ойшѿа и диѿломајска исѿорија...*, књига 1, 104.

¹⁶³ АРС – ПЈТ, ПЗМЉ, кутија II, бр. документа 163/1875. (фотокопија).

¹⁶⁴ Већ тада је Љубибратић био непожељна особа (од стране књаза Николе) у Херцеговини.

¹⁶⁵ Душан Берић, *Почейшак херцѿовачкој устѿанка...*, 230.

караулама Зупци и Клобук; двије чете и једна батерија у Никшићу; ескадрион коњице у Фочи и још неколике чете распоређене по касабама ради одбране истих. Сасвим је јасно да наведене снаге нису могле да, изузев заштите караула, градова и путева, пруже значајнији отпор.¹⁶⁶ Осим ових 1.800 редовних војника, ту је било још око 4.000 разних других формација, састављених из редифе, заптија и башибозука. Њихова моћ и ефекат били су довољни само да бране утврђења у мирнодопским условима.¹⁶⁷

Сам начин устаничког ратовања био је карактеристичан и саобразан терену на коме су се одвијале борбе. Ширење на терену и концентрични напади нису били могући, с тога је за устанике јуриш био једини излаз за брз и правовремен напад. У недостатку тешког наоружања, освајање утврђења било је скоро па немогуће, без обзира на мали број војника и осталих војних јединица које су браниле та утврђења. Устаници су на самом почетку имали тек неколико топа, углавном мањих калибара и са пуњењем с предње стране, што је у потпуности било неупотребљиво за неке значајне турске утврде, попут Пре-сјеке. Због тога су устаници били принуђени да сами праве „импровизоване” начине заштите у циљу приближавања и освајања утврђења. Устаници су правили грудобране „од дебелих стица...намјештених на

¹⁶⁶ Vojislav J. Korać, *Trebinje – istorijski pregled...*, knjiga 2 – dio 2, 27.

¹⁶⁷ Petko Luković, „Nekoliko podataka o bitnijim obeležjima partizanskog ratovanja ustanika u Hercegovini i Bosni, 1875–1878.”, u: *Zbornik radova sa međunarodnog skupa istoričara na temu: 100-godišnjica ustanka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i Istočnoj krizi 1875–1878. godine*, (ur. Rade Petrović), tom 1, (Sarajevo: Nauka i društvo, 1977), 201.

колцима” и на тај начин су се приближавали утврђењима. Након тога, узимали су крпу „умочену у праху”, палили је и бацали на кров утврђења.¹⁶⁸ Захваљујући томе, пожаром и ватром би натјерали Турке на предају и тако освајали утврђења.¹⁶⁹

Током мјесеца августа, Доња Херцеговина је сва била у ватреној борби. Перо Чингрија је записао да су устаници тада говорили „волимо жртвовати наша имања, нашу крв, наше жене, нашу дјецу, у једну ријеч све, него остати унаприједа под турским јармом”, желећи да имају „потпуну самоуправу” (!).¹⁷⁰ У истом документу је Чингрија биљежио да су устаници били спремни да мирно и равноправно живе са „становницима Турске вјере”.¹⁷¹ Међутим, то је било исувише касно. Љубиње и Попово поље били су увелико побуњени. *Лондон Тајмс* доноси вијести о томе да је половином мјесеца 700 Требињаца напало касабу и да околне путеве држе у блокади. Њима се у наведеној блокади придружило и 200 Бокеља и они су формирали станицу пољске страже код Дражиндола.¹⁷² *Засјава* је обавјештавала своје читаоце да се „устанак према Требињу повукао, где ће бити главне операције”.¹⁷³ Осим тога, *Засјава* је преносила да се Зупчана „њих 500 на броју, придружило чети Мића Љубибратића код

¹⁶⁸ Без обзира што су турске куле биле добро утврђене, углавном су биле покривене кровом од дрвета.

¹⁶⁹ Petko Luković, *Nekoliko podataka o bitnijim obeležjima partizanskog ratovanja ustanika...*, 203–205.

¹⁷⁰ Државни архив у Дубровику – 257 – Фонд обитељи Чингрија, (у даљем тексту ХР ДАДУ 257 – ФОЧ), кутија 12 – Х7Ба, свеска 1, док. 78.

¹⁷¹ ХР ДАДУ 257 – ФОЧ, кутија 12 – Х7Ба, свеска 1, док. 78.

¹⁷² *Српске новине*, бр. 174, 5. август 1875.

¹⁷³ *Засјава*, бр. 88, 30. јул 1875.

манастира Дужи”.¹⁷⁴ Треба истаћи чињеницу да је Требиње у овом моменту било од изузетне важности као град који се налази уз саму границу, али и као тврђава коју брани мало војника, па би његов евентуални пад био велики подстрек за устанике. Сами сукоби око овога града били су изузетно битни, о чему свједочи и читава тактичка замисао Љубибратића око напада на град, која је, нажалост, пропала усљед неслагања и лоше процјене команде.¹⁷⁵

Мићо Љубибратић је био израдио један добар и детаљан план за заузимање Требиња. Он је подразумијевао да устаници из Завођа и Љубомира, предвођени Јованом Зотовићем, заузму сјеверни прилаз граду, брдо Погачу. Одатле би пратили ситуацију главног дијела устаничких снага, под командом Љубибратића, чији је план био да из правца манастира Дужи¹⁷⁶ нападну на јужни дио града. Уколико би низам изашао из града да им се супротстави, Зотовићеве снаге би се са сјевера спустиле у град. Трећи дио устаника, под командом Трифка Вукаловића, био би стационаран у предјелу источног прилаза граду у

¹⁷⁴ Хамдија Капићић, *Засијава о Босни и Херцеговини*, књига III, (Сарајево: Свјетлост Сарајево, 1954), 138.

¹⁷⁵ Лазар Радан, *Војвода Мићо Љубибратић у Херцеговачком устанку 1875...*, 141–142.

¹⁷⁶ Манастир Дужи посвећен је Покрову Пресвете Богородице. У овом тренутку устанка био јако важно устаничко упориште. Овај манастир имао је вишеструку важност током шездесетих и седамдесетих година XIX вијека. Он је био важно мјесто устаничких састанака и договора још и током устанака Луке Вукаловића. Због тога је неколико пута рушен и паљен у овом периоду. Треба напоменути да је то и први манастир са кога су звонила звона у Херцеговини након 400 година османске окупације. (https://eparhija-zahumskohercegovaacka.com/?page_id=2099 приступљено на дан 30. јануар 2023. у 23.03).

селима Чичево и Згоњево. Њихов задатак је био да у току низамског изласка из града и кретања ка јединицама Љубибратића, ударе њима у бок. План је имао одличне изгледе за успјех, али када је Љубибратић кренуо у реализацију истог, 21. августа, јединице Зотовића и Вукаловића нису реаговале и напад је пропао. О окршајима које су водили само Љубибратићеви устаници, Застава је писала да је „ова битка трајала од јутра до три и по сата после подне...До подне не могоше потиснути из засједе усташе, у то стигне Турцима помоћ и навале са свију страна на усташе, ови се држаше до три сата и стадоше узмицати; тако су усташе у реду ретерирали да ни један није погинуо или се ранио”.¹⁷⁷ Љубибратић је писао својој супрузи Мари дан касније да је јуче „био бој са 150 Срба против 1000–1500 Турака”. Дао је и тачну сатницу пишући да је трајао шест и по сати. У његовом извјештају ипак је навео да су његова три момка погинула и, што је у том тренутку знао, 17 Турака, а 30 их је било рањено. Жалио јој се на пропали план и сугерисао да му није нестало муниције и да су му „Зубци стигли у бој /Као што сам им заповидио/ Турци би били сатрвени”.¹⁷⁸

Хусеин-паша, војни командант Требиња, након овог окршаја, који је игром случаја за његове снаге завршио најбоље, писао је устаницима. У својој поруци сугерисао им је да у року од пет дана треба да прекину са буном. Писао им је да цару треба одати

¹⁷⁷ Vojislav J. Korać, *Trebinje – istorijski pregled...*, knjiga 2 – dio 2, 67–70; Petko Luković, „Borbe za Trebinje u avgustu 1875. godine – prilog proučavanju Hercegovačkog ustanka (1875 – 1878)”, *Vesnik Vojnog muzeja* 2, (Beograd: Vojni muzej, 1955), 129–155.

¹⁷⁸ АРС – ПЈТ, ПЗМЉ, кутија II, бр. документа 172а/1875. (фотокопија).

признање и да морају положити оружје. Пријетећим писмом их је упозорио да „аколи ову доброту неукабулите вего ко и сад останете у злу и у исјанлуку знадите да ћете се кастигавати ко што сте заслужили”. Пријетио им је лошим посљедицама и да ће се „све ишћерат преко границе царске”, мислећи на протјеривање становништва и устаника.¹⁷⁹

Да је Требиње било врло важно мјесто, свједочи и извјештај Стилмана из управо овог града током ових сукоба. Он наводи да је Требиње „досадно мјесто кад се наћете у њему за вријеме опсаде”, објашњавајући свој пријем код Хусеин-паше. Стилман наводи да је паша имао погрешне информације: „Паша нас је увјеравао да је у свим сукобима, изузев једног, када је заробљен конвој, војска (турска – Л.Р.) извојевала побједу. Тада су, признао је, били увучени у засједу и убијено им је двадесет или тридесет људи.” Он је у том тренутку знао да паша има илузије или погрешне информације, јер је неколико дана раније добио информације управо из устаничког логора. Пишући о томе, Стилман каже „нисам му рекао да је један мој пријатељ који је био у побуњеничком логору избројао осамдесет (!) глава набијених на коље, нити сам га питао зашто трупе нису понијеле са собом свог мртвог каплара, ако су устаници, како он тврди, тако успјешно разјурени у посљедњем окршају. Јадни човјек био је тако пријатан и учтив и изгледао је тако малодушан и тако истински неспособан да схвати зашто би устаници покушавали да им нанесу толико зла, да ја нисам имао срца да срушим ниједну од његових

¹⁷⁹ АРС – ПЈТ, ПЗМЉ, кутија II, бр. документа 173а/1875. (фотокопија).

илузија...”.¹⁸⁰ Исти је сматрао да су устаничке чете подстакнуте с вана увлачиле миран народ у устанак.¹⁸¹

Овдје се треба осврнути и на једну врло битну намјеру устаничког руководства, односно Мића Љубибратића. Наиме, на самом почетку устанка, војвода Љубибратић се активно залагао да устаници сами врше власт на ослобођеним територијама и да самостално обављају све „државне” послове. У копији писма које је послао књазу Николи из маја 1876. види се његова стварна и права намјера. Љубибратић је намјеравао да у Херцеговини сазове једну народну скупштину, састављену од виђенијих људи и главара. Требало је да та народна скупштина буде законодавно – односно егzekутивно тијело. Њен основни задатак требало је да буде формирање једне владе, која би привремено управљала устанком. Она би имала задатак да концентрише војску и обезбиди сигурне гаранције за наставак успјешног почетка устанка. У оквиру овога плана, Љубибратић је намјеравао да устаничке вође буду биране, а не именоване од стране књаза Николе. Још један од задатака владе био би да објави званичан рат Османском царству. Међутим, ове идеје и планови нису се свиђали књазу Николи¹⁸² јер нису

¹⁸⁰ *Na vratima Istoka: engleski putnici o Bosni i Hercegovini ...*, 336–337; Радован Субић, Стилман и балкански устанци (1866–1878), (Београд: Phoenix Press, 2016), 89.

¹⁸¹ Радован Субић, „Вилијам Стилман и Херцеговачки устанак (1875–1878)”, у: *Гласник удружења архивских радника Рейн-блике Српске*, број 4 – година IV, (Бања Лука: Удружење архивских радника Републике Српске, 2012), 147.

¹⁸² Љубибратић се још раније жалио директно књазу да му није јасно зашто према њему лош став има Пеко Павловић, који је био послат у Херцеговину од стране књаза Николе. (АРС – ПЈТ, ПЗМЉ, кутија II, бр. документа 163/1875. (фотокопија)). Књазу је касније писао да је Павловић неспособна личност и да би за устанак било добро да га књаз

подразумијевали његову апсолутну контролу над главарима и стварима у Херцеговини, тако да је он дао наређење да се ова скупштина забрани, а Мићо Љубибратић изолује и, по могућности, протјера.¹⁸³ Ђуро Радан и Пеко Павловић су то и учинили, растјеравши присутне и претукавши Мића Љубибратића, који је и сам свједочио да је презирао Павловића, а и овај њега.¹⁸⁴ Овако завршивши свој план, Љубибратић се повукао у Дубровник, одакле је отишао на Цетиње¹⁸⁵ и од књаза, као неки вид искупљења, добио *војводску* титулу. У ту част добио је честитке из Котора, као и једну сабљу на поклон.¹⁸⁶ У наредном периоду, сада већ војвода, Љубибратић се кретао дуж приморја, углавном боравећи у Дубровнику, Херцег Новом и Котору, гдје је у новембру 1875. доживио и тежу повреду руке, о чему је писао Чингрији у Дубровник.¹⁸⁷ Повреда га је накратко омела у активностима.

Неколико мјесеци касније, Љубибратић је

Никола замијени. (АРС – ПЈТ, ПЗМЉ, кутија II, бр. документа 332/1875. (фотокопија)). Својој жени је писао 20. јула да је мишљења да лош став неких вођа из Црне Горе према неким главарима, мислећи на себе свакако, представља сметњу за устанак. У истом писму јој је писао да је слао писмо и књазу Николи на ту тему, али је и молио да ту ситуацију никоме не говори. (АРС – ПЈТ, ПЗМЉ, кутија II, бр. документа 165а/1875. (фотокопија))

¹⁸³ Архив САНУ, инв. бр. 17/51, сигнатура XVII. Копија писма Мића Љубибратића књазу Николи, мај 1876. – Линц.

¹⁸⁴ Коста Грујић, *Дневник из Херцеговачкој устаника (Од 6. августа до 16. октобра 1875. године)*, (Београд: Војни музеј ЈНА – Посебна издања, 1956), 162.

¹⁸⁵ Војвода Врбница је директно писао Љубибратићу, позивајући га на разговор са књазом. (АРС – ПЈТ, ПЗМЉ, кутија II, бр. документа 206/1875. (фотокопија)).

¹⁸⁶ АРС – ПЈТ, ПЗМЉ, кутија II, бр. документа 179/1875. (фотокопија).

¹⁸⁷ ХР ДАДУ 257 – ФОЧ, кутија 12 – Х7Ба, свеска 2, док. 170.

пишући својој жени, заправо рекао како се све вријеме од почетка устанка осјећао изопштено. Најприје су књаз Никола и црногорски главари радили јавно против њега, а затим су то почели да раде тајно. Спочитавали су му све и окретали херцеговачке главаре од њега, а све у циљу „да се дочепају Немањиха круне”. Објашњавао је да се власти на Цетињу „поједоше” што њега народ воли и што му Гариблади пише „својеручно”. Из тог писма се види да је Мићо био сломљен и скрхан и да му је такав однос према њему, а од његове браће, врло тешко падао. Чак јој је писао да је био мишљења да би га и убили, да су за то имали тајну прилику.¹⁸⁸ Писмо сличне садржине, видно огорчен на главаре у свом родном крају, Љуби-братић је упутио и Чингрији у јануару 1876. У оквиру њега га је још и молио да не даје никоме ништа, ако тај нема неко писмо или дозволу од самог Мића.¹⁸⁹

До краја мјесеца, српска села на Зупцима, Бањанима и у Требињској Шуми била су сва на ногама, а у другом османском пристаништу Суторини¹⁹⁰, мјеста за стоваришта су била затворена. Новосадска *Засјава* је преносила још 6. августа 1875: „по вијестима из Херцеговине наша устала браћа напредују. Требиње је опкољено. А Вукаловићева Крајина, која је досад имала неке аутономије, скочила је на оружје.

¹⁸⁸ АРС – ПЈТ, ПЗМЉ, кутија II, бр. документа 270/1875. (фотокопија).

¹⁸⁹ ХР ДАДУ 257 – ФОЧ, кутија 12 – Х7Ба, свеска 2, док. 200.

¹⁹⁰ Устаници из Суторине су у једном допису, који је пренијела *Засјава*, јављали да живе скоро па независно и да им „турска власт плаћа пандурину да чувамо границу и мити нас ласкавим ријечима”. (Види: Хамдија Капиџић, *Засјава о Босни и Херцеговини*, књига III, (Сарајево: Свјетлост Сарајево, 1954), 3.

Ту су Зупци, Шума и Попово и друга ратоборна племена”.¹⁹¹ Заслуге да се требињски крај у потпуности подигне на оружје припадају Мићу Љубибратићу, који је управо тих дана краја августа побуњивао просторе Бобана, Попова и Царине, док су његови људи то исто радили дуж Зубаца.¹⁹² Рани успјеси устаника допринијели су и томе да је војни командант Херцеговине, Селим-паша, смијењен и на његово мјесто је постављен Неџиб-паша. На све ово, крајем мјесеца дошло је до једног површног састанка устаничких вођа Херцеговине у манастиру Косијереву, гдје је 27. августа одлучено да ће се послати један манифест дуж цијеле херцеговачке територије, који ће садржати комплетан устанички план и програм.¹⁹³ О том састанку Мићо Љубибратић је писао предсједнику дубровачког Одбора за помоћ, са намјером да се за састанак обавијесте дум Иван (Мусић?) и дум Лазар. У истом документу, Љубибратић је извјештавао да је сходно састанку он већ распоредио неке јединице за испомоћ на простору око Дријена и Царине.¹⁹⁴

Са друге стране, Коста Грујић, такође један од хроничара устанка, наводи да су се на том састанку у Косијереву појавиле само устаничке вође којима је писао лично Љубибратић. Не само да нису били сви ту, већ Грујић пише да до озбиљног састанка заправо није ни дошло и да према томе и није било неких договора. Умјесто тога, војвода Љубибратић се срео са војводом Зимоњићем и са њим се договарао

¹⁹¹ Хамдија Капићић, *Засијава о Босни и Херцеговини*, књига III, (Сарајево: Свјетлост Сарајево, 1954), 81.

¹⁹² ХР ДАДУ 257 – ФОЧ, кутија 12 – Х7Ба, свеска 1, док. 48.

¹⁹³ Василије М. Гутић, *Ошћиа и дијломајска истјорија...*, књига 1, 105–106, Војвода Гавро Вуковић, *Мемоари...*, 141.

¹⁹⁴ ХР ДАДУ 257 – ФОЧ, кутија 12 – Х7Ба, свеска 1, док. 33.

нешто око даљих акција.¹⁹⁵ Исти извјештај преносио је и Алекса Стојановић, агент владе из Београда на задатку у Херцеговини,¹⁹⁶ а исто то јављао је и сам, сада већ војвода, Љубибратић својој жени Мари. Не само да скупштине није било и да се остали позвани нису појавили, него су Турци искористили његово одсуство и заузели манастир Дужи.¹⁹⁷

Османско царство је већ крајем августа, уз сва пристигла појачања, у Херцеговини имало више од 30.000 војника, а до почетка 1876. укупан број само пристиглих појачања био је 30.000.¹⁹⁸ Толика бројност била је и највећи разлог што устаници нису успјели да заузму Невесиње 29. августа¹⁹⁹, али ни да

¹⁹⁵ Коста Грујић, *Дневник из Херцеговачкој устѹанка...*, 48–56.

¹⁹⁶ Јагода Војводић, „Стање Босанског устанка у јесен 1875. године (Према извјештају повјереника српске владе)”, у: *Зборник Маџице српске за историју*, бр. 47–48, (ур. Славко Гавриловић), (Нови Сад: Матица српска, 1993), 163.

¹⁹⁷ АРС – ПЈТ, ПЗМЉ, кутија II, бр. документа 181/1875. (фотокопија).

¹⁹⁸ Petko Luković, *Nekoliko podataka o bitnijim obeležjima partizanskog ratovanja ustanika...*, 202.

¹⁹⁹ Напад на Невесиње предводио је црногорски војвода Петар Вукотић. Устаничке снаге бројале су око 2.700 бораца, заједно са још 700 црногорских добровољаца. Турске снаге су биле прилично слабе и бројале су око 370 низама и још 300 башибозука. Напад је почео у зору 29. августа и устаници су скоро па без већих сметњи продрли у саму касабу. Ипак, тврђаву нису упјели да заузму јер је била добро утврђена и јер је посада располагала са тешким наоружањем. Ту је напад и заустављен и устаници су се повукли, одвлачећи са собом велике количине муниције, наоружања и разног другог материјала. (Саво Скоко, „Напад херцеговачких устаника и црногорских јајоша на Невесиње 29. августа 1875”, у: *Невесињска џушка. Зборник радова са научној скупа о устѹанку у Херцеговини 1875–1878*, (Источно Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства, 2006), 33–55; Vojislav J. Korać, *Trebinje – istorijski pregled...*, knjiga 2 – dio 2, 86; Војвода Гавро Вуковић, *Мемоари...*, 157–158).

се супротставе колони турске војске која се почетком септембра концентрично кретала из правца Стоца, Невесиња и Гацка. Ипак, преласком на облик герилског ратовања, велики број устаничких чета успио је да у предјелу Дабра заустави ову колону и преласком у напад победи је, што је резултирало смјеном недавно постављеног Неџиб-паше.²⁰⁰

Септембар је био посебно битан за устанике у Доњој Херцеговини јер је Требиње, које је било све вријеме у блокади и устаници су на све начине покушавали да га што је више могуће одсијеку од околних турских касаба и потенцијалних путева за снабдијевање града, изгубило на значају. Турци су успјели да након искрцавања снага у Клеку, 22. августа, уз помоћ топова пробију устаничку блокаду ка Требињу и поново ослободе пут за Дубровник, који је био жила куцавица преживљавања Турака у граду. У оквиру тих акција, османске снаге су у потпуности разбиле устанички центар у манастиру Дужи, тако да је шира устаничка акција у овом крају била осујећена и тренутно прекинута.²⁰¹

Турци су се одмах упутили ка Грабу и Зупцима, како би и у овим крајевима зауставили устаничке акције и напредовања. Два табора низама и око 500 башибозука, које је предводио требињски Хусеин-паша, сукобили су се на Зупцима са устаницима 8. и 10. септембра и доживјели пораз. Иако су Турци успјели да доставе храну својим посадама, ипак су се морали повући за Требиње.²⁰² Засијава је јављала да „на

²⁰⁰ Василије М. Гутић, *Ошшиа и диїломаїска истїорија...*, књига 1, 107.

²⁰¹ Vojislav J. Korać, *Trebinje – istorijski pregled...*, књига 2 – dio 2, 81–85; 97–102; Војвода Гавро Вуковић, *Мемоари...*, 168.

²⁰² Galib Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1869–1878...*, књига 7, 462.

Зубцима усташи бију кулу топом. Одушевљење велико”²⁰³, а два дана касније: „Јучер битка на Зубцима цео дан. Турака погибе преко 80, усташа 3. Турци се повукоше назад”. У истом броју, а у извјештају са Цетиња, *Засијава* је писала: „Турци поражени. Погинуло њих 50; усташа само 3”.²⁰⁴ Након ових покушаја, јединице су се вратиле у Требиње и остале стациониране у оквиру градских зидина.

Војвода Петар Радовић је писао војводи Љубибратићу 12. септембра 1875. да је на Зупце послао Пека Павловића и Максима Баћовића, како би појачали устаничке јединице. Главни разлог тих појачања је било потенцијално заустављање снабдијевања Турака путем из Дубровника. Радовић је писао да је таин који стиже као помоћ Турцима „живот Требињу, Билећој и Гацку” и кад „би се он прекинуо и побунила Шума и Попово бисте ви Ерцеговци у свијем стварима добили за то”.²⁰⁵ Убрзо је и архимандрит Мелентије Перовић²⁰⁶ обавјештавао војводу Љубибратића да

²⁰³ *Засијава*, бр. 104, 10. септембар 1875.

²⁰⁴ *Засијава*, бр. 105, 12. септембар 1875.

²⁰⁵ АРС – ПЈТ, ПЗМЉ, кутија II, бр. документа 185/1875. (фотокопија).

²⁰⁶ Архимандрит Мелентије Перовић (Горица код Требиња 1835–1887) – био је архимандрит манастира Дужи и војвода у Устанку 1875–1878. Своје дјетињство провео је у родном мјесту, а школовао се у манастиру Дужи. Током 1854. одлази за Београд, гдје је уписао Богословију, али се због болести вратио 1856. у Херцеговину. Исте године се замонашио и своје рођено име Матија, замијенио са Мелентије. Наредне године произведен је у чин јеромонаха. Током шездесетих година XIX вијека, учествовао је у свим устаничким покретима у Требињу, а у његовом манастиру Дужи налазио се и устанички логор. Тих година био је наставник у манастирској школи. Постао је архимандрит манастира Дужи 1873. и са том црквеном титулом ушао је у Херцеговачки устанак. Током устанка, био је

долази војно појачање јер се устанак и није баш најбоље учврстио у Шуми, Бобанима и Попову. То је била војска коју је предводио Пеко и војвода Максим.²⁰⁷ У наредним данима дошло је до нових значајнијих

на располагању јединици Мића Љубибратића и високо се котирао у устаничким редовима. Званично, војвода је био од 1. јануара 1877. и то батаљона Шума Требињска. Својом храброшћу и јунаштвом, истакао се у више битака и бојева, попут оне на Муратовици и у операцијама у Пиви. Све вријеме трајања устанка активно се борио са својим јединицама, раме уз раме са најзначајнијим херцеговачким војводама. Одржавао је кореспонденцију са војводом Љубибратићем и активно је радио на томе да у Херцеговини не дође до неслагања и супротности међу устаничким руководством. Након пропасти устаничке „ствари”, војвода Перовић је постао близак новим окупационим властима, још од самог тренутка уласка окупационе војске. Са својим јединицама ставио се на располагање новој окупаторској војсци 1878. Помагао им је да се пробију дуж простора данашње требињске општине, како би се окупација јужног дијела херцеговачке територије успјешно извела. Иако им је помагао у заузимању требињског простора, у наредном периоду се није слагао са новим властима. Повукао се у манастир Дужи, који је до краја живота обнављао. Пред крај живота, постао је предсједник Одбора за изградњу Саборног Храма Светог Преображења Господњег у Требињу, поставивши камен темељац за изградњу истог. Умро је у Требињу 1887, гдје данас има једну од најдужих улица. (Мирко С. Радоичић, *Херцеговина 1875–1878*, (Требиње: Општински одбор савеза бораца НОР-а, 1961), 15; Чедо Баћовић, *Херцеговци у бунама и рајшовима (1482–1882)*, друго издање, (Никшић: Графокартон, 2012), 122); Јован С. Радојчић, *Срби зајадно од Дунава и Дрине*, том 3, II–III, (Нови Сад: Прометеј, 2009), 96; Лазар Радан, „Архимандрит Мелентије Перовић – између душког калуђера и устаничког војводе”, у: *Зборник радова са међународног научног скупа на тему: Знамениити Херцеговци кроз историју*, (Ур. Радомир Вучковић), (Гацко: СПКД „Просвјета” Гацко), 49–72).

²⁰⁷ АРС – ПЈТ, ПЗМЉ, кутија II, бр. документа 186/1875. (фотокопија).

борби придошлих снага са Турцима.

Један од најзначајнијих сукоба који је услиједио био је у мјесту Главска надомак Требиња. Ту су се јединице Пека Павловића и Максима Баћовића сукобиле са два табора низама и башибозука. Иако су Турци били јачи и напали их први, устаници су се одбранили и натјерали их на бијег. *Глас Црнојорца* је пренио информацију да „Више од стотину Турака погинуло је, међу њима многи бегови”.²⁰⁸ Војвода Радовић је Љубибратићу опет писао, јер му је слао војску на челу са протопопом Мињом Радоњићем, како би дио оставио на Зупцима, а дио послао у Шуму „к Пеку и Максиму”: Радовић се надао да ће Љубибратић и сам са војском отићи у Шуму и на оружје подићи шумњаке, а посебно је нагласио потребу да се Љубибратић и Пеко Павловић измире, пишући „мило би ми било порад душмана и непријатеља да се с пеком пољубиш”. Ласкао му је говорећи да је војвода Љубибратић најбоље упућен и да најбоље зна прилике на терену. То је несумњиво доказ важности и значаја улоге војводе Љубибратића у Устанку у Источној Херцеговини, који се и потписивао као „командант херцеговачких устаника”.²⁰⁹ Сам Мићо је, испод писма написао „безаконик! како ми лијепо пише, а како лупешки ради”, негодујући на своју позицију у устанку.²¹⁰ Убрзо након тога писао је директно и Пеку и Максиму распитујући се да ли је дошао Љубибратић до њих.²¹¹ Након ових окршаја

²⁰⁸ *Глас Црнојорца*, бр. 29, 11/23. септембар 1875.

²⁰⁹ ХР ДАДУ 257 – ФОЧ, кутија 12 – Х7Ба, свеска 2, док. 136.

²¹⁰ АРС – ПЈТ, ПЗМЉ, кутија II, бр. документа 187/1875. (фотокопија)

²¹¹ АРС – ПЈТ, ПЗМЉ, кутија II, бр. документа 195/1875. (фотокопија)

и писања, ратиште је у Доњој Херцеговини накратко утихнуло.

Дио устаничких чета је у предјелу планине Трусина, у срезу Невесињском, доживио пораз од стране Турака, када су крајем септембра покушали да одбране трусинску кулу и одрже слободним овај дио среза. Али-паша, посједујући боље положаје и имајући већи број војника, успио је да без веће муке након полчасовне борбе натјера устанике на повлачење. Тако су ове мање групе пред налетом јачег противника биле разбијене.²¹²

Снаге под командом Пека Павловића су почетком октобра дошле до Љубиња и опколиле сам град. У нападу на град 5. октобра 1875. Турци су им се одлучно супротставили. У помоћ турским снагама стигле су двије чете редовне војске и 30 нефера помоћне војске из Требиња, које је послао Коста-паша. У извјештају мухтара Ахмеда из логора у Заслапу који је послао паши каже се да је сама битка „трајала од два сата дању до један сат ноћу”.²¹³ Устаници су се повукли из опсаде Љубиња. У овом сукобу, нарочито су се истакле жене из самог Љубиња, које су помагале турске снаге као сами мушкарци. Једна међу њима, Шерифа-ханума, је чак успјела да лично убије једног Црногорца и узме му коња.²¹⁴

Све вријеме ових сукоба, Османско царство је слало помоћ својим трупам у Херцеговини. Енглески конзул у Солуну, Џ. Е. Блант (енг. J. E. Blunt), извјештавао је Елиота у Цариград о свим могућим

²¹² Galib Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1869–1878...*, knjiga 7, 465–466.

²¹³ Fehim Dž. Spaho, *Četiri turska izvještaja iz Trebinja...*, 147.

²¹⁴ Исто, 147; Galib Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1869–1878...*, knjiga 7, 584–585.

информацијама које су долазиле до њега, а биле су везане за помоћ трупамa. У једном од својих извјештаја, Блант је 3. октобра написао да су управо за Клек у Херцеговину отпловила два брода по имену „Houdavendighiar” и „Izzeddin” и да су однијела доста помоћи за турске војнике. Између осталог, одвезли су јечам, доста муниције, 340 кила бисквита, 350 батхорса²¹⁵ итд.²¹⁶ У исто вријеме Мићу Љубибратићу је јављано да су се истовари наставили у пристаништу Клек. Са краја новембра Љубибратић је добио писмо у којем га аутор моли да обрати пажњу на то да су Турци у Клек допремили пароброде са коњима и да су им коњи неопходни највише. Из тог разлога, сугеришао је да устаницима пренесе то да га уколико коња не могу заробити или пак свог водити даље одмах, убију како се Турци не би њиме послужили.²¹⁷

У међувремену је дошло до смјене Дервиш-паше. Његова намјера да устанак угуши што је прије могуће, и то у крви, ипак није имплементирана. У Босни га је замијенио Ахмед Хамди-паша 4. септембра 1875. То је био знак да је устанак увелико бринуо Порту.²¹⁸ Међутим, ни овај османски заповиједник није се задржао дуго и убрзо га је замијенио Реуф-паша²¹⁹, који је и

²¹⁵ Врста коња која је преносила официрски пртљаг током неке кампање, односно рата.

²¹⁶ Христо Андонов-Полјански, „Босанско-херцеговачки устанак 1875. и 1876. године у извештајима британског конзула у Солуну и други прилози”, у: *Годишен зборник на Филозофскиот факултет на Универзитетот во Скопје*, (Скопље: Филозофски факултет, 1977), 59.

²¹⁷ АРС – ПЈТ, ПЗМЉ, кутија II, бр. документа 246/1875. (фотокопија)

²¹⁸ Galib Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1869–1878...*, knjiga 7, 457.

²¹⁹ Реуф-паша је био солунски валија. Управо је Блант извјештавао из Солуна у том тренутку и писао је Елиоту да је Реуф-паша био либералан човек који се чврсто залагао

најреалније извијестио Порту, након увида у стање у Босни и Херцеговини. Он је јавио да је немогуће савладати устанак са средствима и снагама којима је у том тренутку располагао.²²⁰

Колико је Источна Херцеговина била устанички настројена и колико је устанак узео маха већ у првим мјесецима по његовом отпочињању, најбоље говори интезитет и бројност борби које су вођене у првим мјесецима. Устаничке чете, дуж цијеле Херцеговине, водиле су од јула до почетка новембра више од 240 мањих или већих окршаја и бојева против османских снага.²²¹ То значи да није прошао ни један дан, а да неког сукоба није било, а некада их је било и по неколико у једном дану.

За исто вријеме, у Босни, у којој је устанак почео у Кнежпољу 18. августа, вођено је више од 100 бојева. И та бројка је била озбиљна, сходно броју дана од почетка устанка.²²² Ови подаци говоре нам да је Османско царство било суочено са једним озбиљним и великим покретом, барем у првим мјесецима устанка, и да није на најбољи начин одговорило на исти. Интезитет устаничких акција се у наредном периоду смањивао, али оне које су се догодиле биле су од пресудног значаја за исти.

за реформе у царству. Био је добар управник и људи су жалили што је пребачен из Солуна. (Хирсто Андонов-Полјански, *Босанско-херцеговачки устаник 1875...*, 62–63).

²²⁰ Василије М. Гутић, *Ойшша и дијломајска истјорија...*, књига I, 110–111, 117.

²²¹ Исто, 128–131.

²²² Исто, 148–149.

ТОК УСТАНКА – ОПЕРАЦИЈЕ ДО ЉЕТА 1876.

Прва велика и значајна битка у устанку догодила се у новембру 1875. Шефкет и Селим-паша су са снагама јачине 16 батаљона и још 600 гатачког башибозука кренули у акцију са намјером да снабдију Горанско, које је било окружено устаничким четама. Њих је већ у току прве ноћи, 11. новембра, опколио и напао батаљон Лазара Сочице²²³, тако да су од првог дана

²²³ Лазар Сочица, војвода (Плужине, Пива 1838 – Горанско, 1910) – био је један од најзначајнијих устаничких војвода и војних команданата. Његов отац Ристо је држао земљу Дед-аге Ченгића, сина Смаил-агиног. Након смрти оца, вријеме је проводио у манастиру код стрица, гдје се и описменио. У периоду од 1864. до 1874. Лазар Сочица је био јузбаша, а такође у младости је био перјаник књаза Данила. Био је један од главних организатора устанка из 1875. у Пиви. Његово јунаштво и војна способност биле су велике и истакао се у бојевима и биткама на Муратовици, у кланцу Дуга, борбама око Гацка и др. Одмах на почетку устанка добио је војводску титулу од књаза Николе и командовао је Жупско-пивским и Планино-пивским батаљоном. За њега су свједочили да „има нарочити дар за герилско ратовање”. Након устанка остао је у црногорској војсци у чину бригадира, а на позицији команданта Дурмиторске бригаде. Пред крај живота, 1907. дошао је у сукоб са књазом Николом, као припадник „клубаша”, односно Народне странке. Власти су му подметнуле аферу да је спремао свој одред у случају насилног преузимања власти. Супростављајући се књазовој апсолутистичкој владавини, био је осуђен на казну затвора од 10 мјесеци, коју је издржавао у чувеној подгоричкој тамници Јусовачи. Његово хапшење имало је велики негативан одјек и нарушило је репутацију књаза Николе. Након тога повукао се у своје родно мјесто, гдје је и умро 1910. Сахрањен је у цркви коју је за живота подигао.. (Чедо Баћовић, *Херцеговци у бунама и ратовима (1482–1882)*, друго издање, (Никшић: Графокартон, 2012), 143; Мирко С. Радоичић, *Херцеговина 1875–1878*, (Требиње: Општински одбор савеза бораца НОР-а, 1961), 25; Марко Вујачић, *Знамениџи црногорски и херцеговачки јунаци*, књига III, (Београд: Просвета, 1953),

били у безилазној ситуацији. Турски пораз је био неслућених размјера. Завејани снијегом, а нападнути са свих страна, Турци се се дали у неорганизовано бјежање и Шефкет-паша је, само да би себе заштитио, жртвовао 400 војника. Турци који су се пробили до Гацка имали су од посљедица рањавања више од 900 умрлих након битке, по извјештајима *Лондон Тајмса*, а још неколико дана послје, у снијегу је нађено више од 350 смрзнутих турских лешева. Устанички губици били су 57 мртвих, са 6 официра и 96 рањених. Стилман, дописник *Лондон Тајмса*, је извијестио да је то био најтрагичнији турски пораз од битке на Граховцу 1858.²²⁴ Ова битка је показала да је Османско царство крајње неспособно да обузда немирне устанике.

Неколико дана послје ове битке, Пеко Павловић је успио да још једном побиједи османске снаге. У налету устаничких јединица, Павловић²²⁵ је код Плане

180–220; *Србадија*, година друга, свеска 2, 16. јануар 1876, 76–79).

²²⁴ АРС – ПЈТ, ПЗМЉ, кутија II, бр. документа 261/1875. (фотокопија); Војвода Гавро Вуковић, *Мемоари...*, 210–213; Василије М. Гутић, *Ойшша и диџломајска исџорија...*, књига 1, 133–135; Никола Петровић, *Мемоари*, (Цетиње–Титоград: Обод – Побједа, 1988), 340–342. (напомена: књаз је своје мемоаре писао у трећем лицу).

²²⁵ Управо за вријеме ових сукоба, у устаничком штабу био је дописник и илустратор Лондонског илустрованог листа (енг. *The Illustrated London News*) Мелтон Прајер (енг. *Melton Prior*). Боравећи са устаницима, он их је описао као врло храбре људе, спремне да се боре у сваком тренутку за свој народ. Вођу устаника, Пека Павловића је описао као љубазног, али непријатног и надасве храброг човјека, који је имао одлично око да препозна Турчина. Није пристајао на разговор као изасланици својих паша одбијао је или чак убијао. Управо је тако са једним од њих завршио на Прајерове очи, када је тај војник носио пашино писмо у коме су га молили да допусти снабдијевање Горанског.

22. новембра (4. децембра) до ногу потукао турске јединице и извојевао још једну врло значајну побједу за херцеговачке устанике у првој години устанка.²²⁶ Са два велика пораза пред зиму 1875/76. Османско царство се суочило и са унутрашњим проблемима. Како су већ у октобру прогласили банкрот, сада су и на војном пољу имали проблем. Из тог разлога, а сходно томе да је устанак у Херцеговини све више личио на рат, султановим наређењем за главног заповиједника турских јединица именован је почетком 1876. Ахмед Муктар-паша, син султана Абдул Меџида (1839–1861) и један од најспособнијих османских војсковођа.²²⁷

Османско царство је заправо кроз цијелу прву годину устанка било без могућности да размах истог обузда. Иако је зима 1875/76. била дуга и оштра, праћена великим снијегом у Горњој Херцеговини, баш као и зима 1874/75, устаничке акције и сама жестина устанка нису попуштале. Током децембра војвода Љубибратић је успио да код Сланог потуче Турке, заједно са јединицама Ивана Мусића. О томе је писао у Дубровник.²²⁸ Такође, Мусић је у једном писму у Дубровник извјештавао да су устаници сви устали на оружје и да се са Турцима боре, тражећи помоћ од Одбора у Дубровнику.²²⁹ Мањи окршаји су трајали све до краја 1875. дуж цијеле Херцеговине, а почетком 1876. већ је било потпуно јасно да устанак забрињава

(Бранко Момчиловић, „Мелтон Прајер у Херцеговачком устанку”, у: *Насијава и историја*, Нова серија бр. 1, (Нови Сад: ПЛАТОНЕУМ, 2003), 70–75).

²²⁶ Војвода Гавро Вуковић, *Мемоари...*, 217–218; Никола Петровић, *Мемоари...*, 343–344.

²²⁷ Војвода Гавро Вуковић, *Мемоари...*, 151.

²²⁸ ХР ДАДУ 257 – ФОЧ, кутија 12 – Х7Ба, свеска 2, док. 197.

²²⁹ ХР ДАДУ 257 – ФОЧ, кутија 12 – Х7Ба, свеска 4, док. 351

и Велике силе. Како је Османско царство било неспособно да га угуши, неке европске силе су мислиле да је вријеме да се султан приволи да сноси посљедице. То се најбоље види из ријечи лорда Дербија (енг. Edward Henry Stanley, 15th Earl of Derby), упућених премијеру Бенџамину Дизраелију (енг. Benjamin Disraeli) којима он каже „вријеме је прошло када су се турско достојанство и независност могли узети озбиљно. Ако султан не може да плати дугове и *одржава ред*, он треба да сноси посљедице.”²³⁰

Почетак године отворио је и једно битно питање на устаничкој страни. Наиме, устаници су били неодлучни око предводништва у устанку и њему је недостајала боља организација. Као имена која су котирали за главног вођу спомињали су се: Пеко Павловић, Лазар Сочица, Богдан Зимоњић²³¹ и на крају и војвода

²³⁰ Василије М. Гутић, *Ојшћа и дијломајска историја...*, књига 1, 292–293.

²³¹ Зимоњић Богдан – свештеник (Гарево код Гацка, Херцеговина, 27. I 1813 – Пусто Поље код Гацка, 9. I 1909) – био је српски свештеник и устанички војвода. О његовој породици постоје писани трагови још од XVI вијека. Био је син јединац свештеника Аћима Зимоњића. Школовао се у манастиру Пива, а потом се убрзо одметнуо у шуму у хајдуке. Био је одлучан да се бори против Турака и није пристајао на амнестије. Пружио је подршку покрету Омер-паше Латаса у току угушења одметнутог босанског племства 1850. Био је у делегацији Херцеговаца која је новчаном помоћи помогла Цетњски манастир за вријеме владике Петра II Петровића Његоша. Том приликом добио је звање војводе. Хапшен је више пута за вријеме трајања устанка Луке Вукаловића (1852–1862) од стране Турака, када је и примио свештенички позив. Од руског цара је 1861. добио посјед у Русији. Након слома устанка Луке Вукаловића, настанио се на Грахову, гдје је добио титулу сенатора и потврду војводске титуле од стране књаза Николе. Учествовао је у устанку 1875–1878, гдје је у манастиру Косијерево именован за вођу свих херцеговачких

Петар Вукотић, таст књаза Николе. Управо је војвода Вукотић био и постављен за главног команданта цјелокупне војске у Херцеговини и сједиште му је било на Грахову.²³² У руководство су ушле и све набројане војводе уз још Максима Баћовића, Трипка Вукаловића, Ђетка Пејовића, Драга Обренова, Милована Бошковића и Петра Радовића. Тада је војска добила јединствену команду. Устаничка војска је добила правила понашања, као и правила о раду, реду и дисциплини.²³³ Међутим, неспоразуми између херцеговачких главара ни тада нису били ријешени. Све вријеме прве године ратовања владала је неслога и сујета међу вођством устанка. Колико се појединци нису

устаника. У устанку се истакао са својом четом од 1000 људи у биткама на Муратовици, Равном, Вучјем долу, Дуги, Крстацу, Глувој Смокви, Улцињу, Бару и другим мјестима. Обављао је дужност члана Главног штаба црногорске војске (1877–1878). Након окончања устанка, прихватио је аустроугарску окупацију Босне и Херцеговине и настанио се у Пустом Пољу код Гацка. Од стране нових власти постављен је за гатачког кајмакама (срески начелник), гдје је остао само четири мјесеца, незадовољан аустроугарским властима. Успио је да 1882, послјије устанка у Херцеговини, агитује код аустроугарских власти за ослобођење неких гатачких хришћана. Имао је два сина, Стевана који је био народни јунак и Петра, који је био херцеговачки, а потом и добро-босански митрополит. (Милорад Екмечић, „Зимоњић, Богдан”, у: *Српски биографски речник*, том 3, (Нови Сад: Матица Српска, 2007), 885–886). Остао је врло поштован у свом Гацку све до своје смрти, како због ратних заслуга, тако и због обављања своје свештеничке дужности. Нарочито су га поштовали јер је пред самим Гацком побиједио Целалудин пашу. (Извјештај Х.К. Томпсона око 1896. у: *Na vratima Istoka: engleski putnici o Bosni i Hercegovini od 16. do 20. vijeka*, priredio Omer Hadžiselimović, (Sarajevo: Veselin Masleša, 1989), 280–281).

²³² Никола Петровић, *Мемоари...*, 189.

²³³ Vojislav J. Korać, *Trebinje – istorijski pregled...*, knjiga 2 – dio 2, 222–224.

међусобно уважавали и слагали, најбоље говори податак да је сам књаз Никола лично морао да шаље писма и упозорења војводама да се међусобно не оптужују и да једни другима помажу, како би се устаничка ствар што прије наставила даље и како Турци не би имали могућност да ово искористе.²³⁴ Упркос томе, читав овај процес накратко је зауставио акције и дао простора за какву-такву консолидацију Турцима.

Овдје треба истаћи још једну битну чињеницу. Иако је устанку недостајала чврста организација, ни избор војводе Вукотића није био најсрећнији. У тренуцима када се бирало вођство међу устаницима, на Цетињу су се појавиле двије, дијаметрално супротстављене, струје. Једну је предводио војвода Вукотић, који је према оцјени Гавра Вуковића био врло умјерен човјек и није се залагао за јаче и озбљније нападе на Турке. Другу фракцију предводио је војвода Машо Врбица, ватрени присталица рата са Турцима и њиховог протјеривања. Ипак, књаз се одлучио за свог таста, војводу Вукотића.²³⁵ То у сваком случају није допринијело пацификацији већ увелико започетог устанка.

У првим мјесецима 1876. Порта се трудила да оружјем, што је могуће брже, угуши устанак. Ахмед Муктар-паша је одмах по свом искрцавању дошао у Требиње, гдје је и смјестио свој штаб. У том тренутку, сходно пристизању појачања, османске снаге су у Херцеговини располагале са око 30.000 људи, али је у току преузимања команде од стране Муктар-паше број

²³⁴ О устаничким размирицама, војвода Вуковић писао је детаљније у својим мемоарима, на више страница. (Војвода Гавро Вуковић, *Мемоари...*, 138, 145–146, 155–156, 188, 195–198, 223–224, 234–236, 240–241).

²³⁵ Војвода Гавро Вуковић, *Мемоари...*, 170–171, 237–245.

способних војника износио нешто преко 15.000. Он је са овим контингентом људи требао да поврати углед царства и да деблокира путеве и касабе, најприје у Доњој Херцеговини, а онда и на сјеверном дијелу устаничке територије. Нарочито битан путни правац Требиње–Дубровник био је пресјечен од стране устаника и на подигнутим барикадама устаници су контролисали сваког пролазника.²³⁶ На нове акције није требало чекати дуго. Већ 18. јануара 1876. дошло је до једне значајне битке у мјесту Радован Ждријело, на путу између Требиња и Дубровника. На овом путном правцу, устаничке снаге су одлучиле да опет пресијеку главну цесту за снабдијевање Требиња, којом је тада требала да прође комора са намирницама из Дубровника. Иако је првобитна намјера била да се турска претходница пусти, а затим да се сама комора и њени браниоци нападну, Пеко Павловић је издао наредбу за напад одмах. У нападу устаничких снага, турске јединице које су из Требиња кренуле да обезбиједе путни правац за Дубровник, биле су страховито поражене и одбачене назад. Устаници су успјели да опколе читав табор низама и да га у наредних пар дана униште. У току само првог дана, Турци су имали 160 мртвих и 192 рањена низама, а на самом Радован Ждријелу изгубили су 137 војника. Прерани напад устаника донио је и њима губитке, од којих је сасвим сигурно највећи – погибија бањанског војводе Максима Баховића. Он је у току најжешћих устаничких

²³⁶ Вицеконзул Вук Врчевић – Конзулат Аустроугарске у Мостару; Барону Родићу, извјештај бр. 137 – 26. децембар 1876. (Esad Arnautović, *Prilozi za istoriju Trebinja u XIX stoljeću*, (Trebinje: IK Svjetlost Sarajevo – Štamparija Trebinje, 1986), 35–36).

акција погинуо у предјелу Глуве Смокве²³⁷ 20. јануара 1876.²³⁸ Његова погибија нарочито је тешко пала књазу Николи и војводи Гавру Вуковићу,²³⁹ а Стилман је извијестио да је војвода Баћовић био један од најхрабријих војсковођа. Новосадска *Засџава* писала је о смрти војводе на основу депеша из Дубровника. Јављала је да: „јутрос у 9 сати донешено је са бојног поља у Суторину тело војводе Максима Бачовића”, које су власти, свештенство и народ „дочекали на Топли” и које је „послије опела величанственим спроводом уз пуцњаву прангија кроз варош, донешено, те морем спроведено у Рисан”.²⁴⁰ Овај сукоб био је предмет дипломатских изјава, из разлога што је сер Хенри Елиот (1817–1907) тврдио да је руски конзулат отворено прибјежиште устаника и да је управо по смрти војводе Баћовића застава на том конзулату била на пола копља. Ту тврдњу је касније Јонин оповргавао.²⁴¹

Како су устаници ипак забиљежили врло битну и одлучну побједу, Муктар-паша је одмах приступио

²³⁷ Глува Смоква је био познати пролаз кроз који су обично пролазили турски каравани на путу за Дубровник. Неколико мјесеци раније, устаници на челу са Димитријем Мерћепом, Савом Куртовићем, Ристом Вукановићем, Драгутином Тараном и Јовом Вулетићем писали су војводи Љубибратићу да га питају да ли је безбједно да крену из Шуме ка њему, јер је управо та Глува Смоква незгодна и Турци упорно кроз њу пролазе. (АРС – ПЈТ, ПЗМЉ, кутија II, бр. документа 196/1875. (фотокопија))

²³⁸ Vojislav J. Korać, *Trebinje – istorijski pregled...*, knjiga 2 – dio 2, 224–226.

²³⁹ Војвода Гавро Вуковић, *Мемоари...*, 246; Никола Петровић, *Мемоари...*, 346.

²⁴⁰ *Засџава*, бр. 11, 20. јануар 1876. *Србадија*, година друга, свеска 2, 16. јануар 1876, 27.

²⁴¹ Радован Субић, „Вилијам Стилман и Херцеговачки устанак (1875–1878)”, у: *Гласник удружења архивских радника Републике Српске*, број 4 – година IV..., 149.

реорганизацији својих јединица са намјером да ове устаничке одреде ликвидира и поново успостави слободан пролаз за Дубровник. Он је са 16 табора војске, пет дана касније, ударио на устаничке снаге под командом Пека Павловића, које су још увијек биле у предјелу Радован Ждријела. Надмоћности османске војске, устаници нису могли да одговоре. У налету турских јединица који је почео 27. јануара, устаничке чете су се повлачиле и у ноћи између 29. и 30. јануара се повукле у правцу села Вуковићи и Попово Пољице. Турци су за одмазду попалили српска села овога подручја, од чега је највише страдала група тзв. шумских и бобанских села: Запланик, Вуковићи, Калађурђевићи, Кутина, Славогостићи, Невада и Крајковићи. Тим чином и великом одмаздом, пут за Дубровник био је чист, а паша се могао посветити организацији турских напада на сјеверном дијелу ратишта.²⁴² Британски конзул у Солуну Блант је Елиоту јављао да су према извјештајима који пристижу са терена устаничке снаге одлучно поражене и да су се устаници са великим бројем рањеника повукли у правцу Дубровника.²⁴³

Нови турски заповиједник, Ахмед Муктар-паша, као искусни официр, добро је проучио терен и знао је да су двије кључне тачке за устанике на сјеверном дијелу кланац Дуга²⁴⁴ и Острошки кланац, јер је за

²⁴² Galib Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1869–1878...*, knjiga 7, 472–473; Vojislav J. Korać, *Trebinje – istorijski pregled...*, knjiga 2 – dio 2, 227–228.

²⁴³ Христо Андонов-Полјански, *Босанско-херцеѡвачки устѹанак 1875...*, 65–66.

²⁴⁴ Кланац Дуга, представља један уски тјеснац дужине око 22км на путу између Гацка и Никшића. Он је добио на значају након турског пораза на Граховцу 1858, када су линије за снабдијевање Никшића – Трубјела и Клобук, били

устанике врло значајан био Никшић, који би падом у њихове руке донио превагу на овом дијелу ратишта. Из тога разлога, паша је против устаника повео јединице које су се сукобиле са устаничким четама 25. фебруара (7. марта) 1876. код Муратовице. И у овој, другој бици на Муратовици, Турци су били поражени.²⁴⁵ Устаници су убили више од 800 Турака, успјели су заробити 1.300 пушака острагуша, доста муниције и два крупова топа. Турске снаге су поред ових губитака изгубиле и све коње, сву муницију и разни други материјал. Друга битка на Муратовици представљала је једну од најзначајнијих устаничких побједа.²⁴⁶ Криза Османског царства била је на врхунцу.

Низ турских пораза од јесени 1875, па до прољећа 1876. пробудио је велику острашћеност код њих. Колико су Турци били острашћени у својој немогућности да обуздају устанак, говори извјештај Стилмана из марта 1876. који је извјестио да је Сочица имао губитке у спорадичним окршајима и да је „погинуло његових 5–6 људи, које су Турци ископали десет дана пошто су били сахрањени, одсијекли им главе и оставили их да леже на земљи” послије чега је, према његовим ријечима, „било немогуће (Сочици – Л.Р.) да

блокирани и опкољени устаничком територијом. Од тог периода, Никшић су Турци снабдијевали из Гацка, управо кроз кланац Дугу. У сврху заштите овог правца, Османпаша је још 1863. на овом путу подигао неколико јачих утврђења, попут Крстаца и Пресјеке, како би пут био што безбједнији. То је овај пролаз чинило још безбједнијим, али и компликованијим за пролазак и извлачење трупа у току устанка 1875–1878. (Василије М. Гутић, *Ойшша и диџломајска историја...*, књига 1, 136–137).

²⁴⁵ Војвода Гавро Вуковић, *Мемоари...*, 265–266, Никола Петровић, *Мемоари...*, 347.

²⁴⁶ Vojislav J. Korać, *Trebinje – istorijski pregled...*, knjiga 2 – dio 2, 249.

спријечи своје људе да не врше освету”.²⁴⁷ Та освета често је била праћена теретом великих тегоба које су устаници и њихове породице трпиле годинама пред почетак устанка. Нарочито се отпор и бијес скупљао код устаника у погледу односа са њиховим агама, који су им били малтене највећи непријатељи. Једно занимљиво свједочанство у прилог томе оставио је управо Ђурђевић. У њему он пише да је више пута био случај „да је у битки кмет свога агу (земљовласника) на противној страни препознао, па кад би све усташе јуришале, кмет би завикао своме аги – Ходи, драги ага, к мени! Ја ћу те човјечански ошехитити (учинити мучеником за вјеру), а немој другоме пасти у руке, да те мучи! Ја ћу те онако лијепо заклати, као што ти кољеш курбан (жртву овчију) на хаџински Бајрам!”.²⁴⁸

Овдје се морамо осврнути и на једну битну ствар која је на неки начин пренебрегнута у устанку. Марта 1876. је један од најзначајнијих устаничких вођа и главара, војвода Мићо Љубибратић, ухапшен од стране аустријске полиције и интерниран је најприје у Линц, а потом у Грац. Ту је, уз супругу, од власти добијао новчану апанажу.²⁴⁹ О његовом хапшењу у селу Вељане у близини Имотског писао је дубровачком Одбору, односно Чингрији извјесни Матић. Он је навео да је Љубибратић прешавши границу ушао на територију Аустроугарске. Одмах потом, власти су га ухапсиле заједно са својим сарадницима, Жаном Меркус,

²⁴⁷ Василије М. Гутић, *Ойшѣа и диѣломајска исѣорија...*, књига 1, 294.

²⁴⁸ Martin Đurđević, *Memoari sa Balkana...*, 36.

²⁴⁹ Лазар Радан, *Војвода Мићо Љубибратић...*, 144; Dr Ferdo Hauptman, „Internacija hercegovačkog ustaničkog vojvode Miće Ljubibratića u Grazu (Gracu) god. 1876/77.”, у: *Prilozi 14–15*, (Sarajevo: Istorijski institut, 1978), 363–371.

капетаном Фаелом и пет војника из пратње.²⁵⁰

Војвода Љубибратић спроведен је далматинском обалом ка Линцу. Тим путем приређене су му манифестације у многим мјестима, нарочито у Сплиту, Сињу, Задру и Трсту. Те манифестације имале су заправо „карактер демонстрација против власти које су га заробиле”. У Трсту је од Словенаца добио сребром окован лаворов вијенац са натписом: „Народном хероју, а славном борцу за слободу, Војводи М. Љубибратићу”.²⁵¹

Око овог хапшења може се озбиљно дискутовати. Војвода Љубибратић неоспорно је у то вријеме био маргинализован из устаничких ствари. Током цијеле зиме, он је вријеме проводио на релацији Херцеговина – Дубровник и његов утицај све је више опадао. То је сасвим сигурно највише ишло на руку управо двору на Цетињу. Уз то, Аустроугарска је, овим хапшењем, врло просто ријешила проблем устаничке личности какав је био војвода Љубибратић, која је према ријечима Шарла Иријарта „устанку могла дати правац супротан плановима бечког двора”.²⁵² Након времена интернације, Мићо Љубибратић је 1877. прешао у Србију. Ту се поново ставио на располагање српској влади и био њен чиновник и службеник све до своје смрти, 26. децембра 1889.²⁵³

Херцеговина је за то вријеме била немирна. Највећи окршај устаничких снага и новог паше у прољећном дијелу 1876. биле су двије битке у кланцу Дуга. Оне су трајале током читавог априла, односно од 1.

²⁵⁰ ХР ДАДУ 257 – ФОЧ, кутија 12 – Х7Ба, свеска 3, док. 251.

²⁵¹ *Glas Trebinja*, br. 96, godina 9, 15. septembar 1961, 7.

²⁵² Šarl Irijart, *Bosna i Hercegovina – putopisi iz vremena...*, 144.

²⁵³ Лазар Радан, *Војвода Мићо Љубибратић...*, 144; Антонин Дебидур, *Дипломајска историја Европе...*, 739.

до 13. априла и од 28. априла до 1. маја. Војвода Петар Вукотић је у кланац Дугу послао највећи број својих снага на овом дијелу територије, а књаз Никола упутио је Пјешивачки батаљон као помоћ устаницима. Према аустријском извјештају, број устаничких снага је био око 10.000, док је сам Муктар-паша у Гацку имао војску од 20 батаљона.²⁵⁴

Намјера Муктар-паше да снабдије Горанско и Пресјеку била је успјешна јер се паша успио пробити до ових мјеста са снагама од 15.000 војника, колико их је кренуло из Гацка. Међутим, намјера да таин достави и у Никшић, била је неуспјешна. Без већих сметњи турска војска се пробила у кланац Дугу и доставила у наведена утврђења товар хране. Како се војска успјешно пробила, намјера устаника је била да им се потпуно одсијече одступница и да их у повратку опколе у кланцу. Муктар-паша је наслутио да ће бити опкољен, и убрзаним маршом, без чекања снага из Никшића (које су му кренуле у помоћ) упутио се ка Гацку. Устаничке јединице под командом Лазара Сочице, Богдана Зимоњића и Пека Павловића су све вријеме одступања пашиних снага вршиле концентричне нападе на његове јединице. Иако се паша пробио до Гацка – Метохије, његови губици су били прилични. За четири дана, колико је трајала ова фаза битке, односно прво турско повлачење, Турци су имали више од 2.000 мртвих, како су извјештавали извори са Цетиња. Устанички губици били су око 350 мртвих.²⁵⁵

²⁵⁴ Вук Врчевић – Министарству спољних послова Беч, телеграм бр. 89–14. април 1876. (Esad Arnautović, *Prilozi za istoriju Trebinja...*, 40); Petko Luković, *Nekoliko podataka o bitnijim obeležjima partizanskog ratovanja ustanika...*, 220–221.

²⁵⁵ Vojislav J. Korać, *Trebinje – istorijski pregled...*, knjiga 2 – dio 2,

Одмах након неуспјеха у првој експедицији кроз кланац Дугу, Муктар-паша је за нови пробој до Никшића спремио око 17.000 војника и још 5.000 башибозука и 2 батерије топова. Паша је брзом акцијом изненадио устанике и пробио се кроз кланац Дугу, разбивши устаничке снаге бројности 2.500 људи које су га чекале на изласку из кланца. Запосјевши положаје око Пресјеке, устаници су се одлучно сукобили са пашином војском, али за тај сукоб било је касно јер је паша око Пресјеке оставио само одбрамбене снаге. Са главнином снага, праћен са 8 табора низама, Муктар-паша је 29. априла оставио 300 товара хране у Никшићу. У намјери да се брзо врати на Пресјеку и избјегне сукоб са устаничким свјежим снагама, није успио. Устаници су се били појачали и 30. априла дочекали пашу код Пресјеке и одатле га концентричним нападима гонили све до Гацка. Турци су имали велике губитке, а овај пораз додатно је проширио кризу Османског царства у Херцеговини и показао је да су устаничке снаге озбиљан противник, барем у односу на наведену бројку војника којима су Турци располагали.²⁵⁶

Уз овакво стање ствари на терену, Османско царство је било суочено са једном потпуно разбуђеном кризом дуж цијеле земље, а његов углед у свијету био је на најнижим разинама. Бугарски устанак и покољ који су потом извршили Турци над њима, убиство конзула у Солуну²⁵⁷, демонстрације софта у Цари-

273–274; Војвода Гавро Вуковић, *Мемоари...*, 283–286; Petko Luković, *Nekoliko podataka o bitnijim obeležjima partizanskog ratovanja ustanika...*, 220.

²⁵⁶ Petko Luković, *Nekoliko podataka o bitnijim obeležjima partizanskog ratovanja ustanika...*, 221.

²⁵⁷ Антонин Дебидур, *Дипломајска историја Европе...*, 742,

граду, али и почетак злочина над Черкезима²⁵⁸ били су само увод у промјене на османском двору, које су резултирале збацивањем султана Абдул Азиза (1861–1876) и именовањем сулудог Мурата V (1876)²⁵⁹, у ноћи између 29. и 30. маја,²⁶⁰ за новог поглавара државе.

Развој ситуације у Османском царству био је праћен и промјенама у Србији²⁶¹, која је у наредном

746–747.

²⁵⁸ Сузана Рајић, *Сѹољна ѿолиѹика Србије 1868–1878. Између очекивања и реалности*, (Београд: Српска књижевна задруга, 2015), 406–410; Васа Чубриловић, *Босански устѹанак 1875–1878...*, 93–105.

²⁵⁹ За општу пропаст у Османском царству, Мидхат-паша је мислио да је једино рјешење доношење устава. Како је земља била огрезла у апсолутизам и корупцију, један правни акт по угледу на друге европске државе би спасио исту од потпуне пропасти. Како се султан Абдул Азиз противио таквом рјешењу, Мидхат, Мехмед Ружди и Хусеин Авни-паша су, након допуштења шеик-ул-ислама, у ноћи између 29. и 30. маја извршили државни удар и збацили султана Абдул Азиза. На његово мјесто је постављен умоболни Мурат V, који је наредна три мјесеца био „Алахова сијенка на земљи”. Овом промјеном, енглески утицај је дошао до максимума на Порти. (Василије М. Гутић, *Оѹшѹа и диѹломаѹска исѹорија...*, књига 1, 337; Leften Stavrianos, *Balkan posle 1453...*, 372–373).

²⁶⁰ Васиљ Поповић, *Исѹочно ѿиѹање*, (Београд: ИК Геце Кона, 1928) – репринт (Београд: Никола Пашић, 2007), 138–139.

²⁶¹ У мају је у Србији дошло до пада кабинета Љубомира Каљевића и на власт је поново дошла влада либерала Стевче Михаиловића, са Јованом Ристићем на мјесту министра спољних послова. То министарство, названо „акционо”, било је за рат Србије са Османским царством. Одмах се кренуло у договоре о савезу са Црном Гором. Након краћих преговора, савез је потписан у Венецији 15. јуна 1876. Савез је у име Црне Горе потписао сенатор Станко Радоњић, а у име Србије Димитрије Матић. Њим се Србија обавезала да ће помоћи Црној Гори и послати јој 40.000 дуката, иако је сама имала свега 70.000. Заједнички је договорено и једном Војном конвенцијом потврђено да ће њихов главни циљ бити ослобођење хришћана у Османском царству. Тада су и прецизно подијељене интересне сфере Србије

периоду са Црном Гором склопила један ратни савез јуна 1876. у Венецији. То је значило да ће Црна Гора ући у рат, што се убрзо и десило. Ратна прокламација Црне Горе објављена је 28. јуна 1876, а Србије два дана касније. То је за устанике у Херцеговини било од велике важности. Црна Гора, која је уско граничила са устаничком територијом, сада је и званично могла да помогне устанике.²⁶²

и Црне Горе, а подјела је ишла линијом Беране – ријека Лим – ријека Дрина – ријека Бистрица – Коњиц – ријека Неретва. Ова подјела само је допринијела даљем удаљавању двију српских држава и није допринијела ни уједињењу, ни заједничим акцијама. (Милорад Ђкмечић, *Сјаварање Југославије...*, књига 2, 294–295; Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића II*, (Београд: Просвета, 2005), 266–279; 285–289; Димитрије Ђорђевић, *Историја модерне Србије 1804–1918*, (Београд: Завод за уџбенике, 2017), 204; Сузана Рајић, *Свољна полимика Србије 1868–1878...*, 425–435; Радоман Јовановић, „Војно-политичка сарадња Црне Горе и Србије у току Црногорско-турског рата 1876–1878”, у: *Зборник радова на тему: Свољодишница Црногорско-турској рати 1876–1878*, (ур. Димо Вујовић), (Титоград: ЦАНУ, 1978), 145–160).

²⁶² Војвода Гавро Вуковић, *Мемоари...*, 313–317; Vojislav J. Korać, *Trebinje – istorijski pregled...*, књига 2 – dio 2, 284; Сузана Рајић, *Свољна полимика Србије 1868–1878...*, 425–435.

КУЛМИНАЦИЈА УСТАНКА – УЛАЗАК ЦРНЕ ГОРЕ У РАТ И НАЈЗНАЧАЈНИЈЕ ОПЕРАЦИЈЕ

На Цетињу је 2. јула 1876. најсвечаније прочитан ратни проглас књаза Николе.²⁶³ Само дан раније, србијанска војска је прешла Дрину.²⁶⁴ Послије његовог читања, војска је кренула на Грахово, па у Бањане. Ратни проглас и позив књаз је завршио ријечима: „Ја вас нећу соколити, јер знам да су ваша витешка прса набрекла жељом за бој против Турчина, жељом да осветите Косово и ускрснете с њега давно сахрањену слободу народа српскога. Ја вас нећу ни позивати као кнез Лазар: ко недође на бој на Косово! то ми није потреба, јер знам сви ћете замном! прије била неслога, а сада је слога! Мурат доби царство наше, Мурату га и отети ваља!”. Након завршетка добио је громогласан поздрав и овације, а потом је присутнима упутио ријечи: „Здраво војско! Хајмо у име Бога!” и кренуо пут Херцеговине.²⁶⁵

Неколико дана по објављивању ратне прокламације, Црна Гора је и званично ушла у рат против Османског царства. Књаз Никола је уз топовске пуцње 2. јула на Цетињу, са сабљом краља Милутина око паса, кренуо на челу своје војске у Бањане. Ту су га, на Црном Куку, чекали одреди херцеговачких устаника, који су пуну годину дана водили крваве бојеве по херцеговачким брдима, очекујући његов долазак и много раније.²⁶⁶ Ово чекање на помоћ књаза Николе,

²⁶³ Комплетан проглас: <https://www.njegos.org/petrovics/nikvidcg.jpg> [приступљено на дан: 24. јануар 2023. у 23.28].

²⁶⁴ *Српске новине*, бр. 145, 2. јул 1876.

²⁶⁵ *Засијава*, бр. 92, 4. јул 1876. Комплетан проглас *Засијава* је пренијела у свом броју 94, 7. јула 1876. на насловној страни.

²⁶⁶ Василије М. Гутић, *Ойшша и диџломајска исџорија...*,

Ђура Јакшић, *Црногорац*, 1875. Народни музеј Црне Горе, Цетиње

који је у почетку држао врло резервисан став према устанку, било је много дуже него чекање Црногораца на Грахову 1858. да им притекну Херцеговци у помоћ и много дуже и теже него било које друго чекање на херцеговачку помоћ у прошлости.

Одмах по објављивању прокламације, устанички главари из Херцеговине су се у бањанским брдима састали и према писању *Засѿаве* „прогласили кнеза Николу за кнеза Херцеговине”. У истом броју, *Засѿава* је писала да су исто учинили и устаници у Босни који су „на Видовдан имали своју скупштину, на којој су имали прогласити кнеза Милана за кнеза Босне”.²⁶⁷ Тако су устаници из обје покрајине, за своје суверене, признали и прогласили српске кнежеве.²⁶⁸

По доласку књаза на Црни Кук, Херцеговци су га, подијељени у батаљоне, сачекали и са највећим усклицима поздравили: „Живио наш господар”. Књаз им је поручивао²⁶⁹ да „сам ушао у Херцеговину да пре-сијечем ропске ланце који вас вијековима стезаху... ступајте под заставу моју. Херцеговина мора слободна бити!”. Ту је књаз, осмотривши војску у којој „влада најбоље расположење”, кренуо ка Гацку, гдје су се Турци били улогорили.²⁷⁰

Књаз је у оквиру овога прогласа неколико пута позивао и муслимане да се или прикључе или не

књига 1, 353.

²⁶⁷ *Засѿава*, бр. 90, 30. јун 1876. У наредном броју 91, Застава је на насловној страни пренијела ратну прокламацију кнеза Милана упућену устаницима у Босни. (*Засѿава*, бр. 91, 2. јул 1876).

²⁶⁸ Милорад Екмечић, *Истѿоријски значај устѿанка...*, 241–242.

²⁶⁹ Комплетан текст прокламације: <https://www.njegos.org/petrovics/nikherc.jpg> [приступљено на дан: 22. јануар у 11.20].

²⁷⁰ *Засѿава*, бр. 95, 9. јул 1876.

узимају оружје у руке. То је већ и прије овога позива била пракса и војвода и виђенијих људи у Херцеговини. У оквиру свог позива, књаз им се обраћао „Херцеговци мухамеданске вјере, све што рекох *вашој браћи* Христове вјере, важи потпуно и за вас. Вријеме када су ваши претци примили вјеру мухамедовску... прошло је одавно. Мухамеданци, и ако сте друга вјера, ви сте браћа наша. У жилама вашим тече крв српска...Ја вас позивам...да не дижете оружја против своје једнокрвне браће хришћана.”²⁷¹ И овдје би се могло, за нека даља истраживања, отворити питање карактера грађанског рата у Херцеговачком устанку, баш као што је то питање отворио и проф. Љушић у својим радовима о Српској револуцији.

Књаз Никола је војску састављену од 16 херцеговачких²⁷² и 14 црногорских батаљона сву организовао

²⁷¹ Никола Петровић, *Мемоари...*, 361–362.

²⁷² Херцеговина је на почетку устанака имала 16 устаничких батаљона, али ће ова бројка до краја 1878. нарасти на 53 војна батаљона, са још шест различитих војних јединица, разврстаних у 326 чета. Цијело српско становништво било је војнички организовано. (Милорад Екмечић, *Историјски значај устаника...*, 213). Војни батаљони у устанку били су: Горњо-невесињски, Доњо-невесињски, Дабарски, Рашњански, Попово-љубињски, Шума Требињска, Зубачко-крушевички, Завођски, Горњо-гатачки, Доњо-гатачки, Легија странаца (добровољци), Јајоши-црногорци, Кривошијско-бокељски, Граховско-рудински, Опутно-рудински, Бањско-рудински, Рудинско-трепачки, Жупско-луковски, Жупско-пивски, Планино-пивски, Дробњачко-ускочки, Шаранско-језерски, Његушко-цетињски, Чевско-бјелички, Цуцко-ћеклићи, Пјешивачки, Комано-загарачки, Љуботињско-доброскограђански, Цеклински, Горњо-љешански, Доњо-љешански, Горњо-црмнички, Доњо-црмнички, Селачко-шестански, Павковићко-вражаријски, Петрушиновићки, Мартинићко-брајевићки, Пиперски, Горњо-кучки, Доњо-кучки, Братоношки, Ровачки, Горњо-морачки, Доњо-морачки, Поља колашинских,

за сјеверни дио ратишта, у предјелима ка и у Херцеговини и Србији, ставивши се на њено чело на Црном Куку.²⁷³ Ова војска, јачине око 12.000 Црногораца и 9.000 Херцеговаца, имала је задатак да ослободи Херцеговину и да се споји са српском војском која је имала задатак да се пробије у правцу Јавора и Сјенице.²⁷⁴ Остатак војске за јужни дио ратишта повјерио је Божидару Петровићу и упутио је у правцу Албаније. Сјеверну војску јачине 11 црногорских и 7 херцеговачких батаљона повео је у колони општим правцем Убла-Степен-Автовац, гдје је стигао 9. јула 1876. Војску је одмах повео Гатачким пољем, преко Срђевића и Фојнице, ка Невесињу, заобилазећи саму Гатачку касабу,

Љворечки (Васојевићи), Краљски (Васојевићи), Коњушки (Васојевићи Коњуве), Велико-шекуларски (Васојевићи), Полимски (Васојевићи), Бушки (Прекограничари), Полимски (Прекограничари) и Горњо-сељски (Прекограничари). Различите војне јединице су биле: Топџинство (артиљерија), Перјаници Црногорци, Перјаници Херцеговци, Болница („Шпитаљ”), Болница („Шпитаљ”), и Превијалиште. (Мирко С. Радоичић, *Херцеговина 1875–1878*, (Требиње: Општински одбор савеза бораца НОР-а, 1961), 7–9).

²⁷³ Уредбом о устројству војске, књаз Никола је у току Велике источне кризе војску подијелио у 23 батаљона редовне војске, 6 батаљона гарде и једну батерију. Ова војска је у основи и даље задржала стару формацијску подјелу засновану на племенској припадности војника. Истом уредбом формирано је седам бригада и то: Катунска, Херцеговачка, Бјелопавлићка, Пиперско-братоножићко-ровачка, Морачко-васојевићка, Ријечко-црмничка и бригада Гарде, састављена од по 50 војника из осталих шест бригада. (Славко Вукчевић, „Црногорска војска у борби за територијално проширење и међународно признање Црне Горе”, у: Зборник радова са научног скупа на тему: *Међународно признање Црне Горе*, (ур. Бранислав Ковачевић), (Подгорица–Никшић: ЦАНУ – Историјски институт Црне Горе – Филозофски факултет, 1999), 102).

²⁷⁴ Vojislav J. Korać, *Trebinje – istorijski pregled...*, knjiga 2 – dio 2, 286.

коју су држали Турци. Кроз поље су неки турски становници на куће били изнијели бијеле заставе и књажеву војску су поздрављали ријечима: „Живио књаз црногорски, Никола I”.²⁷⁵ Свој усиљени марш књаз је наставио правцем Фојница–Залом, одакле су српске претходнице потјерале и потукле Селим-пашу. Херцеговачко-црногорска војска прешла је 15. јула Невесињско поље и дошла у село Удрежње, на око 10 км од Невесиња.²⁷⁶ Ту је књаз поставио свој штаб и у том мјесту је даље напредовање војске заустављено. Овај поступак и такозвана „шетња” кроз Херцеговину²⁷⁷, а да се иста није ослободила, било је врло чудно. Дописници страних новина, попут Стилмана који је писао за *Лондон Тајмс*, преносили су да „из Мостара, имамо приватне извјештаје да је стање у граду толико угрожавајуће да конзули траже да буду повучени”, јер се очекивало да књаз без проблема продужи до Мостара. У овом тренутку Мостар је био потпуно небрањен и претпостављало се да би без већих потешкоћа био заузет.²⁷⁸

²⁷⁵ Martin Đurđević, *Memoari sa Balkana...*, 38.

²⁷⁶ Василије М. Гутић, *Ојшџа и дијломајска историја устаника у Херцеговини и Босни 1875–1878. године*, књига 2, (Београд: ИК Филип Вишњић, 2016), 63–64.

²⁷⁷ Да се заиста радило о брзом походу, без већих сукоба или битака, свједоче и записи у мемоарима војводе Гавра Вуковића. Од тренутка ратне прокламације, до тренутка доласка пред Невесиње, прошло је око десетак дана, а књаз је са војском прешао више од 200 километара. На том путу, изузев спорадичних сукоба није било никаквих озбиљнијих обрачуна са Турцима, а чак је у једном тренутку књаз са војском допустио да му измакне Селим-паша са Залома и, науштрб тадашњег небрањеног положаја, сачека га у граду Невесињу, гдје се добро утврдио. (Војвода Гавро Вуковић, *Мемоари...*, 319–327).

²⁷⁸ Василије М. Гутић, *Ојшџа и дијломајска историја...*, књига 2, 64.

Ова врло чудна одлука књѹза да остане пет дана на Удрежњу, а не да крене даље, своје оправдање добила је нешто касније. У тренутку његовог боравка у селу²⁷⁹, њему је дошао аташе аустроугарске владе, Темел²⁸⁰ и службено му саопштио да ће га „ако заузме Мостар, аустријска војска из њега истјерати”.²⁸¹

Књѹз је оваквим ставом Монархије био разочаран и у својим мемоарима је записао како „толики напори и жртве устаника и рата за најглавнију цијел – за ослобођење Херцеговине – остају наједанпут без

²⁷⁹ Осим доласка барона Темела, књѹзу је дошло и једно писмо од кнеза Јоњина, руског изасланика. Он га је критиковао зашто се зауставио у Удрежњу и поручивао му да што хитније настави даље. Његови пријекори и зачуђеност најбоље се виде из дијела писма у коме се каже да „ви по природи имате неодлучан карактер... Заузмите Мостар и Гацко, поробите магацине у Габели... и упутите се хитно према Сјеници. Већ је прошло 20 дана од објаве рата и ништа”. (види: Василије М. Гутић, *Ојшћѹа и дијломајска исћѹорија...*, књига 2, 66, 75). Треба напоменути да Јоњин очито није знао да је Никола свјестан аустријске опасности, као и да његов циљ уопште није био одлазак ка Сјеници, сходно томе да је општи анимозитет српских кнежевина био на врхунцу.

²⁸⁰ За Темела је Стилман писао да није срео „већег антицрногорски оријентисаног аустријског званичника”. (Радован Субић, *Сћилман и балкаскѹи усћѹанци...*, 105).

²⁸¹ *Pall Mall*, br. 1207, 30. септембар 1876. (цитирано према: Василије М. Гутић, *Ојшћѹа и дијломајска исћѹорија...*, књига 2, 65). Овдје се тумачењима мемоара књѹза Николе треба приступити опрезно и са предзнањем. Наведену ситуацију књѹз, наравно, у овом дијелу мемоара нити описује нити би је сасвим сигурно овако окарактерисао. Он је своје повлачење правдао тиме да није имао артиљерију да би ишао на Мостар, али, како сам пише, што је било још важније, он је хтио да Турке извуче на директан меѹдан. Како му је терен био удаљен од Црне Горе (а прешао га је за десетак дана!), правдао се тиме да треба кренути назад и да онда на познатијем и ближем терену извуче Турке у сукоб. (Никола Петровић, *Мемоари...*, 371–372). У оваквој констатацији упитна је поента „шетње” кроз Херцеговину.

успјеха, и то не због силе турске, коју су јуначке војске црногорске и херцеговачке сломиле, него насиљем Аустрије”. Објашњавајући ситуацију, записао је да „Истина, њега овај догађај није могао спријечити, да не уљеже у Мостар и не заузме цијелу Херцеговину, али докле би ово извршио, Русија би могла свршити с Турском и закључити мир, а утолико би се Црна Гора нашла без другијех освојења осим Херцеговине – за коју се унапријед каже да не може остати с Црном Гором. То је одлучило да се књаз с војском опет повратио у Никшић”.²⁸² Он је на овај начин покушавао да објасни своје повлачење са херцеговачког ратишта (у другом дијелу мемоара и нешто касније), као и одлуке да се у наредном периоду трајања Велике источне кризе окрене јужном, тј. подгоричком ратишту.

Муктар паша је у међувремену, 17. јула 1876, стигао у Мостар са војним појачањима из Сарајева и Фоче и кренуо ка српској војсци у Невесиње.²⁸³ Најприје је дошло до мањих окршаја у предјелу Бишине, на путу Невесиње–Мостар, који је био затворен, а затим је паша концентричним нападом натјерао књажеву војску на стихијско повлачење. Књаз се повлачио, заједно са својом војском, правцем Лукавац–Риоца–Давидовићи–Корита–Врбица, гдје је прешао данашњу државну границу и кренуо ка Бањанима и Вучјем долу. Паша је имао намјеру да пресијече ово повлачење и по свом доласку у Плану и Билећу (правцем Удрежње–Биоград–Студенци–Дивин–Плана–Билећа), наредио је да се три батаљона војника из Требиња пошаљу у помоћ. Окупивши војску од 18 табора војника и 12 топова, кренуо је према Бањанима, како

²⁸² Никола Петровић, *Мемоари...*, 472–473.

²⁸³ Galib Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1869–1878...*, knjiga 7, 566.

би пресијекао повлачење српске војске. Он је био под утиском побједе у Бишини, мислећи да је тада разбио главнину српских снага и очекивао је да ће са остацима без проблема изаћи на крај. У три правца кренуо је правцем Вучји до – Убла, оставивши у Билећи резерву од чак 6 батаљона. Књажеве снаге су раније стигле на Вучји до и заузеле положаје на линији Врбица – Кокот – Вучји до. Ова војска је имала око 15.000 бораца, док је Муктар са собом водио нешто више од 12.000. Установивши правац кретања Мукар-паше, књаз Никола је заокренуо снаге, тако да на пашину лијеву колону, коју је водио Мустафа-паша, а командовао директно Мукар-паша, удари Пилетићева бригада. На десну колону Турака, коју је водио Селим-паша, командант Херцеговине, ударила је главнина снага, док је централни дио пашине војске, коју је предводио Осман-паша, ишао директно на Вукотићеве јединице.²⁸⁴

До одлучне битке дошло је, према извјештају са Цетиња, 28. јула 1876, у 6 часова и 30 минута ујутро.²⁸⁵ Одмах су, у самом почетку, устаничке снаге опколиле одреде Селим-паше, одсјекавши га у потпуности од главнине османских снага. Силина и јачина српске војске била је неиздржива за читаву десну колону османских јединица. Селим-паша је одмах позван да се преда, али када је одбио, Ђоко Поповић Цуца га је посијекао. Након ове катастрофе, Муктар-паша је запао у још већу. Са циљем да диверзијом спаси своје одреде, ушао је директно у долину Вучјег дола, гдје је био дочекан снажним јуришем Црногораца, који су

²⁸⁴ Vojislav J. Korać, *Trebinje – istorijski pregled...*, knjiga 2 – dio 2, 288; Василије М. Гутић, *Ойшѣа и гуѣломайська истѣорија...*, књига 2, 68; Војвода Гавро Вуковић, *Мемоари...*, 328–342.

²⁸⁵ *Засѣава*, бр. 107, 30. јул 1876.

посијекли све што им је било на путу. У тој ситуацији око 150 Корјенића башибозука дали су се у дјекство и то су пренијели на читаву турску војску. Са друге стране, јединице које су покушале да се извуку ка Билећи, под командом Осман-паше, биле су заустављене, а сам Осман-паша заробљен.²⁸⁶ Муктар-паша, с обзиром да је био рањен, дао се у неорганизовано повлачење и „једва са четири табора умакао у Билећу”.²⁸⁷ То је употпунило катастрофу Турака на Вучјем долу, чији остаци су комплетно разбијени. Главна информација, коју су српске јединице успјеле да пресијеку и овако одлучно пораде Турке, била је заправо порука турских труба да немају више муниције и да се морају повући.²⁸⁸

Пораз Муктар-паше био је потпун. Осим главног команданта Херцеговине, генерала Селим-паше,

²⁸⁶ Устаничко-црногорска војска заправо није ни била свјесна кога је заробила. Ђурђевић опет преноси занимљив дијалог између самог паше и војника који га је заробио, јер је био очевидац битке. У тренуцима кад је паша остао без муниције, био је ухваћен од стране једног војника. Паша му је тада сугерисао да га води код књаза Николе и да ће за то добити сигурно добру награду. Збуњени устаник је испитивао: „Јеси ли ти јузбаша?” ”Јесам нешто више” - рече паша. ”А јеси ли ти бињ-паша?” ”Јесам нешто више”. ”А јеси ли миралај?” ”Јесам нешто више”. ”Ну јеси ли паша?” ”Добра ти срећа - јесам баш паша” - одговори Осман. Тада Црногорац стаде пуцати из пушака од весеља, што води пашу, и пјевати: ”Благо мени, свијетли господару, ево ти пашу водим.” (Martin Đurđević, *Мемоари са Балкана...*, 41).

²⁸⁷ *Засијава*, бр. 108, 1. август 1876.

²⁸⁸ Милорад Екмечић, *Сиварање Јуџославије...*, књига 2, 307; Василије М Гутић, *Ошшиа и диџломајска историја...*, књига 2, 68–69; Galib Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1869–1878...*, књига 7, 566; Војвода Гавро Вуковић, *Мемоари...*, 342–343; Бранко Павићевић, *Историја Црне Горе*, књига 4, том 2, (Подгорица: Историјски институт Црне Горе, 2004), 212–217.

погинула су још 2 пуковника, 3 потпуковника, 7 мајора (са 6 команданата батаљона) и преко 60 нижих официра. Устаници су заробили преко 3.000 официра и војника, као и једног од команданата „којег устаници сутрадан доводе на Цетиње – Осман-пашу”.²⁸⁹ Према писању управо новосадске Заставе, „ни један главар од нашијех ни погинуо ни ранио се”, мртвих и рањених војника било је „ни пуно 200”.²⁹⁰ Осим тога заробљено је 5 Крупових топова, 23 заставе и више од 4.000 пушака.²⁹¹

Ову побједу књаз Никола ипак није искористио за коначно пружену могућност да Херцеговину сада без великих проблема освоји, већ се са својим снагама окренуо ка јужном фронту.²⁹² На тој страни ратишта, црногорске снаге су неколико дана касније, 14. августа 1876. извојевале велику и славну побједу на Фундини. Ове двије побједе, уз још неколика успјешна окршаја у предјелу Спужа и Подгорице, допринијеле су да Црна Гора добије значајан углед у свијету.²⁹³

Овакав развој догађаја на Вучјем долу и касније на Фундини, допринио је да Црна Гора постане прави пијемонт српства и да се у њу гледа као у главну полуку за српско ослобођење и уједињење у Херцеговини. У усменој традицији остале су славно опјеване битке и

²⁸⁹ *Засѹава*, бр. 108, 1. август 1876.

²⁹⁰ *Засѹава*, бр. 108, 1. август 1876.

²⁹¹ Василије М. Гутић, *Ойшѹа и диѹиломајска исѹорија...*, књига 2, 69.

²⁹² Ђурђевић наводи у својим мемоарима да је књазу непосредно након битке Темел послао писмо у коме му је још једном скренуо пажњу да се према Херцеговини држи дефанзивно и да је Херцеговина Аустроугарска интересна сфера. (Martin Ђurđević, *Мемоари са Балкана...*, 44).

²⁹³ Милорад Екмечић, *Сѹварање Јуѹославије...*, књига 2, 308; Војвода Гавро Вуковић, *Мемоари...*, 344.

бојеви херцеговачких устаника и црногорске војске против Турака, које су се и у каснијим ратовима пјевале као подстрек и морална снага за војнике.

Послије Муктар-пашиног повлачења у правцу Билеће, он је одмах тај покрет продужио за Требиње. Ту се улогорио у самом граду, оставивши јединице око града.²⁹⁴ У овом периоду, острашћеност Турака била је на врхунцу. Како је војвода Петар Вукотић сазнао за долазак паше у сам град, одмах је својих шест батаљона пребацио у околину Требиња. Те херцеговачко-црногорске снаге су заједно са јединицама Пека Павловића у предјелу брда Гљива, на самом уласку у Требиње, у августу разбиле снаге Муктар-паше, заробивши мноштво муниције, буради за воду и кабаница. Тиме је овај херцеговачки град опет добио на значају и био је епицентар јесењих покрета српских снага.²⁹⁵

Даљи напад на Требиње, односно боље речено – заустављање црногорско-херцеговачких снага око њега било је право чудо, с обзиром на постигнути успјех и турско расуло. Књаз је тада заузео пасивну тактику према Херцеговини напуштајући главни штаб за овај крај и одлазећи у нови на Орјој Луци. Оваква пасивност вјероватно је произилазила из поруке барона Темела на Удрежњу из јула 1876, у оквиру које је књазу скренута пажња да Херцеговину неће добити. Сам Стилман, дописник *Лондон Тајмса*, је писао да „потпуна неактивност црногорских трупа која је сада око Требиња, не може се приписати просто неспособности, јер су вође...навикнуте

²⁹⁴ Вук Врчевић – Министарству спољних послова Беч; Барону Родићу, телеграм бр. 165 – 1. август 1876. (Esad Arnautović, *Prilozi za istoriju Trebinja...*, 52).

²⁹⁵ Војвода Гавро Вуковић, *Мемоари...*, 344–345; Vojislav J. Korać, *Trebinje – istorijski pregled...*, knjiga 2 – dio 2, 290.

да таква утврђења нападају и зато што се Црногорци не боје да виде да се њихова властита крв лије. Отуда је вјероватно да иза ове војне обазривости...нешто постоји”.²⁹⁶ То се испоставило као истинито тек на крају устанка.²⁹⁷

За то вријеме паша се одлучио да гради једну путну дионицу од Требиња, преко Корјенића, до Заслапа, како би створио неометан путни правац за снабдијевање војске, с обзиром на то да је цеста Требиње–Дубровник опет била запосједнута од устаничко-црногорских одреда. У сврху осигурања пута преко Корјенића, паша је 12. септембра повео око 6.000 људи регуларне војске и 5.000–6.000 башибозука ка Корјенићима и црногорској граници. Како се овај покрет Мукар-паше сматрао само једним маневром, он је без ометања пар дана касније стигао до границе, те у Нудолу и Заслапу попалио 200 српских кућа. Ту су му се супротставили мањи одреди устаничко-црногорске војске и накратко га зауставили док им не дођу појачања. Неопходна појачања су пристигла крајем септембра, па је до великог окршаја дошло 6. октобра 1876. на Клобучким Гредама, гдје су турске јединице доживјеле пораз. Имали су више од 1.400 погинулих и рањених, а оставили су и богат плијен. Турске снаге успјешно су потиснуте и у предјелу села Јасен и Дубочани, гдје су устаници и Црногорци опет избили на брдо Гљиву изнад Требиња. Паша се у расулу повукао назад у Требиње, без извршења намјера о осигурању путног правца.²⁹⁸ Ахмед Муктар-паша је остао у Тре-

²⁹⁶ Василије М. Гутић, *Ојшћа и гујломайська историја...*, књига 2, 75.

²⁹⁷ Војвода Гавро Вуковић, *Мемоари...*, 350–351.

²⁹⁸ Vojislav J. Korać, *Trebinje – istorijski pregled...*, књига 2 – dio 2, 291–292; Василије М. Гутић, *Ојшћа и гујломайська*

бињу до краја 1876, помно анализирајући комплетно стање османске војске и расула које јој се десило, не само у Херцеговини, већ и шире.²⁹⁹

Након ових успјешних акција, дошло је до постепеног затишја на цјелокупном херцеговачком ратишту. Сада је на наплату дошло и званично обећање које је књаз Никола дао Андрашију, још у октобру 1875, а то је да у Херцеговини неће оперисати даље од Билеће.³⁰⁰ Вријеме је показало да је овакав став, без обзира на спољнополитичке услове, нанио велику штету устаницима и у доброј мјери обесмислио проливену крв.

Јесен 1876. била је посебно тешка за укупну акцију српских војних снага у предјелима југоисточне Србије. Након уласка у рат у јулу 1876, показало се да

историја..., књига 2, 78.

²⁹⁹ Паша је 8. децембра 1876. из Требиња послао шифровану поруку о катастрофалном стању османске војске, како је он то видио у том тренутку: „У тренутку када ми још имамо снаге, пристати на потписивање неправедног мировног уговора значи очекивати још веће зло. Приличније је бити поражен. Све и да нападнемо на Тбилиси, Крим или Бесарабију, ми их не можемо заузети јер за то немамо ни десети дио потребних увјета. Ако успијемо да потпуно сачувамо границе, и то је срећа...уз то, неминуно губимо Босну, а уз њу и Херцеговину...Укратко, царевина се спасава од једне дуге невоље прихватајући овај неправедни уговор да не би запала у будућности у још већу невољу. Нарочито, да бисмо могли да нешто нашег преимућства искористимо, с обзиром на наше право, уза сву штету коју бисмо могли имати, ово не треба испустити, него треба настојати да се то искористи. Јер ово је проблем сличан великој бујици која тече и ваља се попут брда уништавајући све пред собом. До сада се то појављивало у разним бојама, коначно, убудуће се то ни силом не може спасити”. (Galib Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1869–1878...*, књига 7, 587–588).

³⁰⁰ Василије М. Гутић, *Ојшћа и гуїломайська истїорија...*, књига 2, 82.

српска војска није дорасла ратном задатку. Нестручност командног кадра, недовољан број обучених војника, као и лоша опрема за рат, допринијели су да Османско царство без већих проблема крене у јаку контраофанзиву и освоји Књажевац и Зајечар. Након побједе на Шуматовцу, у августу 1876, Србија се понадала да ће успјешно наставити рат. Међутим, пред налетом силе јачег и бројнијег противника, српска војска је устукнула и доживјела низ пораза, од којих су најзначајнији код Великог Шиљеговца 21. и код Ђуниса 29. октобра. До самог престанка борби, Србија је извршила мобилизацију шестине свог становништва, од које је сваки десети војник убијен или рањен. Ти порази били су аларм за кнеза Милана (1868–1889) да путем Русије испослује примирје са Османским царством. Нотом грофа Николаја Павловича Игњатијева³⁰¹ на Порту, Османско царство је пристало на двомјесечно примирје, тако да је 1876. година завршена без даљих ратних окршаја.³⁰²

Након ових околности у Кнежевини Србији и црногорском окретању ка јужном ратишту, устаничке снаге су годину 1877. дочекале без већих акција. У овом периоду, Османско царство је и евакуисало дио својих снага из Босне и Херцеговине, спремајући их за предстојећи рат са Русијом. Аустроугарска јој је у погледу евакуације излазила у сусрет, поново активиравши луку Клек и ново пристаниште код Метковића – луку Вишњица.³⁰³

³⁰¹ Руски амбасадор у Цариграду.

³⁰² Радош Љушић, *Историја српске државности*, књига 2, (Нови Сад: Беседа, 2001), 142–145; Leften Stavrijanos, *Balkan posle 1453...*, 384.

³⁰³ Василије М. Гутић, *Ојшћа и диїломаїска истїорија...*, књига 2, 124.

Почетак 1877. донио је информације о томе како је Цариградска конференција Великих сила, на којој је било дошло до договора да се примирје са Србијом и Црном Гором продужи до 1. марта 1877, пропала. Пропала је доношењем турског устава, првог модерног акта те врсте у историји Османског царства, 23. децембра 1876. Иако се уставом предвиђао сет реформи за Босну и Херцеговину, у оквиру којих би се побољшали услови живота, омогућили бољи услови плаћања пореза и чак слали представници у парламент царства, од предвиђених одредби ријетко шта је имплементирано, а устав је управо због ограничене социјалне основе брзо и пропао.³⁰⁴ Кнежевина Србија је успјела да у току преговора са Османским царством потпише један праведан и частан мир. Главни Протокол о миру потписан је 28. фебруара 1877, па је све изгледало да ће устаничке акције и у току ове године остати без замаха.³⁰⁵ Са друге стране, Црна Гора је током фебруара и марта интензивно водила преговоре са Османским царством о миру. Књаз Никола је тражио да му се признају све територије освојене до тада, чак и острва Лесендро, Врањина и пристаниште Спич, као и да устаници добију амнестију, средства за обнављање кућа и цркава, те да буду ослобођени од пореза наредне двије године. Порта је одлучно одбила ове захтјеве, али је пристала да преговара око уступања Зубаца, Бањана, Пиве, Дробњака и Шаранаца, дакле области насељених херцеговачким Србима. Како је делегација Црногораца уз то тражила и Никшић, Куче и Колашин, преговори су били пред пуцањем. У међувремену се Аустроугарска

³⁰⁴ Милорад Екмечић, *Историјски значај устаника...*, 246.

³⁰⁵ Радош Љушић, *Историја српске државности*, књига 2, 145.

умијешала тражећи да Црна Гора не добије Зупце и Суторину, што је додатно закомпликовало преговоре. Ипак, Османско царство је гласовима посланика 65:18 одлучило 10. априла 1877. да се преговори прекидају и да се ратно стање поново обнавља. Ова одлука дошла је и из жеље да Царство покаже достојанство пред предстојећи рат са Русијом, што је књазу Николи нарочито одговарало, па је 26. априла објавио пројужење рата, али је у одлуци дан раније на Цетињу саопштено да ће се заузети само дио Херцеговине око града Никшића. То је била посљедица утицаја дипломатије и одлука Цариградске конференције, којима је Црној Гори дато до знања да могу напредовати до линије Корјенићи–Билећа–Гацко–Фоча у дубину херцеговачке територије.³⁰⁶

За вријеме преговора и током читаве прве половине 1877, стање у Херцеговини је било очајно. Велика болест је харала читавом регијом, а немаштина и сиромаштво били су на врхунцу. У Требињу је од посљедица тифуса умирало 10–20 војника дневно, а од почетка устанка само од тифуса умрло је 2.400 војника.³⁰⁷ Према извјештају вицеkonzула Врчевића, страни љекари нису уопште хтјели да се прихвате мјеста доктора на овим просторима, јер је мјесто било несигурно по живот, а плаћања су била нередовна.³⁰⁸ То није спријечило срчане устанике да у прољеће 1877. изведу неколико самосталних акција

³⁰⁶ Василије М. Гутић, *Ојшћа и дијломајска историја...*, књига 2, 201–203.

³⁰⁷ *The London Times*, 24. фебруар и 4. јун 1877. (према: Василије М. Гутић, *Ојшћа и дијломајска историја...*, књига 2, 203).

³⁰⁸ Вук Врчевић – Министарству спољних послова Беч; извјештај бр. 12 –12. фебруар 1877. (Esad Arnautović, *Prilozi za istoriju Trebinja...*, 72–73).

и 2. марта 1877. заузму Граб. Неколико дана касније су на путу Никшић–Гацко напали 80 Турака, а према писању *Лондон Тајмса*, крајем марта су били спремни да се на Зупцима сакупе и да се самостално боре против аустроугарске за властити рачун.³⁰⁹

До самосталних ратних подвига ипак, на срећу, није дошло, већ су се устаничке снаге крајем априла 1877. придруживале црногорским јединицама у правцу напада и каснијег опкољавања и блокаде Никшића. Како је Османско царство у циљу поковавања Херцеговине и Црне Горе након пропасти преговора концентрисало преостале трупе у Гацку, Подгорици, Спужу, Беранама и Пљевљима, нове борбе су се очекивале свакодневно. Концентрација трупа је била врло спора и до првих напада дошло је тек у јуну 1877, једновременим Сулејмановим из Гацка, Саидовим из Подгорице, Хафизовим преко Таре и Мехмед Алијиним ка Васојевићима. Укупна бројка Турака била је између 52.000 и 60.000 у зависности од извјештаја. За устанак у Херцеговини најбитнији је напад Сулејман-паше 4. јуна, који је имао војску од 22.000 редовних и 7.000 башибозука, чији је задатак био да успјешно снабдије Горанско и Никшић. Устаници и Црногорци који су га чекали на овом подручју имали су снаге јачине 8.000–10.000 бораца. Лијеву пашину колону, која се кретала ка Горанском, дочекали су одреди Богдана Зимонића и Лазара Сочице у близини Муратовице, гдје су четири дана водили битку. Имали су 20 мртвих и 40 рањених и успјели су заробити 700 коња са намириницама, али су пашине снаге ипак успјеле проћи и снабдјети Горанско. Према турским извјештајима,

³⁰⁹ Василије М. Гутић, *Ојшћа и дијломајска историја...*, књига 2, 204.

устаници су имали више од 500 мртвих, а њихови губици су били преко 170 палих. Оба извјештаја, иако различита, говоре да се ипак радило о крвавој бици.³¹⁰ Наредних дана Вукотићеви одреди су дочекали десну пашину колону у предјелу Крстац–Орлати и уз губитке око 600 бораца успјели су да избаце 4.000 Турака из строја. Колико је овај успјех био значајан, говори и податак из извјештаја Стилмана, који је записао да су турски официри гонећи своје војнике у напад побили из пиштоља више од 300 истих. Ипак, Вукотић је одлучио да своје одреде повуче и Турци су прошли до Никшића након битке. То је изазвало буру негодовања и оцјену Богољубова да је Петар Вукотић „неспособан”.³¹¹ Ове устаничке акције с тога се нису могле сматрати побједама, јер је паша ипак прошао и у Горанско и у Никшић. Међутим, даље операције по Турке се нису одвијале по плану, јер је паша убрзо, почетком августа, прешао на бугарско ратиште, гдје је Османско царство водило борбу против Русије.³¹²

Истог дана када је Сулејман-паша кренуо из Гацка, 4. јуна, књаз Никола је започео прву опсаду Никшића. Како је његов таст повукао своје одреде испред пашине војске последије крваве битке, Сулејман је ушао у Никшић 16. јуна. Одмах потом се окренуо ка Црногорцима и 17. јуна избио на њихове положаје у околини манастира Острог. Три дана су османске снаге и Црногорци водили крваву битку за манастир,

³¹⁰ Galib Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1869–1878...*, knjiga 7, 596; Бранко Павићевић, *Историја Црне Горе...*, књига 4, том 2, 252–262.

³¹¹ Василије М. Гутић, *Ојшѣа и гуѣломайѣска истѣорија...*, књига 2, 205.

³¹² Vojislav J. Korać, *Trebinje – istorijski pregled...*, knjiga 2 – dio 2, 307–308.

који су Турци спалили 20. јуна, уз претходно евакуисане мошти Св. Василија Острошког и Тврдошког. Ово паљење велике српске светиње дало је охрабрење устаницима и Црногорцима и они су у наредних пет дана гонили пашине снаге, чији се губици нису могли изbroјати, према писању *Лондон Тајмса*.³¹³

Црногорцима је било јасно да је пашин продор у Никшић био посљедица управо њиховог пропуста, па се другој опсади приступило много организовање. Друга опсада започета је 20. јула и њом је лично руководио књаз Никола. У опсади је учествовало 15 батаљона, док је јачина контингента у граду била око 450 војника и 500 становника. Морал нападача био је на највишем нивоу.³¹⁴ Стилман је у том тренутку био у логору и извјештавао је врло детаљно и надахнуто из логора црногорских и херцеговачких устаника. За њега је то било нешто „што још ниједно небо осим овог црногорског није видјело. Шатори су били постављени укруг, сваке вечери уз велику ватру слушале би се приче, дискусије или српске епске пјесме уз гусле. Кнежев пјевач уз гусле је пјевао, окупљени су га слушали у тишини, било је импресивно видјети сузу у оку старих ратника. У срцу су чували сјећање на херојску одбрану, косовску несрећу и пад великог царства. Они су били једини представници царства који се никада нису потчинили турској власти”.³¹⁵

Седмог августа књаз је понудио команданту града Скендеру да се град преда, али су Турци то

³¹³ Василије М. Гутић, *Ошћѣа и диѣломаѣска истаѣрија...*, књига 2, 206.

³¹⁴ За један напад тражило се 100 добровољаца, а јавио се читав батаљон!

³¹⁵ Радован Субић, *Вилијам Сѣилман и Херцѣѣвачки...*, 155; Радован Субић, *Сѣилман и балкаски устѣанци...*, 117.

одбили. Тада је почела артиљеријска ватра на град. Према Стилману, бомбардовање је постало „својеврсни спектакл који се понављао из дана у дан”.³¹⁶ Тешки руски топови донесени су из Будве, дијелови чак и на рукама, и град је тучен непрестано 14 сати. Након артиљеријске припреме, устаници и Црногорци су извршили јуриш и заузели Хасанџедов гроб и Петрову главицу, што је посаду натјерало да се повуче у градску тврђаву. Заузимање ових значајних кота било је такође спектакуларно за Стилмана. Извјештавао је да он и други „посматрачи дошли смо да видимо спектакл, као да смо у позоришту. Сумрак је био све јачи кад се зачуо сигнал ... сјенке су преплавиле зидове, жестока паљба трајала је десетак минута, а онда је све утихнуло. Зачуо се звук црногорске трубе као знак да је задатак извршен...”.³¹⁷ Такво стање трајало је све до почетка септембра, када је оно постало несносно за град у коме је недостајало свега. Јуриш херцеговачког и црногорског батаљона од 7. септембра 1877. био је пресудан и у њему је, иако је трајао само пет минута, погинуло 18 Турака. Наредног дана командант града је предложио предају „на вјеру” коју је књаз Никола прихватио и тако након 49 дана, 8. септембра 1877, заузео један од најважнијих херцеговачких градова. Укупни губици у току цијеле опсаде били су 200 погинулих и рањених, уз много заробљеног ратног материјала.³¹⁸

³¹⁶ Радован Субић, *Вилијам Стилман и Херцеговачки...*, 156.

³¹⁷ Исто, 156.

³¹⁸ Galib Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1869–1878...*, књига 7, 602–604; Василије М. Гутић, *Ојшџа и гујломайџка историја...*, књига 2, 207–209; Vojislav J. Korać, *Trebinje – istorijski pregled...*, књига 2 – dio 2, 308; Вук Врчевић – Министарству спољних послова Беч; Барону Родићу, телеграм бр. 69 – 12. септембар

Успјешним завршетком опсаде Никшића, завршена је једна од најславнијих етапа Устанка 1875–1878. Ова успјешна година од лета 1876. до јесени 1877. била је вишеструко значајна јер су устаници, заједно са Црногорцима, успјели да у потпуности потуку и паралишу Турке. Велика устаничко-црногорска побједа на Вучјем долу, побједа на Фундини, успјешне операције око Требиња у јесен 1877. и коначно ослобађање скоро цијеле Старе Херцеговине и града Никшића били су уједно и најзначајнији устанички подвизи у току цијелог устанка. Овим побједама, слава оружја херцеговачких устаника је, заједно са њиховом браћом из Црне Горе, нашла своје мјесто у свјетским гласилима и дипломатским круговима.

ЗАВРШНЕ УСТАНИЧКЕ ОПЕРАЦИЈЕ И ПРЕДАЈА ОРУЖЈА 1878.

Период од заузимања Никшића у септембру 1877, па до октобра 1878. представљао је период у коме је дошло до опадања интезитета устанка, његовог постепеног и на крају коначног гашења. Овај период махом је један од најпоразнијих дијелова, јер су на крају истог, у октобру 1878, устаници морали да своје оружје положи пред новим окупатором. То је био резултат за који не само да се нису борили, већ га нису жељели ни прихватити.

Паралелно са окупацијом Никшића, херцеговачки одреди су почетком септембра под командом

1877. (Esad Arnautović, *Prilozi za istoriju Trebinja...*, 80). За детаље опсаде види: Војвода Гавро Вуковић, *Мемоари...*, 398–433.

Сочице и Пејовића успјешно зауставили неколико похода Хафиз-паше, који је са сјеверне стране покушавао да допре до Никшића и пружи му помоћ у храни и материјалу. У посљедњем сукобу, 22. септембра, одбацили су пашине снаге преко ријеке Таре, које су за собом оставиле 200–300 мртвих војника.³¹⁹

Одмах након пада Никшића, књаз Никола је послао Петра Вукотића да заузме сва утврђења на путу Никшић–Гацко, нарочито важну тачку – Пресјеку. Вукотић је са својим одредима 16. септембра заузео ово турско утврђење, након претходне артиљеријске припреме. Два дана касније, 18. септембра устаничко-црногорска војска је заузела и ослободила Билећу, у коју је ускоро прешао књаз Никола и у њој смјестио свој штаб. Сва турска војска повукла се ка Требињу, гдје је било алармантно стање. Према телеграму вицеkonzула Врчевића, скоро сви резервисти и херцеговачки башибозук дезертирали су из батаљона који су пристигли из Горње Херцеговине.³²⁰

Лазар Сочица успио је да 20. септембра 1877. заузме утврђење Горанско, које је уз Пресјеку и Крстац задавало највише проблема устаницима од 1875. На ове три утврде у кланцу Дуга, устаници су нападали више десетина пута и пролили много крви, па је њихов посјед био ратни тријумф устаника. Пет дана касније су устаници заузели и утврђење у Црквицама, гдје су Турци имали велики магацин муниције.³²¹ Заузимањем Црквица, коначно је било слободно

³¹⁹ Василије М. Гутић, *Ојшћа и дийломатјска истѳорија...*, књига 2, 210–211.

³²⁰ Вук Врчевић – Министарству спољних послова Беч; Барону Родићу, телеграм бр. 71–17. септембар 1877. (Esad Arnautović, *Prilozi za istoriju Trebinja...*, 83).

³²¹ *Глас Црнојорца*, бр. 59, 15. септембар 1877.

свако мјесто у Старој Херцеговини.³²²

Књаз Никола се на овим освајањима зауставио. Ту се јасно видила његова намјера да не настави даље и да неће ослободити читаву Херцеговину. То је потврдио и извјештај у *Лондон Тајмсу* у оквиру кога је писало „јавља се да књаз Црне Горе нема намјеру да напредује даље у Херцеговини и да ће на тој страни од сада бити у дефанзиви...Заузећем Никшића, Билеће, пролаза Дуга, Горанског, Пиве и Метохије – Гацка, књаз је постигао све што се могао надати да, у случају мира, одржи”.³²³ Из овога извјештаја је потпуно јасно да је књаз Никола био увелико под дипломатским притиском и да је знао да, уколико настави даље, неће на мировном конгресу добити то подручје, нити ће бити исплативо да се око тога пролива крв.

Од заустављања офанзиве Црногораца у Херцеговини, па кроз цијелу прву половину 1878, устанак је био у општем заустављању. Устанички замах се постепено смањивао, да би све устаничке акције до почетка 1878. биле обустављене. Намеће се закључак да устанци и у Херцеговини и у Босни као да више нису представљали ону снагу са самог почетка истих, на коју се рачунало да ће утицати на исход судбине Босне и Херцеговине. Иако су устаници пролили огромну крв, ипак је све било у рукама дипломатије и Великих сила.

У међувремену, Русија је након објаве рата и спорости њеног напредовања у јесен 1877. коначно заузела Плевну у децембру исте године и њена офанзива могла се без проблема наставити ка Цариграду. У

³²² Василије М. Гутић, *Ојшћа и дийломайська истѳорија...*, књига 2, 211.

³²³ Исто, 212.

други по реду рат против Османског царства ушла је и Србија 13. децембра 1877. Овај Други српско-турски рат био је много успјешнији за Србију. Ангажована је већа војна сила од 89.000 војника и војска је у односу на први рат била модернизованија и официрски кадар је био обученији. Српска војска је кроз нешто више од мјесец дана борби показала завидне резултате освојивши Кулу, Прокупље, Ак Паланку, Ниш, Лесковац и Пирот. У међувремену су руске снаге 3. јануара 1878. заузеле Софију и кренуле свим силама ка Цариграду. Послије заузимања Једрена, Османско царство је пристало на примирје, које је управо у овом граду и потписано 31. јануара 1878. Након овог примирја, 3. марта 1878. у предграђу Цариграда у мјесту Сан Стефано, Русија и Османско царство су склопили мировни уговор. По њему је Србија добила међународно признату независност, а њен захтјев за проширењима, сведен је на минимум као област закључно са линијом Лим – Плавско језеро – Шар планина – Качаник – Црни врх – Цариброд – Стара Планина. У самом уговору добила је проширење ка Новом Пазару и Косовској Митровици, без ових градова. Црној Гори је гарантована независност и територијално проширење у правцу Албаније и Херцеговине, за саму Босну и Херцеговину је предвиђена аутономија.³²⁴ Проширење ка Херцеговини за Црну Гору је било прилично велико по овом уговору. Оно је обухватало подручје оивичено граничном линијом Липник–Кључ–Плана–Билећа–Гљива изнад Требиња, са Корјенићима, Клобуком и Зубцима до Дубе изнад саме Боке Которске.³²⁵

³²⁴ Радосх Љушић, *Историја српске државности...*, 145–147.

³²⁵ Hamdija Kapidžić, „Crna Gora prema okupaciji Bosne i Hercegovine 1878. god”, u: *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine u*

Како је овим уговором формирана Велика Бугарска, Аустроугарска је њим била незадовољна и тражила је његову ревизију, што је резултирало једним конгресом европских сила у Берлину од 13. јуна до 13. јула 1878. Прије његовог почетка, серијом тајних уговора европске дипломатије, судбина Босне и Херцеговине била је предата у руке сусједне Аустроугарске монархије. Ово је званично и потврђено 25. чланом Берлинског мировног уговора, којим је Аустроугарској дат европски мандат за окупацију провинција Босне и Херцеговине, у циљу њиховог сређивања и опорављања. Њој је уз то дато и право држања војних гарнизона у Новопазарском санџаку, тако да је управо Монархија била највећи добитник овог конгреса. Њен мандат за окупацију Босне и Херцеговине било је директно гажење начела народности, које је било темељ развоја балканских држава.³²⁶

XIX vijeku, (Sarajevo: Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, 1956), 12.

³²⁶ Димитрије Ђорђевић, *Историја модерне Србије...*, 213–214.

УЛАЗАК АУСТРОУГАРСКЕ ВОЈСКЕ У ИСТОЧНУ ХЕРЦЕГОВИНУ

Устаници у Херцеговини су били обавијештени да ће њихова борба заправо бити узалудна јер ће имати новог окупатора, али они су одлучили да не сједе скрштених руку. Крајем јуна су, на засједању на Грахову, донијели одлуку да се уласку аустроугарских трупа одупру оружјем.³²⁷ Ово одупирање најприје је подржала Црна Гора, која је у коначници била незадовољна главном одлуком на конгресу. Она је чак дуж Херцеговине послала емисаре да народ буне и да га позивају на устанак, без обзира на вјеру. Извјештај аустроугарског конзула из Требиња, Вука Врчевића, који каже: „да су посебни црногорски мисионари раштркани по цијелој Херцеговини, укључивши срез Столац, позвано је муслиманско становништво да се уједини са побуњеницима Црне Горе у свакој евентуалној офанзиви или одбрани, особитно да се супротставе окупацији аустријских трупа” показује до које мјере се ишло са пропагандом у Херцеговини.³²⁸

Исти вицеkonzул јавио је да су становници Корјенића поручили да „ми пошто не можемо бити нашег цара оно можемо књаза црногорског, а ћесареви, нећемо живи никад”.³²⁹ У Херцеговини се и 45 устаничких главара обратило књазу са једном адресом 26. јуна 1878. у оквиру које су га молили да поради код

³²⁷ Василије М. Гутић, *Ойшѣа и дѣиломайска истѣорија...*, књига 2, 270.

³²⁸ Вук Врчевић – Министарству спољних послова Беч; Барону Родићу, телеграм бр. 56 – 2. јун 1878. (Esad Arnautović, *Prilozi za istoriju Trebinja...*, 102).

³²⁹ Esad Arnautović, *Prilozi za istoriju Trebinja...*, 13.

руског цара да не дозволи да се Херцеговина дијели.³³⁰ Са таквим ставом херцеговачких устаника, суочила се Аустроугарска када је у љето 1878. започела окупацију Источне Херцеговине.

Беч је већ 25. јула 1878. упутио писмено обавјештење Црногорцима да ће окупација ускоро почети и у вези с тим цар је молио црногорског књаза да предузме све потребне мјере како би се избјегли сви неспоразуми. Књаз је морао прихватити новонасталу ситуацију, не само због политичких и дипломатских разлога, већ и због економских – у погледу тржишне зависности од сусједне Монархије. Званична Црна Гора се обавезала да онемогући сваки облик сарадње херцеговачких муслимана и устаника, иако је до прије само неколико мјесеци свесрдно подржавала исту. У том погледу, књаз Никола је на Грахову задржао херцеговачке вође све до септембра 1878, када је окупација већ била завршена у Херцеговини.³³¹

У овом периоду, муслимански прваци управо су покушавали успоставити сарадњу са црногорским књазом, али и устаничким војводама. Мула Звиздић је током августа у серији писама писао војводи Лазару Сочици. У оквиру истих га је извјештавао о томе да се Босна не предаје и да су у Херцеговини потребни топови како би се окупација зауставила. Војвода му је на иста негативно одговарао, што је у складу са директивама на које се обавезао књаз, о чему је било ријечи.³³²

³³⁰ Милорад Екмечић, *Историјски значај устаника...*, 249.

³³¹ Esad Arnautović, *Prilozi za istoriju Trebinja...*, 13–14.

³³² Александар Д. Стаматовић, „Улога Црне Горе у пацификацији Херцеговачког устанка”, у: Зборник радова са научног скупа: *Херцеговачки устаник 1875–1878*, (ур. Драга Мاستиловић), (Гацко: СПКД Просвјета, 2016), 91–93.

Аустроугарска окупација Херцеговине започела је крајем јула 1878. преласком границе 18. дивизије под командом генерала Стјепана Јовановића, и то на три мјеста: код Дубровника, Вргорца и Имотског. Дивизија генерала Јовановића бројила је 17.080 војника, 3.270 коња и 24 топа.³³³ Била је састављена од три брдске бригаде под командом Тодоровића, Климбурга, Шлудерера и Урбана. Тај број од три бригаде касније се трансформисао у шест.³³⁴ Упркос агитацији књаза, становници Херцеговине, нарочито муслимани, пружили су какав-такав отпор аустријским снагама. У сусрет Јовановићевој дивизији било је отпремљено 12.000 башибозука из Мостара.³³⁵ Вође отпора у самом Требињу били су Хаџи Али Фетахагић и Омер Шеховић. Они су већ код Стоца и Дубрава пружили снажан отпор аустроугарској војсци.³³⁶

Генерал Јосип Филиповић, као командант укупних аустроугарских снага које су кренуле у окупацију Босне и Херцеговине, имао је намјеру да окупациона војска у Херцеговину уђе уз Неретву и преко Дубровника директно у Требиње. Ипак, ту дужност и саму израду плана повјерио је директно генералу Јовановићу. Он је анализирао мјеста за прелазак војске и имао је на уму чињеницу да је простор од Дубровника

³³³ Mehmedalija Bojić, „Svrgavanje turske vlasti i odbrambeni rat Bosne i Hercegovine protiv austrougarske invazije 1878. godine”, u: Zbornik radova sa naučnog skupa: *Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini*, (ur. Milorad Ekmečić), (Sarajevo: ANUBiH, 1978), 79.

³³⁴ Ivica Puljić, *Hrvati katolici Donje Hercegovine i Istočna kriza – Hercegovački ustanak 1875–1878*, Humski zbornik VII, (Dubrovnik–Neum: Državni arhiv Dubrovnik – Zaklada „Ruđer Bošković – Donja Hercegovina” Neum, 2004), 416.

³³⁵ Martin Đurđević, *Мемоари са Балкана...*, 59.

³³⁶ Вук Врчевић – Барону Родићу, телеграм бр. 114 – 2. август 1878. (Esad Arnautović, *Prilozi za istoriju Trebinja...*, 112).

ка Требињу углавном насељен православним становништвом, које је у том тренутку било расположеније да пружи отпор него да мирно дочека новог окупатора. С тога је тај коридор искључио као битан. Окренуо се логичном закључку који се наметао кроз ставове католика у Херцеговини према Аустроугарској држави, али и окупацији. Како су они гајили велике симпатије према аустроугарској војсци, генерал Јовановић је донио одлуку да баш преко тих територија, насељених католичким живљем, уђе у Херцеговину. Вргорац и Имотски добили су на важности путног правца у односу на Дубровник–Требиње. То је био најизгледнији правац за освајање Мостара, Стоца и читаве Источне Херцеговине.³³⁷

Хрватско католичко становништво је са одушевљењем дочекало нове окупационе трупе. Војска генерала Јовановића фуриозно је прошла кроз Западну Херцеговину кроз само неколико првих дана августа 1878. Изненадан напад и неочекиван продор од Метковића ка Мостару, Јовановић је искористио да заузме Мостар 5. августа 1878.³³⁸ Тада се нова окупациона војска окренула Стоцу и даљем путу ка Источној Херцеговини.

Окупационим трупима је у околини Стоца прискочио у помоћ дон Иван Мусић, један од вођа устанка из Доње Херцеговине 1875. Он је половином 1876. ушао у директну аустроугарску службу и током уласка њене војске у Херцеговину, пружио јој је одлучну подршку. Са својим јединицама напао је снаге отпора

³³⁷ Ivica Puljić, *Hrvati katolici Donje Hercegovine i Istočna kriza...*, 416–417.

³³⁸ Исто, 417–418; Mehmedalija Bojić, *Svrgavanje turske vlasti i odbrambeni rat Bosne i Hercegovine...*, 80.

окупацији у околини Стоца у августу 1878. На аустроугарске војнике оставио је нарочито снажан утисак. У току окршаја запосјео је јужну страну према граду, ослободивши је за лакши улаз окупационе војске, која је ушла само у градску тврђаву 8. августа 1878. Касније је одиграо улогу и у току уласка аустроугарске војске у Требиње, да би на крају 1878. био распоређен у аустријску службу у Стоцу, коју је убрзо напустио и пребјегао у Црну Гору.³³⁹

Столац се ипак показао као врло незгодан простор за окупационе снаге. С обзиром на то да је војска релативно лако заузела тврђаву и намјеравала наставити даље пут Источне Херцеговине, чинило се да је све у најбољем реду. У тим тренуцима, граду се приближила знатна група побуњеног народа, којем су се придружили локални муслимани и од Стоца направили право ратно поље. *Народни листи* је преносио да „кроз улице вароша куд је војска ишла није било куће турске из које није пуцала пушка на њу”. „Побуњеници” су се обрушавали на окупационе снаге са свих страна, а стизали су и до саме Буне из правца Невесиња. Све то је навело Јовановића да употребом топова сруши све на шта је наилазио путем ка Дубравама и Стоцу, према којем су се побуњеници почели повлачити тек 21. августа. Како је аустроугарска војска била опкољена у тврђави у Стоцу, окупациона војска, уз помоћ Мусићевих трупа, одлучно је кренула на град, заузевши га 21. августа 1878.³⁴⁰ Тим чином је окупација Источне Херцеговине могла да почне.

³³⁹ Милорад Екмечић, *Улоја дон Ивана Мусића...*, 198–201.

³⁴⁰ Ivica Puljić, *Hrvati katolici Donje Hercegovine i Istočna kriza...*, 419–429; Mehmedalija Bojić, *Svrgavanje turske vlasti i odbrambeni rat Bosne i Hercegovine...*, 89.

Аустроугарска војска је након уласка у Столац кренула на Љубиње, с намјером да свој пут настави ка Требињу. Ту је већ крајем 1877. била придобила за свој рад тројицу устаничких вођа, истакнуте црквене великодостојнике и архимандрите Мелентија Перовића, Серафима Перовића и Леонтија Радуловића.³⁴¹ Са њима је важну везу одржавао вицеkonzул Врчевић. Војвода Мелентије Перовић је управо у току операција аустроугарске војске, са нешто више од 300 својих устаника, пружио помоћ јединицама генерала Јовановића, која је била од великог значаја.³⁴²

Прије него што је заузела Љубиње, окупациона војска се концентрисала на Невесиње, које је званично заузето 28. августа. Град се предао без борбе.³⁴³ На реду је било Љубиње. Заузимање Љубиња генерал Јовановић повјерио је управо Ивану Мусићу и његовим снагама. Мусић је писао извјештај влади 1. септембра 1878. да је управо 29. августа добио наређење од генерала Јовановића да заузме Љубиње. У том извјештају Мусић је писао да му је било наложено да види да ли се Љубиње жели предати мирним путем,

³⁴¹ Архимандрит Леонтије Радуловић био је први српски митрополит након укидања Пећке Патријаршије 1766. на катедри херцеговачких митрополита. До тада су овај трон држале грчке владике – фанариоти. (Ђоко Слијепчевић, *Историја српске православне цркве*, књига 2, (Београд: БИГЗ, 2002), 337; Лазар Радан, „Митрополит Леонтије Радуловић (1835–1888) – први Србин херцеговачки митрополит од укидања Пећке патријаршије 1766. године”, *Српски историјски часопис VI*, (2023), 51–72)..

³⁴² Милорад Екмечић, *Улоја дон Ивана Мусића...*, 197–198.

³⁴³ Миливоје Буха Мијо, *Улошки устаник 1882. и сјенање у Херцеговини под аустроугарском окупацијом (Друш „Невесињска џушка”)*, (Српско Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства, 2004), 38; Mehmedalija Bojić, *Svrgavanje turske vlasti i odbrambeni rat Bosne i Hercegovine...*, 89.

па уколико би то љубињски Турци одбили, онда да их оружјем приволи на то. Мусић је 30. августа опколио град и позвао Турке да се предају. Како су Турци кренули да одуговлаче са преговарањима тај дан, Мусић је са својим снагама опколио Љубиње 31. августа 1878. са свих страна. Након тога, Љубиње му се предало. У граду је нашао два топа, која је потом уништио, како се Турци са њима не би могли служити. Успјешно окончавши заузимање ове мале херцеговачке вароши, Мусић је у њој оставио стражу и придружио се остатку окупационих трупа које су кренуле на Требиње.³⁴⁴

Освојивши Љубиње, окупациона војска се усмјерила и на Требиње. Путним правцем Дабар–Плана–Билећа (заузета 16. септембра)³⁴⁵, главнина окупационих снага је кренула ка Требињу. У свему томе, јединице Ивана Мусића имале су задатак да по брдима иду пред аустроугарском војском и врше неку улогу извиднице. Аустроугарска војска је 8. септембра 1878. заузела Требиње.³⁴⁶ Град је заузео 74. ојачани пјешадијски пук. Отпор код заузимања самог града био је незнатан јер је велики дио муслимана избјегао у Корјениће, Зупце и Требијове. Јединице које су се окупиле у Корјенићима нарочито су биле негативно расположене према окупационим трупима. Корјенићани су се затворили у добро утврђену кулу – град Клобук, на око 18км од Требиња. Ова тврђава налазила се на стратешки перфектном мјесту до кога је водио један узак путни правац и било га је лако бранити.

³⁴⁴ Зоран М. Козић, *Љубиње под Аустроугарском 1878–1918*, (Љубиње: Чигоја штампа, 2014), 19–22; Ivica Puljić, *Hrvati katolici Donje Hercegovine i Istočna kriza...*, 436–437.

³⁴⁵ Радован Субић, *Сѹилман и балкански устѹанци...*, 124.

³⁴⁶ *Slovinac*, br. 10, godina I, 16 septembar 1878, 104.

Тврђава је била окружена, осим прилаза са једне, великим провалијама и врлетима са осталих страна. Већ почетком септембра Корјенићани су одбили аустроугарску војску, која је изгубивши 80 војника извршила повлачење ка Требињу. У новом сукобу на Горичком пољу, ове снаге су опет потиснуле окупационе јединице, иако су оне имале шест батаљона и два топа.³⁴⁷ У овом сукобу на Горичком пољу, гдје су окупационе трупе доживјеле велики отпор, народна војска је била добро утврђена и на неколико дана је зауставила продор Аустроугара ка Клобуку. Окупациона војска је била принуђена да се врати у Требиње и спреми на нови покушај продора ка Клобуку. До тога је дошло у наредним данима и очишћен је пут ка Клобуку.³⁴⁸

Како би се посљедње утврђено мјесто у Херцеговини – Клобук, успјешно освојило, генерал Јовановић је завршној операцији приступио са детаљном организацијом. Покренуо је доста веће снаге, а у почетку исте је игром случаја успио да ухвати Омера Шеховића, што је додатно утицало на пад морала Корјенићана. У завршну фазу заузимања Клобука аустроугарска војска ушла је 24. септембра, опколивши град са свих страна и пресјекавши све прилазе утврђењу. Артиљеријска ватра, која је тукла град са Палове Варде, Шабовине, Врха и Доброг Дуба била је страховита. У извјештају генерала Јовановића наводи се да је на тврђаву испаљено 1.190 граната и то 800 из

³⁴⁷ Esad Arnautović, *Prilozi za istoriju Trebinja...*, 16–18.

³⁴⁸ Mehmed Begović, „Otpor naroda južne Hercegovine protiv austrijske okupacije 1878. godine”, u: Zbornik radova sa naučnog skupa na temu: *Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini*, (ur. Milorad Ekmečić), (Sarajevo: ANUBiH, 1978), 388.

пољских, а 390 из тешких топова. Браниоци Клобука нису могли издржати. Клобук је предат 28. септембра.³⁴⁹ У ноћи 27. на 28. септембар су се помоћу ујади спустили низ литице Галешин бријега и преко Нудола побјегли за Црну Гору. Њима је књаз обећао пуну заштиту и сва права.³⁵⁰ Наредни дан, 29. септембра, аустријска војска је минирала град Клобук по наређењу генерала Јовановића. Падом овога утврђења, Аустроугарска је запосјела и све области и тврђаве у овом дијелу Херцеговине и тако је отпор, првенствено муслиманског дијела становништва, на овом простору био угушен.³⁵¹ Успјешан завршетак операција аустроугарске војске, односно „ослобођење” Херцеговине, свечано је прославила српска православна општина у Дубровнику.³⁵²

Сада је пред Аустроугарском био само задатак да се устанички одреди до краја разоружају како би се пацификација Херцеговине провела до краја. Вође устанка су током опсаде и напада на Клобук пуштене са Грахова и они су се окупили у Билећи 28. септембра по позиву сердара Сава Јовићевића. Сам генерал Јовановић нарочито је био нестрпљив да се што

³⁴⁹ *Glas Trebinja*, br. 205, godina 18, 15. jun 1970, 4.

³⁵⁰ Књаз је добро прихватио избјеглице из Херцеговине, радило се о хришћанима или муслиманима. Имао је намјеру да њихов боравак (било их је 20945 према црногорским извјештајима) и издржавање на својој територији финансијски наплати од Аустроугарске и Русије. Црногорска књажевска канцеларија је извршила процјену ових трошкова боравака и на основу исте, трошкови су износили 6512 форинти у злату. (Александар Д. Стаматовић, *Улога Црне Горе у пацификацији Херцеговачкој устаника...*, 95–98.)

³⁵¹ Esad Arnautović, *Prilozi za istoriju Trebinja...*, 19; Mehmedalija Bojić, *Svrgavanje turske vlasti i odbrambeni rat Bosne i Hercegovine...*, 90.

³⁵² *Slovinac*, br. 11, godina I, 1. oktobar 1878, 116.

прије разоружају Херцеговци. Барон Темел, посредник између Црне Горе и генерала Јовановића писао је на Цетиње: „господин подмаршал Јовановић врло је жељан да би се што брже могуће ствар свршила, дакле на сваки начин најмање на 6. овога мјесеца и како смо се најприје договорили у Требиње”.³⁵³

Одмах по овом извјештају, Петар Вукотић је преко Дубровника, у пратњи Блажа Петровића, Николе Мартиновића, Милована Бошковића, Вука Филиповог и два писара, дошао у Требиње. Требало је да, према инструкцијама књаза Николе, он организује постројавање и разоружавање херцеговачких устаничких одреда у Требињу. Застава је писала да су за Требиње кренули сљедећи батаљони: „Зубачко-крушевачки, вој. Трипко Вукаловић”³⁵⁴, командир Томо

³⁵³ Esad Arnautović, *Prilozi za istoriju Trebinja...*, 20–21.

³⁵⁴ Трипко Вукаловић, војвода (Богојевић Село, Зупци 1835–1898) – био је устанички војвода, угледни домаћин и један од најзначајнијих народних предводника у устанку 1875–1878. из околине Требиња. Одмах на почетку устанка именован је за војводу Зубаца. Током трајања устанка, налазио се на челу народа из четири области: Зупци, Крушевице, Суторина и Корјенићи. Истакао се у више бојева и борби против Турака, нарочито на његовом матичном простору, куда је командовао такозваном „Зубачком војском”, односно Зубачко-крушевичким батаљоном. Током 1881. пребјегао је у Црну Гору. Своју устаничку дјелатност наставио је и на након Херцеговачког устанка, придруживши се устаницима у устанку из 1882. Био је, са пуним правом речено, достојан насљедник свога брата и војводе Луке Вукаловића у операцијама и командама над народом Зубачког краја. Његов углед и јунаштво осликава и реченица из Босанске виле, након смрти: „За живота се одликовао својим јунаштвом, те је био дика и понос све Црне Горе, а десна рука господарева”. Дакле, и након устаничких дана, војвода Вукаловић је био један од најбитнијих сарадника црногорског књаза. Умро је на својим Зупцима 1898. (Чедо Баћовић, *Херцеговци у бунама и ратovima (1482–1882)*, друго издање, (Никшић: Графокартон,

Томашевић; Шумски, вој. Архимандрит Мелентије Перовић, ком. Арсен Мискин; Заовођски, вој. Глигор Милићевић, ком. Никола Вујовић; Рудински, ком. Шћепан Папић, замјеник Мрдак Лубурић; Гатачки, вој. поп Богдан Зимоњић, ком. Никола Гргуревић; Дабарски, вој. Јован Џомбета, ком. Перо Муратовић; Невесињски први, ком. Кико Стевановић; Невесињски други, ком. Бошко Гузина, вој. поп (Петар) Радовић; Поповског пола батаљона остало је код дон Ивана Мусића”.³⁵⁵ На Јасену је дочекао херцеговачке устанике, који су се ка Требињу кретали из правца Билеће под оружјем и заставама, гдје су били окупљени неколико дана раније. Са Јасена је Петар Вукотић кренуо на челу ових одреда пут Горичког поља, гдје је дошло до свечане предаје оружја и застава генералу Јовановићу 6. октобра 1878. Војвода Вукотић је том приликом рекао устаницима: „Браћо Херцеговци, као што видите Херцеговина је постала ћесара бечкога, ви као храбри и вјерни синови своје домовине, треба да признате ћесарову власт; поштено сте вјеровали за своју слободу, хвала вам на јучаком раду; знајте да књаз и ћесар живе у љубави, као да су једна фамилија. Лијепо ће вам бити, предајте острагуше овдје, а обично оружје, које су вам оци носили и ђедови, носићете и ви, послушајте ме војници, ово је наредба свијетлог господара”.³⁵⁶ Због овога је настала нелагодност међу устаницима, али је након савјетовања команданту Тому Томашевићу, од стране војводе Вукотића да се оружје мора предати, приступљено предавању истог.

2012), 33; Мирко С. Радоичић, *Херцеговина 1875–1878*, (Требиње: Општински одбор савеза бораца НОР-а, 1961), 16).

³⁵⁵ *Засјава*, бр. 167, 24. октобар 1878.

³⁵⁶ *Засјава*, бр. 167, 24. октобар 1878.

Најприје је иступио алај-барјактар Јовица Зиројевић из невесињског батаљона и Вукотићу се обратио ријечима: „овај ми је алај-барјак подарио свијетли господар из своје руке на Црном Куку... господар ми рече јуначе ево ти алај-барјака, носи га поштено и не дај га другоме, док у теби живо срце бије... је ли поштено, да ја данас мирно у туђе руке предам?... ја га не смијем предати, јер би ме мртве кости онијех соколова, што око њега изгибоше, проклињале... ако га баш данас морам дати, то ћу га само у Петровића руке предати”. Након тога је приступио Блажо Петровић и са сузама у очима преузео алај-барјак херцеговачке војске.³⁵⁷ На тај начин је 6.750 устаника положило оружје пред новим окупатором.³⁵⁸

Након предаје барјака и оружја, генерал Јовановић је устаничку војску распустио кућама. Обећао им је да ће аустроугарска војска помоћи таином, сјеменима, стоком и изградњом кућа. Такође, тада су именовани и пандури за службу сигурности у Аустроугарској, као и сердари.³⁵⁹ На тај начин је генерал Јовановић успио да устанике како-тако умири и приволи на потенцијалну службу. Свима онима који нису хтјели да предају оружје, свечано је обећао да ако буду то оружје положили, а покажу се способним, опет ће

³⁵⁷ Засиљава, бр. 167, 24. октобар 1878; Нада Томовић, „Црна Гора и Херцеговина у завршној фази Велике источне кризе”, у: Зборник радова са научног скупа на тему: *Међународно признање Црне Горе*, (ур. Бранислав Ковачевић), (Подгорица–Никшић: ЦАНУ – Историјски институт Црне Горе – Филозофски факултет, 1999), 156.

³⁵⁸ Милорад Екмечић, *Историјски значај устаника...*, 251.

³⁵⁹ Hamdija Kapidžić, *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine u XIX vijeku*, (Sarajevo: Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, 1956), 60.

„носити свијетло оружје о рамену и за пасом”.³⁶⁰ С тим у вези, генерал Јовановић поставио је за кајмакаме неке од виђенијих вођа устанка. У Гацку је поставио војводу попа Богдана Зимоњића, у Невесињу попа Петра Радовића, у Билећи Антона Вуковића (каснијег окружног предстојника у Мостару). Дон Иван Мусић је био инспектор над четири сердаријата – Столац, Почитељ, Љубиње и Равно. У Љубињу је за кајмакама постављен Ибрахим-бег Капетановић, док је у Требињу постављен Мухамед-бег Девтедаревић.³⁶¹

Смиривши Херцеговину, војници 18. дивизије и војници 13. корпуса који су вршили окупацију Босне, спојили су се 8. октобра 1878. код Коњица. На тај начин, окончана је војна окупација Босне и Херцеговине. Према званичним подацима аустроугарског Генералштаба, окупациона војска, тачније 2. армија, имала је 76 борби у разним крајевима ове двије покрајине. Немирно становништво и народна војска избацили су окупатору из строја 178 официра и 5.020 војника. Губици са друге стране нису познати.³⁶²

Генерал Јовановић и војвода Петар Вукотић са пратњама су се вратили у Дубровник одмах након предаје устаника. У Дубровнику су били дочекани као ослободиоци, нарочито мислећи и односећи се на генерала Јовановића. Уз музичку пратњу, народ је поздравио генерала уз повике „живио”. На једној гостионици на Пилама, стајао је натпис: „Слава! Весели се Дубровниче, ево ти у походе, побједоносног војсковође, ослободитеља, посестриме Херцеговине,

³⁶⁰ Martin Đurđević, *Мемоари са Балкана...*, 63.

³⁶¹ Миливоје Буха Мијо, *Улошки устѹанак 1882. и сѹињање у Херцеговини под Аустроугарском...*, 43.

³⁶² Исто, 38.

живио!”. Зграда општине имала је натпис у славу аустријског оружја у оквиру кога се налазио још један поклич и салва одушевљења за ослободиоца: „...Херцеговина, пестољетна ропкиња придружена пито-мој дубровачкој крајини, накнадиће се у словинском духу, просвјетнога мира...”.³⁶³

Одмах по успостављању власти у Требињу и Херцеговини, Аустроугарска је приступила прилично насилним мјерама и врло строгом поступању са народом. У самом почетку, не само да нису испунили обећања из говора генерала Јовановића на Горичком пољу, већ су народ изложили пресији и кулуку. Ограничили су слободу кретања, увели контрибуције и пријеке судове, а народ су нагнали да без плаћања ради на поправљању и изградњи цеста и путева. Такво стање потрајало је све до краја 1878, када су аустроугарске власти коначно прогласиле општу амнестију и позив избјеглицама да се врате кућама. Већина избјеглица се вратила до фебруара наредне године, осим неколико главара. Они су се на своја огњишта вратили тек 1881, уочи самог избијања Херцеговачког устанка 1882.³⁶⁴ Тако су сам устанак, мјере и окупација, до краја били окончани и становништво Херцеговине покорено под новом окупацијом европског мандатара – Аустроугарске монархије.

Нове власти врло брзо су показале да се ништа неће и да се ништа није промијенило изузев окупатора. Католици су прихватили власт без проблема, православни се уздали у боље услове захваљујући хришћанској сили окупатору, а муслимани остали одлучно против Аустроугарске. Они су нову власт

³⁶³ *Slovinac*, br. 12, godina I, 16. oktobar 1878, 131.

³⁶⁴ Esad Arnautović, *Prilozi za istoriju Trebinja...*, 22–23.

сматрали наметнутом и страном. Нерасположење и анимозитет према Аустроугарској генерално, било је снажно. Не само да су муслимани имали нешто против, већ и хришћани, како то пише Ибрахим Тепић, „више воле да остану у зависности од Турске него да падну под Аустрију”.³⁶⁵ Све оно шта је та власт радила у њима је будило лоше нагоне и сматрали су да им се тако руше вишедеценијска, односно вишевијековна права.³⁶⁶ Историја је врло брзо показала да су управо ти највећи опоненти имали највише користи.

Овакво коначно рјешење било је поразно за устанике уопште. Оно је представљало све само не оно за шта су се борили више од три године. Резултат по коме су подијељени између двије државе, није могао, барем не дугорочно, опстати у стварности. Изјава Луке Петковића³⁶⁷ од 11. јула 1878. у којој се каже да

³⁶⁵ Ибрахим Тепић, *Босна и Херцеговина у руским изворима (1856–1878)*, (Сарајево: „Веселин Маслеша”, 1988), 473.

³⁶⁶ Ahmed S. Aličić, *Uređenje bosanskog ejaleta od 1789. do 1878. godine*, Posebna izdanja XI, (Sarajevo: Orijentalni institut, 1983), 7.

³⁶⁷ Лука Петковић, народни првак (Горица, Требиње 1822–1905) – био је угледни народни првак, близак сарадник војводе Луке Вукаловића. Са Луком је ратовао све вријеме устаничких година (1852–1862), истакавши се као храбар и способан, како војник, тако и командир. Управо је са својим војницима био један од најзначајнијих фактора одбране Цетиња 1862. Са својим командантом, војводом Вукаловићем, емигрирао је за Русију, али се из исте брзо вратио. На почетку устанка 1875, одмах је узео активног учешћа. Током устаничких операција био је командант батаљона Шума Требињска од августа 1875. до јула 1876. Тада се разболио и склонио на лијечење у Дубровник. Ту је убрзо откривен од аустријских власти и као чин одмазде и неслагања са ставовима устаничких војвода, интерниран је. (Чедо Баћовић, *Херцеговци у бунама и рајшовима (1482–1882)*, друго издање, (Никшић: Графокартон, 2012), 124–125; Мирко С. Радоичић, *Херцеговина 1875–1878*, (Требиње:

„Аустроугарска ће, без сваке сумње, десет пута више изгубити са Херцеговином него што ће са Босном добити. Херцеговачким племенима ће бити дељење, на које су осуђена, увек неподношљиво, и тежиће потпуном сједињењу свију њених делова са Црном Гором”³⁶⁸, била је пророчка. Подијељена матична земља и формирана граница које до јуче није било, нису биле никаква препрека да становници и даље теже заједничкој држави. Све мјере које су уводиле аустроугарске власти, нарочито за вријеме управе Бенјамина Калаја (1882–1903) биле су, упркос својој репресији, недовољне да промијене свијест народа да су они и браћа Црногорци једно. Жеља за коначним ослобођењем, под новим окупатором само је еволуирала у другачији облик борбе, прешавши са јатагана и острагуше на перо и папир, али никако није устукнула и ишчезла.

Општински одбор савеза бораца НОР-а, 1961), 15).

³⁶⁸ Vojislav J. Korać, *Trebinje – istorijski pregled...*, knjiga 2 – dio 2, 319.

ДИПЛОМАТИЈА У УСТАНКУ

ВЕЛИКЕ СИЛЕ ПРЕМА УСТАНКУ

*„Великаши, њроклеїе вам душе,
на комаде раздробїше царсїво.”*

Петар II Петровић Његош³⁶⁹

Пред почетак Велике источне кризе, Европа је већ пуне четири године живјела у миру и без ратних сукоба. Посљедњи сукоб који је уздрмао европску политичку и дипломатску сцену био је Пруско-француски рат из 1871, у оквиру кога је Пруска, одлучно поразивши Француску, успјела да као посљедња европска Велика сила изврши свеобухватно уједињење Њемачке. Стварање велике њемачке државе и уједињење њене нације под плаштом и скиптром Вилхелма I (1861–1888), уз главног чиниоца канцелара Ота фон Бизмарка, означавало је један нови почетак у концерту европских сила.

Са друге стране, Османско царство, посматрано као Велика сила иако то одавно није било, проживљавало је дубоку кризу изнутра. Уз ту кризу, која је уједно најозбиљније до тада пријетила опстанку царства, оно се суочавало и са незапамћеним спољним дуговима и каматама. Цијели економско-правни

³⁶⁹ Петар II Петровић Његош, *Горски вијенац*, (Крагујевац: Imperiја knjiга, 2014), 19.

систем царевине био је у расулу, а пријетња од устанака њених поданика сваким даном је била све виша.

Ипак, у страху од словенског прогреса, али и из жеље да се Османско царство сачува као партнер за спрјечавање руског излаза на топла мора, територијално или интересно, Велике европске силе су под сваку цијену покушавале сачувати интегритет Османлија. У том правцу, Турцима је дозвољен велики лимит задуживања у иностраним – француским и енглеским банкама, како би се њена привреда, војска и економско стање како-тако опоравило. Како ни ови зајмови, чије цифре су се вртоглаво пеле на преко 200 милиона фунти стерлинга, нису помогли у опоравку привреде, а уз то је двор живио на највишем степену расипништва до тада, европске банке су одлучиле наплаћивати своја потраживања, управо почетком седамдесетих година XIX вијека. Годишње доспијеће кредитних рата, са урачунатим каматним стопама, било је око 15 милиона фунти, док је укупни буџет царевине био за три милиона већи. Тако гледано, у годинама пред устанак, Османско царство је било суочено са чињеницом да 83% свог буџета мора дати на отплату спољних потраживања. У тој ситуацији, османска политичка елита се окренула најригорознијим повећањима порезних намета свом становништву, како би успјела да надомјести спољнополитичка економска потраживања. Управо из тог разлога, држава је одредила буџет Босанског вилајета за 1874. у износу од 14 милиона франака, што је била цифра првенствено нереална у односу на лош принос и услове, али и незапамћена у историји сакупљања пореза у Босни и Херцеговини. Како би новце што прије и ефикасније сакупила, дала је сакупљање

десећине на лицитацију. Давање на лицитацију закупа десећине у јуну 1875. било је главни и основни повод за избијање устанка у Херцеговини.³⁷⁰

Устанак који је избио у Херцеговини у љето 1875. био је главни замајак избијања немира широм Балкана у наредних годину дана. Управо је овај покрет, предвођен од сеоске „елите” зарад избављења сопственог народа из канџи окупатора, сасвим неслућено отворио једну од највећих криза у Европи – Велику источну кризу.

Херцеговци у засједи, (Србадија - Беч, година прва, свеска 10, 1875)

³⁷⁰ Milorad Ekmečić, *Ustanak u Bosni...*, 11–30.

СТАВ И УЛОГА ВЕЛИКИХ СИЛА У УСТАНКУ У ИСТОЧНОЈ ХЕРЦЕГОВИНИ 1875–1878.

Појам „Велике силе” није увијек било лако одредити. Кроз читав XIX вијек епитет Великих сила носило је неколико европских држава, сходно њиховом јачању и учешћу у ратним и спољнополитичким дешавањима. Није било баш најјасније који све тачно фактори утичу на то да једна држава постане Велика сила, али се усталило правило да се једна држава може сматрати Великом силом на основу јачине њене војске и њеног материјалног богатства. На основу овога критеријума, у XIX вијеку Велике силе су добиле тек на Бечком конгресу (1814–1815) стварни статус великих сила и управо овај конгрес им је гарантовао стање новоуспостављених односа и поретка у Европи.³⁷¹ Сходно томе, пред Велику источну кризу, Велике силе су биле: Русија, Аустроугарска, Велика Британија, уједињена Италија, уједињена Њемачка и Француска.³⁷²

Османско царство је одмах по избијању устанка најприје покушало да се путем преговора договори са устаницима, како би се покрет осујетио у свом почетку. У ту сврху, већ у љето 1875. у Мостар је стигао Сервер-паша, чији је задатак био да путем преговора приволи устанике на смиривање. Ипак,

³⁷¹ Jack S. Levy, *War in the modern Great Power System 1495–1975*, (Lexington–Kentucky: The Sanford University Press of Kentucky, 1983), 17–24; Paul Kennedy, *The Rise and Fall of the Great Powers: Economic Change and Military Conflict from 1500 to 2000*, (London: Paperback, 1989), XV–XXVIII.

³⁷² Епитет Велике силе ове посљедње, може се сматрати дискутабилним, с обзиром на честе промјене унутрашњег стања и на велике поразе током XIX вијека.

овај османски бирократа није био дорастао задатку на самом терену, првенствено не познајући менталитет становништва. У септембру је нудио и амнестију и смањење намета, само да се покрет заустави, али од ових обећања није било ништа. Његов основни проблем је, како је то записао Стилман, у томе што је „писао реформе у конаку које је, на улици, требао да изводи башибозук”.³⁷³ Такође, одмах по отпочињању немира, Османско царство је обуставило плаћање рата спољног дуга. У великој кризи и проблему са којим су се суочавали, Турци су најприје мислили да ријеше унутрашње проблеме, а потом да се окрену отплаћивању спољних дугова.³⁷⁴ Међутим, то им није пошло за руком.

О злочинима башибозука у Источној Херцеговини, могло би се нарочито понаособ писати, али овдје треба истаћи да су то били до тада незапамћени злочини. Невјероватне и најгнусније методе убијања људи, затим свакодневна малтретирања, а да им се за то не да било какав повод, били су саставни дио функционисања ових озлоглашених османских формација. О карактеру њиховог поступања, Артур Еванс је у својим пропутовањима записао да је башибозук „био симбол свега што је сатанско при убијању људи”.³⁷⁵ Њиховим мјерама и поступцима, устанак се

³⁷³ Василије М. Гутић, *Ойшѣа и диѣломаиѣска истѣорија...*, књига 1, 162.

³⁷⁴ M. Hakan Yavuz, „The Transformation of „Empire” through Wars and Reforms. Integration vs. Oppression”, u: *Zbornik radova na temu: War and Diplomacy. The Russo – Turkish War od 1877–1878 and the Treaty of Berlin*, (ur. M. Hakan Yavuz, Peter Sluglett), (Salt Lake City: The University of Utah Press, 2010), 22.

³⁷⁵ David Harris, *A diplomatic history od the Balkan crisis of 1875–1878. First year*, (California: Sanford University press, 1969), 4.

није могао зауставити, већ се, напротив, само ширио и добијао све већи замах. Васа Чубриловић био је мишљења да су свакако сељани били ти који су били бијесни на читав порески систем Османског царства. Нарочито је то скупљање десетине било катастрофално по народ. Осим тога, било је и спољних утицаја, нарочито из Србије и Црне Горе, али и из Русије и Аустроугарске. Уз то треба напоменути да су спољни утицаји добили на значају тек током устанка.³⁷⁶

„Политика Аустроугарске и Русије није једино што је у спољној историји српског питања важно, али јесте најважније и знатно значајније од оног што су за њега значиле остале велике силе” уводна је реченица најзначајније књиге проф. Душана Берића о српском питању и односу Русије и Аустроугарске према њему.³⁷⁷ Интерес сусједне Аустроугарске монархије за догађања са друге стране границе био је већ и прије лета 1875. нарочито изражен. Монархија је заправо и дуже вријеме прије самог устанка на провинције Босну и Херцеговину врло одлучно гледала као на свој забран.³⁷⁸ Најзначајнији мемоаристи и савременици

³⁷⁶ Васа Чубриловић, *Босански устѹанак 1875–1878...*, 19–28, 48–52.

³⁷⁷ Душан Берић, *Српско питање и ѹолишника Аустроугарске и Русије 1848–1878*, (Београд: Гутенбергова галаксија, 2000), 7.

³⁷⁸ Заправо је интерес Хабзбуршке Монархије за просторе Западног Балкана присутан вијековима. Још од средњег вијека и освајања угарског краља Матије Корвина (1458–1490), идеје и интереси Угарске, а самим тим и касније Хабзбуршке Монархије, односно потоње Аустроугарске, инволвиран су у историју нарочито Босне, али и Херцеговине. Своје аспирације и идеје о запосиједању ових провинција Хабзбуршка Монархија показала је нарочито након Великог Бечког рата (1683–1699), када је Османско царство посљедњи пут наступило као Велика европска сила у балканској „парадигми”. Од Карловачког мира

устанка, Гавро Вуковић и Ристо Т. Пророковић, слажу се да је аустријски интерес и пропаганда у Херцеговини и Босни свеprisутна, не само од 1866. и пораза Хабзбуршке монархије на Западу, већ и цијелих двије стотине година.³⁷⁹ Став да је Аустроугарска чврсто заокренула своје аспирације ка Балкану од пораза 1866. и да их је коначно остварила окупацијом 1878, изнио је и проф. Берић.³⁸⁰

Након Подгоричке афере, Аустроугарска је сваког трена очекивала да ће између Црне Горе и Османског царства избити рат, па је у једном упутству пограничним службеницима 19. јануара 1875. Ратно министарство издало савјет како да се поступа. У оквиру њега се налагало да се држе неутрално „све док то наши интереси допуштају и док се Његово Величанство одлучи да се на било који начин умеша у акцију”.³⁸¹ Десет дана касније, 29. јануара, сазвана је сједница Крунског вијећа у Бечу, којом је председавао лично цар. На њој је дискутовано око потенцијалног устанка у Босни и Херцеговини и разматрана је његова успјешност и евентуално ослобођење и уједињење са

(јануар 1699), Босна и Херцеговина налазиле су се у главном фокусу проширивања Монархије на југоисток, а та тенденција касније је само потврђивана. (види: Боро Бронза, *Аустријска војвођина према јосифу Босне и Херцеговине 1699–1788*, (Бања Лука: Филозофски факултет, 2012), 23–65). Оправданост окретања балканској политици, Монархија је добила својим поразима у Сјеверној Италији 1859, односно у рату са Пруском 1866. Од тог периода, идеја прикључивања Босне и Херцеговине у заједничку државу је свеprisутна и резултирала је окупацијом у љето и јесен 1878, односно анексијом у октобру 1908.

³⁷⁹ Ристо Т. Пророковић, *Невесинска буна 1874...*, 86; Војвода Гавро Вуковић, *Мемоари...*, 112.

³⁸⁰ Душан Берић, *Српско мишљење и војвођина...*, 241–242.

³⁸¹ Генерал Бек – Гувернеру Родићу, 19. јануар 1875. (Milorad Ekmečić, *Ustanak u Bosni...*, 122).

Србијом. Како би то створило једну велику словенску државу на самој граници са Монархијом, одлучено је да ће у том случају аустријска војска окупирати те области до Лима и Дрине³⁸², како би се најприје зауставило потенцијално сједињење Босне и Херцеговине и Србије, али и Србије и Црне Горе. Осим овога става, који је уједно и прихваћен као основа аустро-угарске политике, постојао је и став дипломатије да се Црној Гори и Србији ипак дају неки уступци у погледу граница.³⁸³ Главног закључка са овог састанка гроф Андраши се држао све до краја устанка и кризе 1878. По њему је припајање Босне и Херцеговине било управо неопходно за очување Хрватске, Далмације и Славоније у саставу Монархије.³⁸⁴

Руководство и политички врх Хабзбуршке монархије је током XVIII и XIX вијека све подређивао спољној политици. Спољна политика и интереси Монархије су све вријеме имали приоритет и све је посматрано кроз спољнополитичке интересе. Отуда и овакво чврсто држање грофа Андрашија у вези са наведеним ставовима.³⁸⁵

³⁸² Франц Јозеф је одлучно био против било каквог плана којим би се на самим границама Монархије створила још једна словенска држава и тиме директно угрозила интересе Монархије. Једном приликом је рекао Хибнеру да „има једна тачка, у којој никад нећу пристати да попустим. То је стварање независних држава (у Босни и Херцеговини), по угледу на Србију и Црну Гору”. (Жан Пол Блед, *Франц Јозеф*, (Београд: Сlio, 1998), 379).

³⁸³ Милорад Екмечић, *Стварање Јујославије...*, књига 2, 282–283; Душан Берић, *Почетак Херцеговачкој устанка...*, 213.

³⁸⁴ Милорад Екмечић, *Историјски значај устанка...*, 234.

³⁸⁵ Harald Heppner, „The Struggle for Commonness in the Habsburg Monarchy 1718–1918”, у: *Zbornik radova na temu: The Habsburg State-wide and the regions in the Southern Danube basin (16th–20th centuries)*, (ur. Harald Heppner, Goran Vasin, Nenad Ninković), (Wien: New academic press, 2020), 15.

Гроф Андраши је заиста страховао од ситуације у којој би дошло до било ког облика независности у сусједним провинцијама или њиховог прикључења Србији, односно Црној Гори. На поменутом састанку је био врло задовољан османским сусједством, јер је на њега гледао као на државу која „одржава *status quo* малих балканских држава и спречава њихове националне аспирације”. Такође, његов став о било каквој новој држави на Балкану, директно би проузроковао пропаст Монархије и преузимање улоге „болесника”, како је често називано Османско царство.³⁸⁶ Ових ставова чврсто се држао.

У таквим околностима, цар Франц Јозеф је у априлу 1875. посјетио Далмацију, гдје је саслушао и неке од жалби херцеговачких предводника са друге стране границе.³⁸⁷ Овим путовањем, цар је најприје хтио да до знања осталим европским силама да се Источно питање са сигурношћу не може рјешавати без Аустроугарске, а поготово то не би било могуће против ње.³⁸⁸ У свом путовању, састао се у Котору и са књазом Николом,³⁸⁹ а главна тема њиховог састанка, како се тек касније сазнало, била је прича око потенцијалног територијалног ширења Црне Горе. Убрзо потом, књаз је 22. маја послао и једно писмо Тројици царева³⁹⁰, унутар ког је сугерисао да ће се у оквиру

³⁸⁶ Mustafa Imamović, *Bosna između osmanske i habsburške carevine u Istočnoj krizi 1875–1878. godine*, у: Zbornik radova sa međunarodnog skupa istoričara na temu: 100-godišnjica ustanka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i Istočnoj krizi 1875–1878. godine, (ur. Rade Petrović), том 1, (Sarajevo: Nauka i društvo, 1977), 344–345.

³⁸⁷ Војвода Гавро Вуковић, *Мемоари...*, 114–115.

³⁸⁸ Жан Пол Блед, *Франц Јозеф*, (Београд: Clio, 1998), 378–379.

³⁸⁹ Војвода Гавро Вуковић, *Мемоари...*, 116–117.

³⁹⁰ Тројецарски савез (Савез трију царева) настао је 1873. Он

његовог народа инаугурисати идеја рада и цивилизације како то влада у државама ових царева, али и у оквиру кога се жалио на ужасно стање хришћана у Османском царству. На то писмо је ипак Бечки двор остао нијем јер је сматрао да би реакција само проузроковала подстицање немирног духа Хрвата и Срба у Монархији.³⁹¹

Аустроугарска политика такође је придавала значај трговинским интересима на Балкану. Током читаве прве половине деветнаестог вијека, Хабзбуршка монархија је имала завидан проценат трговинске размјене са Османским царством. Она је највише и најчешће ишла преко лука Трст, Венеција и Ријека. Једно вријеме је Монархија била лидер међу Великим силама у слању трговинских бродова ка Цариграду и стремилa је да трговинске везе и односи буду што бољи.³⁹² Како би они били што бољи, требало је доћи до побољшања политичких услова у Османском царству. Основни циљ је био да се успостави један трговински савез балканских држава, на чијем челу би се налазила управо Аустроугарска. Ипак, из овога

је најприје у виду једног споразума између царева Александра II и Франца Јозефа у јуну 1873. представљао један дуални савез за сарадњу Аустроугарске и Русије. Када је њему приступила и Њемачка, у октобру 1873, савез је званично добио назив Тројецарски. Његовим политичким одлукама водила се нарочито Русија на почетку Велике источне кризе. (види: Чедомир Попов, *Грађанска Европа (1770–1914). Друштвена и политичка историја Европе (1871–1914)*, књига 3, (Београд: Завод за уџбенике, 2010), 201–206; Душко М. Ковачевић, „Спољна политика Русије од Кримског рата до почетка Велике источне кризе (1856–1875)”, *Исцртавања*, 22, (2011), 304–306).

³⁹¹ Милорад Екмечић, *Сјаварање Југославије...*, књига 2, 283–284.

³⁹² Miroslav Šedivý, *Metternich, the Great Powers and the Eastern Question*, (Pilsen: University of West Bohemia, 2013), 437–444.

би проистицало и зближавање словенских народа у оквиру савеза, а пошто је за аустроугарску политику политичка основа била битнија, него ли економска, од овог савеза није било ништа.³⁹³

Сама политика Аустроугарске била је различита од политике било које од осталих Великих сила. Њој је посебно била битна област провинција Босне и Херцеговине, и иако се на почетку привидно држала неутрално, њен интерес за њима био је изражен у дипломатским круговима од прве године устанка. То је допринијело и ситуацији да се на Аустроугарску гледало као на првог партнера у разрјешењу Велике источне кризе, са стране било које од европских сила. Њена политичка улога била је директно прожета сарадњом са руском спољном политиком, најприје јер су обје државе биле у савезу Трију царева, али и због тога што су се интереси обје прожимали преко Балкана.³⁹⁴

Како је устанак на свом почетку изазвао велику пажњу европске јавности, то је пробудило и различите реакције од држава Великих европских сила. Право српског народа највише је подржавало демократско друштво у Италији. Са друге стране, Француска је била у другом плану, мада не без икакве улоге. Велика Британија, уз Аустроугарску и Русију, била је један од најзначајнијих спољних актера у рјешавању Велике источне кризе. Њен традиционални пријатељски однос са Османским царством сада је био додатно поткријепљен интересом да се што ефикасније спријечи руски продор на Дарданеле и Босфор. Због тога је она на покрете словенских народа,

³⁹³ Милорад Екмечић, *Историјски значај устанка...*, 235–236.

³⁹⁴ Исто, 235.

првенствено Срба, гледала као на покрете потпомогнуте руским идејама и факторима, и била одлучно против њих.³⁹⁵ Аустроугарска се на почетку, као што је већ речено, формално држала неутрално, док је Русија око свог става имала унутрашњих проблема. Наиме, руско друштво је било подијељено. Становништво и сељаци су били за одлучну помоћ устаницима. Чак су и славјанофилски кругови дали подршку путем новца, штампе и добровољаца, али је државно вођство имало другачије погледе. Оно је било за политику обазривог споразумијевања са владом Аустроугарске. Своје интересе је једино директно положило на Бугарску, док је остали задатак Русије на Балкану, према изјави посланика у Бечу Новикова, био тај да не помаже Јужне Словене у борби за ослобођење, већ да чека погодан тренутак да их русификује.³⁹⁶

Аустроугарски фактор у Великој источној кризи био је далеко најзначајнији. Као што је већ поменуто, након сједнице Крунског вијећа из јануара 1875, њен став и намјера било је запосиједање Босне и Херцеговине. Гроф Андраши, досљедно пратећи овај спољнополитички курс, трудио се да за своју државу обезбиједи главну улогу у балканским дешавањима. За то је имао свесрдну подршку Њемачке, док је Русија, углавном безуспјешно покушавала да омете ове планове. Његов најтежи задатак био је да издејствује мандат за мирно запосиједање Босне и Херцеговине, у сврху мировне мисије. Тим би се главни циљ Монархије остварио на најбољи могући начин. Овај став и намјера били су увелико поткријепљени и реалним

³⁹⁵ Чедомир Попов, *Грађанска Европа...*, књига 3, 211, 213.

³⁹⁶ Милорад Екмечић, *Сјаварање Југославије...*, књига 2, 289–290.

стањем на терену јер је код политичког врха Монархије пулсирао свеприсутни страх од Словенства.³⁹⁷

Руски политички врх показао је у Великој источној кризи велику недоследност. Најприје је цар Александар II (1855–1881), уз свог министра спољних послова, грофа Александра М. Горчакова (рус. Алекса́ндр Миха́йлович Горчако́в), био заинтересован искључиво за одлуке и интересе Тројецарског савеза. Русија је у сврху очувања европског мира и *statusa quo*, досљедно спороводила одлуке на које се обавезала код формирања Савеза. Заправо, било које руско присуство у расправама о српском питању било је усмјерено ка томе да се онемогући да управо оно буде фактор окончања како раздора међу српским династијама, о чему је било ријечи, тако и укупног ослобођења предводништвом Србије.³⁹⁸ Уз то, руски државни врх сматрао је да је њено ангажовање непотребно и да неће допринијети имплементацији спољнополитичких интереса. Са друге стране постојала је јака славјанофилска струја коју су предводили престолонаследник Александар и амбасадор у Цариграду, генерал Игњатијев. Они су се залагали за руске одријешене руке у Источној кризи, као и за руску спољнополитичку иницијативу ка Балкану, како би ту сачували и проширили своје, а што више потиснули остале интересе европских сила. Временом су славјанофили успјели да усталасају руско друштво и заинтересују га за помоћ једновјерној браћи Словенима, али и да државни врх определијеле за војну интервенцију. Руска јавност чврсто је стала на основе да се устанак

³⁹⁷ Душан Берић, *Српско њишање и њолишка...*, 252–254; Чедомир Попов, *Грађанска Европа...*, књига 3, 211–212.

³⁹⁸ Душан Берић, *Српско њишање и њолишка...*, 226–231.

треба помагати.³⁹⁹ У ту сврху, у августу 1875. почели су се образовати комитети, који су се бавили сакупљањем помоћи за устанике и потписивањем петиција у исту сврху. У каснијем периоду су ови комитети сакупљали и добровољце и слали их директно на Балкан.⁴⁰⁰ Свјесни стања у руским финансијама и уговорних обавеза, цар и министар Горчаков су морали да се обезбјеђују од јаких утицаја Аустроугарске, првенствено јаким и скупим уступцима и обавезама. Тако је руска политика еволуирала од *statusa quo* до ратне опције, за коју није обезбједила одобрење Великих сила и коју је на крају скупо платила.⁴⁰¹

Њемачка улога била је прожета лукавством и политичким умијећем њеног канцелара Ота фон Бизмарка. Привидно без примарних интереса у кризи, канцелар Бизмарк се трудио да се досљедно спроводе одлуке Тројецарског савеза, али и да се скоро па бескомпромисно помажу интересне тежње њемачке главне савезнице, Аустроугарске.⁴⁰² Игра-

³⁹⁹ Руско друштво, највише на челу са демократама и дијелом конзервативаца, поздрављало је покрете у Херцеговини и жељело да им пружи помоћ. Чак су и истакнути конзервативни идеолози К. Победоносцев и М. Катков, као и писац Ф. Достојевски били уз струју славјанофила, окупљену око престолонаследника Александра. И Руска православна црква била је на сличним становиштима. (види: Владислав Ј. Гросул, „Руско друштво и Источна криза 70-их година XIX века”, у: Зборник радова на тему: *Велика источна криза и српско њишање*, (ур. др Срђан Рудић), (Београд: Историјски институт Београд, 2019), 42–45).

⁴⁰⁰ Душко М. Ковачевић, *Историја сјољне ђолишике Руске имџерије 1801 – 1917*, (Београд: Завод за уџбенике, 2019), 284.

⁴⁰¹ Чедомир Попов, *Грађанска Европа...*, књига 3, 212–213.

⁴⁰² Бизмарк је тврдио да се Њемачка „уопште неће противити” уколико се јави идеја за окупацију Босне у било каквим аустријским и руским комбинацијама, односно договорима. (Душан Берић, *Српско њишање и ђолишিকা...*,

јући на карту руско – британских размирица, Бизмарк је током цијеле кризе Русију бодрио у правцу њеног овладавања Босфором и Цариградом, а све у сврху помоћи Монархији да што дубље загази на Балкан. Истовремено је гурао Британију да запосједне Египат, како би се њени интереси ту сукобили са Француским. Ипак, ништа од овога му није пошло за руком. Успио је само да Русију одвоји од Њемачке и тако уништи савез Трију царева, као и да Енглеску удаљи од заједничких спољнополитичких интереса.⁴⁰³ Он је чак на састанку са Јованом Мариновићем, бившим предсједником Владе Кнежевине Србије, врло лукаво и опрезно ратним путем гурао чак и Србију. Говорећи му да је „рад да види српску војску снажну и организовану, способну да оствари велике српске националне циљеве”, Бизмарк је свјесно бодрио Србију за рат.⁴⁰⁴ Свакако, ратни ангажман Србије, која је имала аспирације према Босни, ишао би одлично на руку сусједној Монархији, што ће се и видјети касније.

Улога Велике Британије била је неоспорно значајна, али свакако на нижем степену него улога Аустоугарске и Русије. Њен главни правац спољне политике одређивао је њен премијер, Бенџамин Дизраелли, који је био предсједник Владе у периоду од 1874. до 1880.⁴⁰⁵ Он је отворено подржавао Османско царство на почетку кризе. Сматрао је да сваки покрет у оквиру Босне и Херцеговине мора бити посљедица спољних акција и мијешања, у првом реду мислећи на

241–242).

⁴⁰³ Чедомир Попов, *Грађанска Европа...*, књига 3..., 214; Душан Берић, *Српско њишање и џолиџика...*, 271–272.

⁴⁰⁴ Душан Берић, *Српско њишање и џолиџика...*, 262–263.

⁴⁰⁵ Милош Ковић, *Дизраели и Источно њишање*, (Београд: СЛЮ, 2007), 14.

подстреке Русије и Аустроугарске. Уз то, за овог политичара су Владе српских кнежевина Србије и Црне Горе биле експозитуре руских и аустријских државних интереса на Балкану. Управо овакав став изазвао је поларизацију у британском јавном и политичком мњењу, која је са друге стране изњедрила, односно из пензије вратила, Вилијама Гледстона. Његово залагање за преиспитивање унутрашње управе Османског царства и осуда злочина који су од стране истог почињени, били су битан фактор подстрека да се и званична Британија јаче умијеша у сукоб.⁴⁰⁶

Сама француска улога била је готово маргинална, за разлику од италијанске, која то стварно и јесте била. Шеф француске дипломатије војвода Деказ (фр. Louis Charles Decaues) је, за разлику од свог њемачког колеге, радио искључиво на одржавању добрих односа Русије и Велике Британије, како на тој релацији не би дошло до неког сукоба. Француска је свесрдно подржавала било које рјешење које би доносило мир јер је, свјесна свог скорог пораза и позиције, била на маргинама утицаја међу европским силама. Поред ње, Италија је своју улогу имала искључиво у слању конзула у сврху мировних мисија и ништа даље од тога.⁴⁰⁷

Након отпочињања кризе, Русија је, сматрајући да је њен основни задатак усаглашавање њене политике са политиком аустроугарског двора, истом препустила дипломатску иницијативу. Русија је такође у читаве прве двије године устанка била становишта

⁴⁰⁶ Радован Субић, „Гледстон и Велика источна криза 1875–1878”, у: Зборник радова са научног скупа на тему: *Херцеговачки устанак 1875–1878*, (ур. Драга Мاستиловић), (Гацко: СПКД «Просвјета», 2016), 216–217.

⁴⁰⁷ Чедомир Попов, *Грађанска Европа...*, књига 3, 214–215.

да се исти мора обуздати заједничком и усаглашеном акцијом Тројецарског савеза и у договору са Бечом.⁴⁰⁸ Посредством њеног посланика Новикова у Бечу, Русија се залагала да три земље чланице Тројецарског савеза, у једном полуслужбеном наступу преко својих изасланика, утичу на Порту да прекине војне операције и изврши реформе. Ове три силе би, према замисли дипломате, биле гарант спровођења ових реформи. Тако су настали темељи комисије за пацификацију устанка.⁴⁰⁹

Узевши све у своје руке, гроф Андраши је најприје организовао једну конзуларну мисију, чији задатак је био да директно на терену испита стање и ситуацију међу устаницима. Осим тога, главни циљ конзуларне мисије био је покушај заустављања устанка, како се не би дозволило да ова криза произведе још већу.⁴¹⁰ У договору са Русијом, циљ Аустроугарске био је да конзули директно контактирају вође, поднесу извјештаје о устанку и путем истих, устанике наговоре на мир. Иако је Османско царство на почетку било против мијешања спољнополитичког фактора, они су касније пристали на мисију. Њу су одмах одобриле и остале европске силе, па је с тога заједнички саста-
нак конзула и Сервер-паше одржан 5. септембра 1875.

⁴⁰⁸ Душко М. Ковачевић, *Историја сјољне ђолиџике Руске имџерије...*, 281–283.

⁴⁰⁹ Božo Madžar, „Pokušaj pacifikacije Hercegovačkog ustanka 1875. posredovanjem predstavnika evropskih država”, у: *Zbornik radova sa međunarodnog skupa istoričara na temu: 100-godišnjica ustanka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i Istočnoj krizi 1875–1878. godine*, (ur. Rade Petrović), том 1, (Sarajevo: Nauka i društvo, 1977), 304.

⁴¹⁰ Miloš Ković, „Great Britain and the Consular Initiative of the Great Powers in Bosnia-Herzegovina in 1875”, у: *Balkanica L*, (Beograd: Institut za Balkanske studije SANU, 2019), 114.

у Мостару.⁴¹¹ На њему је одлучено да се упутити приједлог устаницима да дођу на одређено мјесто (Мостар) у одређено вријеме, како би се са њима покушао постићи договор. Мисију су чинили руски конзул Јастребов, аустријски конзул Васић, британски конзул Холмс⁴¹², француски конзул Дозон⁴¹³, њемачки конзул Лихтенберг и италијански конзул Дурандо. О њиховом плану акције, књаз Никола је одмах обавијестио устанике и савјетовао им да се држе максиме да су одлучно устали да се ослободе или да сви погину.⁴¹⁴ Конзули су одмах упутили позив вођама на састанак, али када су ови то два пута одбили, одлучили су да

⁴¹¹ Конзул Васић је извјештавао да је састанак са пашом био 8. септембра. (Božo Madžar, „Izvjestaji austrougarskog generalnog konzula Vasića upućeni ministru spoljnih poslova grofu Andrašiju u Beč od septembra 1875. do jula 1876.”, у: *Glasnik arhiva i društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine*, godina XIV–XV, knjiga XIV – XV, (Sarajevo: IP „Svjetlost”, 1974–75), 173–174).

⁴¹² Британски конзул Холмс је, као и увијек кроз историју, најприје вјеровао и био изложен утицајима режима и апарата. У складу са тим, био је потрешен у свом извјештају у оквиру кога је рекао да је Дервиш-паша плачући причао како су устаници „испекли двоје дјеце пред родитељима, а затим их убили”. (Miloš Ković, *Great Britain and the Consular Initiative...*, 119). Све и да је одговарало истини, у шта са правом сумњамо сходно подвалама свих турских властодржаца, то свакако ни близу није било ситуације и патњи кроз које је пролазио сав српски народ. (Christer Jorgensen, *„Igniting the East”: the causes and consequences of the 1875...*, 136). Оквације подвале, нажалост, присутне су и до дан-данас.

⁴¹³ Француски конзул је у Мостар дошао управо на наведени састанак, 5. септембра 1875. Мостар је за њега тада био прави „осињак”. (Midhat Šamić, *Francuski putnici u Bosni i u Hercegovini...*, 75).

⁴¹⁴ Славиша М. Вулић, „Конзуларна мисија у Херцеговини 1875”, у: Зборник радова са научног скупа: *Херцеговачки устѹанак 1875–1878*, (ур. Драга Мاستиловић), (Гацко: СПКД «Просвјета», 2016), 143–144.

лично оду у Источну Херцеговину. Подијелили су се у двије групе и тако отишли на разговоре са устаницима. Прва група конзула – Јастребов, Дозон и Холмс, отишла је у област Горње Херцеговине,⁴¹⁵ док је друга група – Васић, Лихтенберг и Дурандо, отишла у Доњу Херцеговину.⁴¹⁶ У оба дијела Источне Херцеговине, конзули су се суочили са неуспјехом.⁴¹⁷ Сва њихова воља и намјера да устанике приволе на окончање устанка није уродила плодом. Најприје је група конзула у Горњој Херцеговини, по свом приспјећу у Невесиње 12. септембра, отишла право у Биоград, а неколико дана потом на Трусину. Ту су на неколико неформалних састанака са устаницима, без присуства главара, покушавали да им објасне да без Великих сила нема заустављања ратних сукоба. Међутим, ови напори били су узалудни.⁴¹⁸

Потом је група конзула у Доњој Херцеговини, у коју је стигла преко Метковића, отишла право у Требиње. Из Требиња су неколико пута ишли у саме устаничке штабове на Зупцима, једном чак и присуствовали директним сукобима, како би убиједили устанике да се окончају немири. Устаници, према директиви Петра Вукотића да се не преговара ни са ким без знања свих устаничких главара, нису се дали приволити на сарадњу са конзулима. Они су само

⁴¹⁵ Miloš Ković, *Great Britain and the Consular Initiative...*, 121.

⁴¹⁶ Војвода Гавро Вуковић је у својим мемоарима забиљежио да је уз поменута три конзула, Лихтенберга, Васића и Дуранда, са њима био и конзул Француске у Скадру, Колана Чикади. Тај податак пронашли смо само ту. (Војвода Гавро Вуковић, *Мемоари...*, 192).

⁴¹⁷ Ибрахим Тепић, *Босна и Херцеговина у руским изворима (1856–1878)*, (Сарајево: „Веселин Маслеша”, 1988), 370–374.

⁴¹⁸ Славиша М. Вулић, *Конзуларна мисија у Херцеговини 1875...*, 144–145.

усмено, путем Косте Грујића, конзулима саопштили следеће услове: 1. мјесто потенцијалних преговора треба да буду или далматинска или црногорска граница, 2. да се за вријеме преговора обезбиједи примирје, и то на начин да Турци остану на позицијама које су тренутно држали и 3. да се преговори са Турцима воде у присуству Великих сила и уз њихову гаранцију.⁴¹⁹ Ту су устаници конзулима још поручили да Турци убијају мирне хришћане и да са њима због тога преговора нема, наводивши неколико примјера попут убијеног Илије Бајчетића из Мириловића, Дрека Гргуревића из Гацка и других.⁴²⁰ Након овога одговора, с обзиром на услове под којима су устаници пристали на разговор, ова мисија је окончала своје дјеловање неуспјешно. Након повратка у Мостар, извијестили су своје владе о условима устаника, на

⁴¹⁹ Božo Madžar, *Pokušaj pacifikacije Hercegovačkog ustanka 1875...*, 306–308.

⁴²⁰ Васић је у свом извјештају Андрашију ово детаљно пренио пишући „In Zubci erzählte man uns, dass die Türken friedliche Christen morden, daher ein Zusammenkommen mit ihnen unmöglich ist. Man citirte nachstehende Fälle: Ilija Bajčetić aus Merilovic (село Мириловићи код Билеће – Л.Р.) bei Bilek getödtet; Dreko Grgurević aus Gacko wurde mit mehreren Gefärten in Nevesin ermordet. Letztere Schandthat wurde von meinen Kollegen in Nevesin konstatirt, da die Leichen noch unbeerdigt lagen als sie dort waren” – у преводу: „У Зубцима су нам рекли да Турци убијају мирне хришћане, па је сусрет са њима немогућ. Наведени су следећи случајеви: убијен Илија Бајчетић из Мериловића (Мириловићи) код Билека (Билећа); Дреко Гргуревић из Гацка је са неколико пратилаца убијен у Невесињу. Ово последње згражање потврдиле су и моје колеге у Невесињу, пошто су тијела још увијек била незакопана када су били тамо”. (Božo Madžar, *Izvjestaji austro-ugarskog generalnog konzula Vasića...*, 183). Занимљиво је да су се устаници овдје позвали на баш ова два случаја, јер је таквих несумњиво било и на Зупцима и у Требињу.

које Османско царство није хтјело да пристане. Тако је први покушај медијације европских сила пропао.⁴²¹

Устаници су у овим разговорима показали врло чврст карактер и одлучност да ће се до посљедњег атома снаге борити против Турака. Мартин Ђурђевић, савременик и хроничар устанка, описао је један од тих разговора: „Конзули упиташе усташе: ”За што сте ту војску довели у вијећање?” ”За то, јер ми не вјерујемо никоме”. ”Ваш устанак и поступак није оправдан” рекоше конзули. ”Дуговјечне мукотрпње оправдавају наш устанак. Ван с Турчином!” одговорише усташе. ”Али је у султана силна снага и војска, па ће вас свију смрвити”, наставише конзули. ”Мрви нас и таре већ од 500 година, па ево нас још има живих, да крв до задње капи пролијемо за слободу” – опет ће усташе. Тада рекоше конзули: ”Кад то мало хљеба, што имадете у торби, поједете, чим ћете се хранити? Та помријет ћете од глади”. Усташа Мијо Љубан из Сјекоша пограби шаку земље испред себе, тури земљу у уста, прожвака и прождрије на очиглед свију, те рече: ”Ево ове Божје хране неће нам никада нестати”. Кажу, да је енглески конзул Холмес заплакао, кад је видео тај приказ”⁴²² На основу овог дијалога види се до којих граница је устаничка одлучност ишла, све по цијену губитка и посљедњег ратника и задњег парчета хљеба!

Османско царство, суочено са изгледним мијешањем Великих европских сила у њихове унутрашње проблеме, радило је на побољшању ситуације у оквиру

⁴²¹ Васиљ Поповић, *Покрећ од 1875...*, 50; Vojislav J. Korać, *Trebinje – istorijski pregled...*, knjiga 2 – dio 2, 111–117; Miloš Ković, *Great Britain and the Consular Initiative...*, 126.

⁴²² Martin Đurđević, *Memoari sa Balkana...*, 34.

свог законодавства. Султан је већ 2. августа 1875. издао један хат за административне реформе, а 1. септембра исте године и један нарочити ферман којим су се свим слојевима становништва давала извјесна права. Оно што је посебно значајно јесте султанова ирада од 2. октобра у оквиру које су се обећавале пореске олакшице, што је за становништво било нарочито битно. На овом акту се није стало, па је султан још једним ферманом од 12. децембра 1875. који се тицао судства и побољшања његове улоге и рада, а који је преведен на француски и упућен и осталим Великим силама, покушао да спаси ситуацију и покрене реформе у царству.⁴²³ Ипак, иако су све те мјере изгледале демократски, оне су остале мртво слово на папиру,⁴²⁴ као и безброј пута до тада.

Андраши се, суочен са неуспјехом конзуларне мисије, одлучио да уз подршку руске владе састави једну ноту која би била упућена на двор у Цариград. Након званичне подршке министра Горчакова у октобру 1875, Андраши је своју ноту саставио 24. децембра. У наредним данима, пристанак на ноту дале су све европске силе изузев Енглеске, која је на ноту пристала нешто касније. Садржина ноте огледала се у:

1. укидању закупа десетине;

⁴²³ Edin Radušić, *Bosna i Hercegovina u britanskoj politici od 1857. do 1878. godine – od branitelja i zaštitnika do tužioca i sudije*, (Sarajevo: Institut za istoriju, 2013), 269; Антонин Дебидур, *Дипломатска историја Европе...*, 734.

⁴²⁴ Ираду је критиковао и лист *Засјава*, на челу са уредником Милетићем. У једном од чланака је објашњено шта се нуди и шта заправо представља иста, уз коментаре да се свакако неће ништа од тога испунити, нити нема са Турцима „ништа од мирнога изравнања”. (Светозар Милетић, *Сабрани списи*, књига III, (Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2002), 531–534. (приредили Чедомир Попов и Дејан Микавица)).

2. вјерска слобода и једнакост за све становнике;
3. непосредни порези који се сакупљају у Босни и Херцеговини да се искористе само за побољшање ситуације у овим провинцијама;

4. да се омогући сељацима да путем обраде необрађеног земљишта дођу до властите својине, на тај начин би се њихова зависност од ага и бегова постепено умањивала;

5. да се формирају мјешовите муслиманско-хришћанске комисије за надзор над спровођењем реформи.⁴²⁵

Као што се види, нота је све циљеве устанка заправо сводила на унапрјеђења социјалних услова и самих грађанских слобода у царству. Тачке ове ноте прочитане су 30. јануара 1876. Рашид-паши од стране аустроугарског амбасадора Зичија (мађ. Ferenc Zichy) у Цариграду. Султан је 4. фебруара дао пристанак на ноту, али под условом да се тачка око питања начина сакупљања и утрошка новца од пореза измијени јер се није слагала са начином финансијског функционисања царства. Коначно, у својој реформној иради, 11. фебруара султан је прихватио тзв. Андрашијеву ноту и тако потврдио судбинску улогу дипломатије у Устанку у Источној Херцеговини.⁴²⁶

Свеобухватни циљ политике Андрашија огледао се у једноме – Османско царство да се доведе

⁴²⁵ Чедомир Попов, *Грађанска Европа...*, књига 3, 218; Leften Stavrijanos, *Balkan posle 1453...*, 381–382; Mustafa Imamović, *Bosna između osmanske i habsburške carevine...*, 345; Vasilj Popović, *Istočno pitanje. Istorijski pregled borbe oko opstanka osmanlijske carevine u Levantu i na Balkanu*, (Sarajevo: Zavod za izdavanje udžbenika Sarajevo, 1965), 170; Антонин Дебидур, *Дипломатска историја Европе...*, 737–738.

⁴²⁶ Милорад Екмечић, *Значај устанка...*, 238–239; Василије М. Гутић, *Оштина и дипломатска историја...*, књига 1, 274–276.

пред званични став дипломатије, чије главне konce је вукла управо Аустроугарска. Њен главни реформски циљ за Османско царство је био да се оно у доброј мјери натјера да промијени стање које је довело до устанка, односно да среди своје унутрашње прилике и обезбиди услове живота за становништво. Уз то, Аустроугарска се својски трудила да заустави све акције Србије и Црне Горе, као и да устанике покуша приволити да положи оружје и окончају немире на њеним границама.⁴²⁷

Одмах након подношења ноте султану у Цариград, стигла је и реакција устаника на исту. Они су 16. фебруара 1876. у Суторини организовали један састанак устаничких старјешина и одлучно одбили садржину ноте. Најприје су жељели да дају до знања да се без њих не може одлучивати, јер су они главни фактор на терену, али су осим тога захтијевали и да се дипломатски гарантује све из саме ноте јер су до тада увелико били навикнути на празне гаранције Порте. У једном манифесту који је пренио Тајмс 21. фебруара 1876. устаници су поручивали да „ми, Херцеговци, припадамо поштенom народу, народу заробљеном пет стољећа, народу који је ипак био извор најплеменитије и најчистије крви српске” и зато тај народ није хтио да прихвати тачке у којима није било говора о слободи коју би гарантовале европске силе. Уз тај манифест, устанички главари су тражили и самосталност онакву какву је имала Црна Гора и поручивали да их само права слобода може разоружати.⁴²⁸ Тај манифест устаници су закључили ријечима:

⁴²⁷ Milorad Ekmečić, *Ustanak u Bosni...*, 221.

⁴²⁸ Leften Stavrijanos, *Balkan posle 1453...*, 382; Vojislav J. Korać, *Trebinje – istorijski pregled...*, knjiga 2 – dio 2, 232–233.

„Закључујемо печатима устаничке крви за слободу овај допис, не примајући другог условија. У Суторини 16/28. фебруара 1876. године.”⁴²⁹

Аустроугарска влада је одмах током фебруара упутила свом далматинском гувернеру, барону Гаврилу Родићу, инструкције о начину приступања устаницима са друге стране границе. Њему је поручено да треба учинити све како би устаницима дао до знања да се њихова ситуација може ријешити само дјеловањем аустроугарске дипломатије и да он лично треба да дјелује како би устанике приволио да се врате кућама. Барону је наређено и да оде на Цетиње, како би се тамо договорио са књазом Николом и покушао га придобити за аустријска гледишта. Он је 1. марта био у пријестоници Црне Горе и издејствовао обећање књазу да ће дати све од себе да се устанак прекине. Осим њему, Андраши је послао и посебна упутства вицеkonzулу Вуку Врчевићу у Требиње, како би и преко њега покушао убјеђивати устанике да прихвате аустроугарске реформе. Врчевић ипак није успио у спровођењу ове инструкције јер су устаници били без намјере за полагањем оружја. То је касније довело и до прве дипломатске санкције, када је Аустроугарска затворила своју далматинску границу.⁴³⁰

Након овога, постало је сасвим јасно да Андрашијеве реформе немају суштинског успјеха. Саме по себи неоствариве, што је њихов творац и знао на самом почетку, оне су привидно потврђене од Порте, без намјере да се у пракси и спроведу, а сами устаници су

⁴²⁹ Хамдија Капицић, *Засијава о Босни и Херцеговини*, књига IV, (Сарајево: Свјетлост Сарајево, 1956), 38.

⁴³⁰ Vojislav J. Korać, *Trebinje – istorijski pregled...*, knjiga 2 – dio 2, 233–235.

их оштро одбацили. Тако су оне суштински и стварно пропале и прије него што су могле заживјети.

Сами устаници су, сходно развоју догађаја, у прољеће 1876. сами понудили свој нацрт реформи. Он се у суштини састојао од намјере да се иде ка постепеном укидању феудалних односа у Босни и Херцеговини и увођењу аутономије у овим провинцијама. Зато је овај нацрт једнако брзо пропао као и Андрашијева нота. Наиме, устаници су се састали у Суторини 7. априла са бароном Родићем и генералом Јовановићем и понудили им свој нацрт. Он се састојао из тражења:

1. да Херцеговци добију барем трећину земље као своју сопствену;

2. да се турске трупе повуку из Херцеговине, изузев из градова: Мостар, Столац, Требиње, Никшић, Пљевља и Фоча;

3. да Турци обнове спаљене куће и цркве, да снабдију становништво намирницама и пољопривредним справама за годину дана, да се становници ослободе плаћања сваке врсте пореза најмање три године од дана повратка кућама;

4. да се не полаже оружје док то не ураде и Турци, притиснути реформама;

5. да старјешине имају право да расправљају са властима око примјене реформи;

6. да једна европска комисија врши надзор над руковањем новцем у Херцеговини и Босни;

7. да руска и аустроугарска влада поставе по једног агента у мјеста гдје би се задржала турска војска, како би пратили примјену реформи и повратак избјеглица.⁴³¹

⁴³¹ Хамдија Капиџић, *Засјава о Босни и Херцеговини...*, књига

Руска дипломатија била је оштро против оваквих врста тражења. Руски генерални конзул је, према ријечима Стилмана, ово примио „с видљивим знацима негодовања и употреједљен је силан напор да наведе вође да га се одрекну”. Стилман је иначе био убијеђен да руска дипломатија увелико утиче на устанак. Овакав став руског конзулата Сочица је одбацио изјавивши „да ће прије изгубити главу, него повући једну ријеч”.⁴³²

Османско царство, нарочито босански беговат, били су одлучно против било какве врсте аутономије или реформи по моделу устаника, а сам став Аустро-угарске, која је тежила припајању ових провинција био је истог карактера као и турски. У тим условима, криза се продужила и продубила, отварањем нових фронтова у Херцеговини, покретањем устанка у Бугарској и коначно каснијим уласком Србије и Црне Горе у рат против Османског царства у јуну 1876.⁴³³ Управо је устанак у Бугарској био једна од најкрвавијих прекретница. Ту је могла још једна „енгелска комисија да види остатке турског зверства, „бугарске грозоте” (bulgarian atrocities) како их је назвала”.⁴³⁴

Руска дипломатија је у међувремену, у мају 1876, предлагала једну европску конференцију великих сила, како би се стање у Османском царству ријешило за округлим столом. Још од почетка године, руски

IV, 60–65; Никола Петровић, *Мемоари...*, 268–274; Васиљ Поповић, *Покрећ од 1875...*, 54–56; Vojislav J. Korać, *Trebinje – istorijski pregled...*, књига 2 – dio 2, 254–256; Антонин Дебидур, *Дипломатска историја Европе...*, 740–741.

⁴³² Радован Субић, *Вилијам Стилман и Херцеговачки устанак...*, 150.

⁴³³ Чедомир Попов, *Грађанска Европа...*, књига 3, 219.

⁴³⁴ Vasilj Popović, *Istočno pitanje. Istorijski pregled borbe oko opstanka...*, 170.

канцелар Горчаков је, увидјевши неуспјех плана грофа Андрашија, сматрао да је идеја о аутономији у Босни и Херцеговини једино рјешење. Он се заправо бојао даљих заоштравања сукоба на Балкану гледајући како се Србија и Црна Гора договарају и спремају за предстојећи рат. Због тога се појавила иницијатива да се крене у још једно рјешење ствари са највишег нивоа.⁴³⁵ У том смислу, канцелари Тројецарског савеза окупили су се у Берлину 11. маја 1876. како би уз присуство цара Александра II покушали пронаћи рјешење за устаничку кризу. На овом састанку, гроф Горчаков био је за идеју аутономије и поштовања устаничких захтјева из Суторине за Босну и Херцеговину, против чега је одлучно био гроф Андраши. У таквој ситуацији ипак је дошло до потписивања једног меморандума, који се од саме ноте Андрашија разликовао само за приједлог Горчакова да се над спровођењем реформи ангажује једна европска надзорна комисија, која би осим тога пратила и повратак избјеглица.⁴³⁶ Такође, у меморандуму се није спомињало додјељивање трећине земље сељацима, што је

⁴³⁵ Душко М. Ковачевић, *Историја српске и политичке Руске империје...*, 285.

⁴³⁶ Избјеглички проблем био је нарочито битан фактор самог устанка. Већ у првим мјесецима од почетка, на сусједну аустроугарску територију пребјегло је више од 220.000 становника, а на црногорску око 70.000. Те бројке су представљале четвртину становништва провинција Босне и Херцеговине, односно половину српског становништва. (Милорад Екмечић, *Сјаварање Југославије...*, књига 2, 288). Војвода Вуковић забиљежио је податак да је на самом почетку, у љето 1875. на аустријској страни било 40.000 људи, док је у Црну Гору пребјегло 29.000. Ово становништво добило је помоћ у храни која се дијелила у малим количинама. Тек од септембра 1875. помоћ се „повисила на свако чељаде по литру жита”. (Војвода Гавро Вуковић, *Мемоари...*, 187–188).

свакако била једна од главних ставки Андрашијеве реформне ноте. Меморандум су одмах прихватиле све Велике силе, осим Енглеске, која је сматрајући да је доведена пред свршен чин, своју потврду одуговлачила. Када је коначно дала свој пристанак да се меморандум преда на Порту, било је касно. У међувремену је дошло до немира и убиства конзула Француске и Њемачке у Солуну, који су проузроковали и немире у самом Цариграду. Они су резултирали смјеном султана Абдул Азиза у ноћи 29. на 30. мај 1876, када је на престо доведен умоболни султан Мурат V. Султан је својим падом са собом повукао и Берлински меморандум, тако да је још једна акција Великих сила остала безуспјешна.⁴³⁷

Након дужих преговора током 1876, Србија и Црна Гора су 16. јуна у Венецији коначно потписале дуго очекивани ратни савез. У оквиру свог заједничког наступа, Источна Херцеговина је постала сфера дјеловања црногорске војске, док је Босна била србијанска преокупација. Крајем јуна, обје српске државе су прогласиле своје ратне прокламације, а устаници и једне и друге провинције су се са одушевљењем сврстали уз редове српских војски. То је био велики аларм нарочито за Аустроугарску, која је у овим договорима и свеопштем усхићењу видјела потенцијалну шансу за српско уједињење на њеним границама. Као што је већ било ријечи, књазу Николи је већ у јулу 1876. барон Темел пренио поруку у његовом штабу у

⁴³⁷ Чедомир Попов, *Грађанска Европа...*, књига 3, 222; Vojislav J. Korać, *Trebinje – istorijski pregled...*, књига 2 – dio 2, 275–279; Милорад Екмечић, *Значај усїанка...*, 241; Душко М. Ковачевић, *Историја сїолне иолиїике Руске имїерије...*, 285–286; Антонин Дебидур, *Дипломаїска истїорија Евроїе...*, 742–747.

Удрежњу код Невесиња о томе да се мора повући из Херцеговине. Како би и дипломатски обезбиједила своје намјере, Аустроугарска се споразумјела са Русијом у чешком мјесту Закупију, познатијем под својим њемачким именом Рајхштадт, 8. јула 1876.⁴³⁸

До састанка у Рајхштадту дошло је због комплетног отварања Источног питања, уласком Србије и Црне Горе у рат. Цареви и министри спољних послова Аустроугарске и Русије, споразумјели су се око тога да се ове двије Велике силе неће мијешати у ратна дешавања на Балкану, али уколико се ипак буду морале или жељеле умијешати, то ће урадити споразумно и у договору. Размотрени су и потенцијални исходи Српско-турског и Црногорско-турског рата и сходно њима одлучено је: уколико Османско царство изађе као побједник из ратова, Велике силе ће се заузети за Србију и Црну Гору да им издејствују *status quo ante*, док ће за Босну и Херцеговину обезбиједити спровођење Андрашијеве ноте или Берлинског меморандума. Уколико ипак побиједи Србија и Црна Гора, ове двије силе су се договориле да ће дозволити мале територијалне уступке Србији у предјелу Старе Србије и Црној Гори у предјелу Источне Херцеговине. За Босну и Херцеговину је предвиђено аустроугарско анектирање. Чак је и аустријски посланик на Цетињу књазу Николи подвукао границу Клобук–Билећа–Гацко–Вишеград.⁴³⁹ Тада је било потпуно јасно да, уколико и побиједи у рату, Срби неће успјети да изврше уједињење и ослобођење својих територија,

⁴³⁸ Димитрије Ђорђевић, *Историја модерне Србије...*, 204–205; Антонин Дебидур, *Дипломатска историја Европе...*, 749.

⁴³⁹ Душан Берић, *Српско мишљење и политика...*, 307–308; 318–326.

док је стратешки интерес обје државе, Босна и Херцеговина, званично правно стављена у руке Аустроугарске монархије.⁴⁴⁰ Овим уговором Русија се полако окретала ка Бугарској, односно на „мању, али боље заштићену утицајну сферу”.⁴⁴¹

Под оваквим притиском аустроугарског империјализма, Србија и Црна Гора су повеле рат против Османског царства. Иако је црногорско-устаничка војска остварила сјајне побједе на Вучјем долу и Фундини, србијанска војска се није прославила у овом рату, о чему је било ријечи. На захтјев генерала Игњатијева, Порта је 1. новембра прогласила примирје са Србијом и Црном Гором на два мјесеца. Коначни мир потписан је 1. марта 1877. између Србије и Османског царства на начелу *status quo ante*, док је Црна Гора остала у ратном стању и током те године.⁴⁴²

Јесен 1876. је нарочито била интересантна у дипломатској вртешки Европе јер се и Велика Британија укључила у потенцијално рјешење кризе. Лорд Дерби, министар спољних послова Дизраелијеве владе, израдио је половином септембра један план, којим би се криза ријешила под туторством дипломатије Велике Британије.⁴⁴³ План је подразумијевао мир

⁴⁴⁰ Душко М. Ковачевић, *Историја српске војне историје Руске империје...*, 287–288; Чедомир Попов, *Грађанска Европа...*, књига 3, 223–224; Васиљ Поповић, *Покрећ од 1875...*, 59; Robert A. Kann, *A history of the Habsburg Empire 1526–1918*, (London: University of California Press, 1974), 279; Vasilj Popović, *Istočno pitanje. Istorijski pregled borbe oko opstanka...*, 171.

⁴⁴¹ Душан Берић, *Српско питање и војна историја...*, 315.

⁴⁴² Димитрије Ђорђевић, *Историја модерне Србије...*, 206–209.

⁴⁴³ До идеје за изразу овог плана дошло је због све јаче умораности британског друштва током устанка у Херцеговини и Босни. Наиме, пензионисани политичар Гледстон, под утиском злочина у Босни и Херцеговини, а нарочито у Бугарској, објавио је један памфлет под називом „Bulgarian

између Османског царства и Србије и Црне Горе на начелу *status quo ante*; за Босну и Херцеговину аутономију; за Бугарску такође, али у нешто мањем опсегу, као и очување свих одредби из Париског мировног уговора из 1856. Овај план је одмах прихватила Русија, уз приједлог да она одмах окупира Бугарску, Аустроугарска Босну и Херцеговину, а Велике силе да уђу са ратним бродовима у Мраморно море, како би се Османско царство принудно натјерало да прихвати план. Како су велике силе више страховале од руског продора на Балкан него од развоја устанка на Балкану, овај приједлог је одмах одбијен и од плана лорда Дербија није било ништа. У таквим околностима, Порта је 2. октобра 1876. одбила овај акт.⁴⁴⁴

У току примирја, на које је пристало Османско царство, европска дипломатска сцена није мировала. Аустроугарска, као главни дипломатски играч, опет је вукла све konce. Како су турске јединице током 1876. починиле велике злочине и страхоте, нарочито у Бугарској, Велике силе су биле депримиране злочинима. Уз то, хладни односи између Русије и осталих сила наизглед су попустили медијацијом канцелара Бизмарка. Сходно том попуштању, руска дипломатија је свесрдно предлагала једну конференцију

Horrors and the Question of the East". Њим је, осим тога што је оживио своју каријеру, успио да заинтересује политичко и јавно мњење Британије и да произведе симпатије за устаничку страну. Под утиском памфлета, војвода од Аргајла је изјављивао да уколико „им не можемо пружити симпатије...требамо бити добронамјерно неутрални према њима, а не према њиховим прогониоцима". Тиме је један дио политичке елите стао на страну устаника и битно утицао на развој и улогу британске имплементације у Велику источну кризу. (Василије М. Гутић, *Ойшша и дийломатска историја...*, књига 2, 185–188).

⁴⁴⁴ Чедомир Попов, *Грађанска Европа...*, књига 3, 228.

европских сила, како би се још једном покушало пронаћи рјешење за кризу. Низом прелиминарних договора, одлучено је да се у децембру 1876. одржи једна међународна конференција у Цариграду.⁴⁴⁵

Конференција је започела са радом 7. децембра, али без присуства турских представника. Они су се истој придружили тек петнаест дана касније. Велике силе су се на конференцији усагласиле око следећих одлука:

1. Србији и Црној Гори ће се обезбиједити примирје на начелу *status quo ante*, с тим да ће се Црној Гори обезбиједити знатна проширења у Херцеговини и Албанији;

2. давање аутономије Босни, Херцеговини и Бугарској, тако да оне могу функционисати судски, економски и административно потпуно независно од Османског царства;

3. да се Бугарска подијели на двије области – источну, са сједиштем у Трнову и западну, са сједиштем у Софији;

4. да се за спровођење ових одлука на терен, у наведене области упути једна међународна комисија која би пратила споровођење истих. Овој комисији би се обезбиједила пратња у виду једног белгијског корпуса, који би чинио окосницу будуће жандармерије у овим областима.⁴⁴⁶

Пленарне сједнице са турским представницима започеле су 23. децембра 1876. У том тренутку Цариградом је одзвањао пуцањ топова који су означавали

⁴⁴⁵ Чедомир Попов, *Грађанска Европа...*, књига 3, 228–229; Антонин Дебидур, *Дипломатска историја Европе...*, 756–758.

⁴⁴⁶ Василије М. Гутић, *Оштра и дипломатска историја...*, књига 2, 190–191.

усвајање првог турског устава⁴⁴⁷ у историји. Турски делегати су на конференцији тврдили да су све оне принципе које су од њих захтијевале европске силе сада имали имплементиране у устав. Самим тим, нису пристајали на закључке конференције и она се претворила у једно предуго погађање и договарање без коначног исхода. Овоме је допринијело и прећутно подржавање османских ставова од стране делегата Аустроугарске, а нарочито од британског амбасадора сер Хенри Елиота. У таквој мучној атмосфери, без имало назнака за успјех дипломатије, конференција је засиједала у низу својих сједница до 20. јануара 1877. Тога дана, после турских непопуштања и свеукупних сплеткарења, Велике силе су одлучиле да повуку своје представнике из Цариграда и тиме окончају преговоре са Портом. То није значило и прекидање дипломатских односа.⁴⁴⁸

⁴⁴⁷ Први устав у историји Османског царства је предвиђао сенат и представнички дом, који је назван Меџлис Евет-ефендија и радио је само годину дана, када је суспендован. Његов творац, Мидхат-паша, био је прогнан и прије првог засиједања парламенета. Устав је имао неколико битних циљева. Њим би се извршила и потпуна реорганизација покрајинских управа, које су подразумијевале да се у Босни и Херцеговини уведу само практичне и пожељне мјере, а да се сви становници називају „османи”. По уставу је султанова позиција била недодирљива, а колико је његов значај био на врхунцу говори и податак да је у прокламацији устава у Кулен Вакуфу у Босни стајало да је „цар царева позвао седам потчињених краљева Европе да дођу у Цариград”. Чињенично, устав није могао да опстане у реалном времену и условима, што се у наредном времену потврдило тачним. (Leften Stavrijanos, *Balkan posle 1453...*, 373–374; Василије М. Гутић, *Ойшћа и дийломајска истѹорија...*, књига 2, 103–104).

⁴⁴⁸ Чедомир Попов, *Грађанска Евроѹа...*, књига 3, 229–230; Leften Stavrijanos, *Balkan posle 1453...*, 386–387; Антонин Дебидур, *Дийломајска истѹорија Евроѹе...*, 758–762.

Овдје се још једном треба осврнути на британски фактор и улогу на Балкану и уопште у Великој источној кризи. Заправо, Велика Британија је положај Аустроугарске и њен продор на Балкан свесрдно подржавала, баш као и Њемачка, како би се што је могуће више осујетила руска акција на тим просторима. Њена дипломатија је вршила велике притиске на Владу Аустроугарске у вези са поменутом конференцијом. Њихов главни циљ био је тај да ни у ком случају не дође до било каквог, па и начелног уједињења Босне и Србије. За њих је географски положај Босне и Херцеговине имао огромну важност и укључивање ових провинција у састав српских држава био је незамислив сценарио. Сама конференција је показала супарништво руског и британског фактора, али је и довела до пораста британског утицаја на аустријске ставове и понашања. Она је заправо била корак даље за окупацију провинција од стране Монархије.⁴⁴⁹

Још за вријеме трајања конференције, Русија се увелико припремала за рат против Османског царства. Своју прву мобилизацију, руски цар је обзнанио још у септембру. Након ње је одржано савјетовање у Ливадији на коме је присуствовао крем руске политичке елите. На том састанку, једини присталица војне акције био је министар војни Димитриј А. Миљутин (рус. Граф Дмѣтриј Алексѣевич Милѳтин) и његови ставови превагнули су над осталим. Цара је додатно у рат гурало и расположење народа и оних кругова који су имали утицај на сам двор. У таквим околностима, а након пораза војске Кнежевине Србије у октобру 1876, цар се одлучио на директно мијешање. Обратио се у новембру енглеском амбасадору у Петрограду,

⁴⁴⁹ Душан Берић, *Српско њишање и њолишка...*, 330–331.

лорду Лофтусу (енг. Augustus Loftus) саопштивши му да ће, ако Европа не буде дјеловала одлучно на Османско царство, дјеловати Русија. Краљици Викторији (1837–1901) поручио је да „ми не можемо, ми нећемо да се свађамо са Енглеском. С наше стране било би безумно мислити о Константинопољу и о Индији”, очекујући позитиван став из Велике Британије о потенцијалном сукобу са Османским царством. Ипак, одговор из Лондона није био позитиван јер је премијер Дизраели поручивао да ће Велика Британија бранити цјеловитост Османског царства. У таквим околностима, цар је одлучио – ако Порта не да чврсте гаранције за промјене, руска страна дјеловаће самостално. Одлучност за акцију потврдила је и мобилизација од 13. новембра 1876, која је омогућила формирање двадесет пет пјешадијских дивизија и једне гренадирске дивизије. Да би их употребила, Русија је морала бити дипломатски обезбјеђена, а та сигурност водила је ка бечком двору.⁴⁵⁰

Како је сваки ратни сукоб у коме би учествовала Велика европска сила за собом вукао и потенцијалне гаранције других сила, тако је и Русија претходно морала да се споразумије са Аустроугарском. До првих руско-аустроугарских преговора по овом питању дошло је крајем 1876. и почетком 1877. Они су званично окончани 15. јануара 1877. у Будимпешти. Тада су руски амбасадор Новиков и Андраши потписали једну конвенцију чија суштина је била аустроугарска неутралност у случају руско-турског рата. Та неутралност била је плаћена допуштењем Аустроугарској да окупира Босну и Херцеговину у тренутку

⁴⁵⁰ Душко М. Ковачевић, *Историја сјољне йолийшке Руске имѣрије...*, 288–291.

када она то нађе за сходно. То је заправо био „глогов колац” покрету за српско уједињење, како је то примијетио проф. Берић.⁴⁵¹ Поред ових одредби, конвенција је садржала и одредбе попут: Русија неће слати своје трупе на територију Србије, нити ће своје операције проширивати на Србију, Црну Гору и Босну и Херцеговину, док се Аустроугарска обавезала да неће своје операције проширивати на Румунију, Србију и Црну Гору. Ове одредбе допуњене су 18. марта 1877. још једном конвенцијом која је подразумијевала да Аустроугарска неће улазити са својом војском у Новопазарски санџак, да Русија може анектирати југоисточну Бесарабију и да се потврђује важност споразума из Рајхштадта у коме се прецизира да се неће стварати једна велика словенска држава на Балкану.⁴⁵²

Овдје је на сцену опет ступила британска дипломатија, која је на руско-аустријске договоре и конвенције гледала подругливо. Крајем 1876. и почетком наредне 1877, Енглези су били у страху од руске експанзије и тада је, према ријечима заступника аустроугарског амбасадора у Лондону, „најзад и Енглеска, земља с најјачим нервним системом, постала нервозна”.⁴⁵³ Они су Андрашију пребацивали да води двоструку игру договарајући се са Русима. Путем тајног конгреса у Бечу (1877) на ком су учествовали и представници енглеских католичких група,

⁴⁵¹ Душан Берић, *Српско њишање и њолишника...*, 337.

⁴⁵² Милорад Екмечић, *Сјиварање Југославије...*, књига 2, 316; Чедомир Попов, *Грађанска Европа...*, књига 3, 231–232; Василије М. Гутић, *Ојшња и дијломајска историја...*, књига 2, 225–230; Vasilj Popović, *Istočno pitanje. Istorijски pregled borbe oko opstanka...*, 172.

⁴⁵³ Vasilj Popović, *Istočno pitanje. Istorijски pregled borbe oko opstanka...*, 171.

Британија и Аустроугарска су се определијелиле за помоћ пољским центрима у томе да на територији Русије подижу и руководе једним устанком против руске владе. Пољски фактор, потпомогнут наведеним струјама, пожуривао је окупацију Босне и Херцеговине јер су сматрали да ће се Аустроугарска путем окупације словенских простора ријешити панславизма.⁴⁵⁴ На тај начин је још једанпут лукава британска дипломатија мијешала своје прсте не само у кризу, већ и у саме договоре двије најзначајније силе у оквиру исте.

Одмах након осигурања својих интереса, руска дипломатија је покушала још једном, сада посљедњи пут, да међу европском дипломатском сценом покрене један захтјев да се Порта приволи на попуштање и усвајање одредби докумената Великих сила. У ту сврху, почетком марта 1877. генерал Игњатијев је обилазио европске престонице, како би покушао приволити силе за притисак на Порту. Из тог обиласка настао је један Протокол који је потписан у Лондону 31. марта 1877. Он је подразумијевао да се што прије имплементирају реформе које је само Османско царство много пута до тада нудило и да уколико скоро не дође до тога, европске силе задржавају право на самосталну акцију у циљу постизања мира. Како овај акт не би добио свој простор на Порти, побринула се, по ко зна који пут, Влада Велике Британије. Лорд Дерби је одмах након потписивања протокола изјавио да је путем њега потребно разоружавање Османског царства, али само уколико се у исто вријеме разоружа и Русија. То је у овом тренутку значило изједначавање двју неспојивих страна и истовремено је Русију

⁴⁵⁴ Душан Берић, *Српско ишћање и њолишника...*, 402–407.

тешко унизило. Овакво понижење Руси су схватили врло озбиљно и одмах су на Порту уз Протокол послали и још један документ у коме се од исте тражило да хитно оконча рат са Црном Гором, да хитно пошаље представника у Петроград око договора о разоружању и да дозволи дипломатске комисије које би пратиле реформски замах у Босни, Херцеговини и Бугарској. Када је Османско царство, охрабрено лукавим и подлим држањем Велике Британије, одбило и протокол⁴⁵⁵ и руски документ, Русија је 24. априла 1877. објавила рат Османском царству.⁴⁵⁶ Руском објавом рата Османском царству, неке ствари су се промијениле. Британски политички естаблишмент се још више заинтересовао за Источну кризу, а само питање провинција Босне и Херцеговине је остављено по страни. Сада су све очи биле упрте у руско-турски спор.⁴⁵⁷

Отпочињањем овог рата, ствари су се у устанку све брже рјешавале и приближавале свом крају. Дипломатија је накратко изгубила свој значај, а примат је до почетка 1878. имала војска. У оквиру Руско-турског рата Србија и Црна Гора су узеле свог учешћа и имали су једне од најзначајнијих операција.

⁴⁵⁵ Османско царство је, као и много пута до тада, најснажнију подршку имало у Великој Британији и Дизраелију и тако је и овај акт под њиховим утицајем одбијен. (M. Hakan Yavuz, *The Transformation of „Empire” through Wars...*, 24).

⁴⁵⁶ Антонин Дебидур, *Дипломатска историја Европе...*, 767–768; Чedomир Попов, *Грађанска Европа...*, књига 3, 232–233.

⁴⁵⁷ Edin Radušić, „The Ottoman Wrong Horse? The Question of Bosnia and Herzegovina in the Last Phase of the Eastern Crisis”, у: *Zbornik radova na temu: War and Diplomacy. The Russo – Turkish War od 1877–1878 and the Treaty of Berlin*, (ur. M. Hakan Yavuz, Peter Sluglett), (Salt Lake City: The University of Utah Press, 2010), 174.

Црногорци и устаници су заједно у септембру 1877. ослободили Никшић и дио Источне Херцеговине до Требиња и Билеће. Акцијама Лазара Сочице и Богдана Зимоњића, до краја септембра је читав простор Старе Херцеговине био ослобођен.

Са друге стране, Србија је послје дужег оклијевања коначно ушла у рат 13. децембра 1877. Како је руска офанзива већ фуриозно ишла ка Једренама и Цариграду, овај улазак војске Кнежевине Србије у рат није био од нарочитог значаја за њих. Међутим, био је значајан за саму Србију јер је Други српско-турски рат умногоме донио више успјеха Србији у односу на Први. Реформисана војска, добар командни кадар и велики морал војника уродили су плодом и српска војска је до краја јануара ослободила низ градова и области на својим јужним границама. Током децембра су освојени Паланка и Пирот, у јануару Ниш, а до потписивања руско-турског примирја у Једренама 31. јануара 1878. у српским рукама били су Топлица, Гњилане, Косаница и Јабланица.⁴⁵⁸

Сам устанак у Херцеговини и Босни крајем 1877. и почетком 1878. био је у стагнацији. Након наведених ослобођења, чекало се на исходе ратова које су водиле Русија, Србија и Црна Гора и Османско царство. Успјех руске војске да преко Софије, коју је освојила у јануару 1878, дође у само Једрене 29. јануара, био је одличан. Он је био велики аларм за султана, који је још крајем 1877. тражио помоћ од осталих европских сила. Британска Влада је у тим околностима већ

⁴⁵⁸ Саво Скоко, *Други српско-турски рат 1877–1878. године*, у: Петар Опачић, Саво Скоко, *Српско-турски ратови 1876–1878*, (Београд: БИГЗ, 1981), 217–295; Димитрије Ђорђевић, *Историја модерне Србије...*, 210–211.

23. јануара 1878. скренула пажњу Русима да се било какав уговор, који би био потписан на штету осталих европских сила, између Русије и Османског царства неће признати. Своје ратне бродове послала је у Дарданеле, како би вршила притисак на Русију. Овом ставу придружио се и Андраши, који је 30. јануара предложио сазивање једног великог европског конгреса, како би се договорно, на највишем могућем нивоу, расправиле потенцијалне нове европске границе. У овим околностима, Русија и Османско царство су потписали примирје по мјери Руса у Једрену 31. јануара 1878.⁴⁵⁹

То примирје и руска жеља за наметањем услова пораженој страни, отворили су једно ново поглавље учешћа европске дипломатије. Ово поглавље, започето примирјем у Једрену, настављено незадовољством након мира у Сан Стефану, резултирало је сазивањем једног великог конгреса европских сила у Берлину од 13. јуна до 13. јула 1878. Одлукама овога конгреса, запечаћена је судбина устаника у новој европској територијалној прерасподјели.

⁴⁵⁹ Душко М. Ковачевић, *Историја српске политичке Руске империје...*, 298; Чедомир Попов, *Грађанска Европа...*, књига 3, 235–237; Vasilj Popović, *Istočno pitanje. Istorijski pregled borbe oko opstanka...*, 175; Антонин Дебидур, *Дипломатска историја Европе...*, 776–777.

ОДЈЕК И РЕФЛЕКСИЈА УСТАНКА

*„Земља мала, одсвуд сѣијешњена,
с муком један у њој осѣаи̑ може
какве силе љу̑и̑ ње зијевају,
за двосѣрукоси̑ ни мисли̑и̑ не ѣреба!
Но ѣримајѣ вјеру ѣрађедовску,
да бранимо образ оѣачасѣва.”*

Петар II Петровић Његош⁴⁶⁰

Устанак је већ на самом почетку изазвао велику пажњу, како међу Великим европским силама, тако и међу јужнословенским свијетом. Његов одјек и рефлексија били су прилично велики, те, сходно томе, већ је у љето 1875. дошло до организовања слања помоћи устаницима. Помоћ је најчешће била у виду основних животних намирница, затим оружја и муниције што је било пресудно у устанку, али и у виду доласка читавих војних формација из разних европских земаља. Све околне регије, биле оне у саставу Аустроугарске, Османског царства, Србије или Црне Горе, имале су своје центре у оквиру којих су сакупљана средства за помоћ устаницима. Изузев материјалних средстава, значајну улогу у устанку одиграле су и добровољачке формације. Чете од по неколико десетина, односно стотина људи нашле су се на тлу Источне Херцеговине већ у првим мјесецима

⁴⁶⁰ Петар II Петровић Његош, *Горски вијенац*, (Крагујевац: Imperiја knjiga, 2014), 54–55.

устанка. Њихова бројност, иако не превелика, давала је јак морални подстрек устаницима доказујући им да су Велике силе, осим саме дипломатије у оквиру које свакодневно долази до великих промјена, ипак пуне онога јавног мњења које је спремно да се бори за правду и слободу или је пак подржава. Најбројније формације стизале су из Италије и представљале су јединице самог Ђузепеа Гарибалдија и његових официра. Осим њих, велики допринос устанку, нарочито на сјеверној – босанској страни, дали су и добровољци из Србије, док су добровољци из Црне Горе, све до њеног званичног уласка у рат, свесрдно прелазили на херцеговачку страну и заједно са својом браћом ратовали за ослобођење и уједињење.

ОДБОРИ ЗА ПОМОЋ У УСТАНКУ

Већ на самом почетку устанка у Источној Херцеговини, у сусједној Србији у Београду је основан Одбор за помоћ на челу са митрополитом Михајлом (1859–1881. и 1889–1898), чији је секретар био Ђоко Влајковић. Овај Одбор своју помоћ највише је слао на просторе Босне јер је Босна била главна преокупација Србије. Из његовог рада, проистекао је и Одбор у Градишки у самој Босни, који је био уско повезан са својим матичним Одбором. Стара Градишка постала је сједиште Главног одбора Босанског устанка за ослобођење, чији циљ је био прикупљање добровољаца и њихово упућивање у Босну. Овај одбор формиран је око Васа Видовића и Косте Угринића.⁴⁶¹

⁴⁶¹ Galib Šljivo, *Historija Bosne i Hercegovine 1788–1878. Bosna i Hercegovina u XIX stoljeću – studije i članci*, knjiga 10, (Tešanj:

Активности одбора у Босни углавном нису имале своје додирне тачке са самим устанком у Херцеговини, али су свакако биле битне јер су на устаничко подручје привлачиле различите материјалне ресурсе и прилично интересантне личности. Тако је, касније истакнути члан Одбора у Градишки, Манојло Хорваћанин већ и прије почетка устанка у Босни успио да за сам устанак заинтересује и кнежевића Петра Карађорђевића. Он је током љета 1875. стигао на просторе Босне, преко Хрватске, гдје се у Загребу састао са управо још једним истакнутим чланом Одбора и његовим каснијим предсједником Илијом Гутешом.⁴⁶² Акције овога Одбора наставиле су се пуним интезитетом све до краја самог устанка, али сходно теми рада, њима се нећемо детаљније бавити.

Осим Одбора у Београду, на чијем челу се налазило црквено лице, и на Цетињу је основан један Комитет за скупљање добровољних прилога, у корист страдалног народа у Херцеговини. На његовом челу је стајао митрополит цетињски Иларион (1860–1882). Његова улога била је од великог значаја јер је он, стојећи на челу Комитета, успио да организује низ хуманитарних акција за помоћ народу, али и да прикупи значајна средства у иностранству за саме Херцеговце. Као лидер Комитета, митрополит Иларион се трудио да што детаљније извијести стране

Planjах komerc, 2016), 248–250; Димитрије Ђорђевић, *Историја модерне Србије...*, 200–201.

⁴⁶² Драгољуб Р. Живојиновић, *Краљ Пећар I Карађорђевић*, књига I, (Београд: Завод за уџбенике, 2009), 104–112; Лазар Радан, „Петар Карађорђевић у устанку у Босни 1875–1876.“, у: Зборник радова са студентског симпозијума на тему: *100 година од смрти краља Пећара I Карађорђевића*, (Бања Лука: Филозофски факултет, 2021), 145–165.

часописе и новине о патњама народа у предјелима захваћеним устанком, као и да искористи простор да се путем стране штампе обрати за помоћ устаницима. Из његовог рада и рада самог Комитета, проистекло је успостављање организације Црвеног Крста на Цетињу у јануару 1876. Његов помоћник и главни сарадник у Комитету, архимандрит манастира Острог Висарион Љубиша, постао је предсједник ове организације.⁴⁶³ Чланови овога Комитета били су истакнути војни заповиједници и политичари Књажевине Црне Горе, попут Маша Врбице, Љубе Ненадовића, Стева Капе, Сима Поповића, Шпира Ковачевића и Божа Новаковића.⁴⁶⁴

Урош Предић, Херцеговачки бјејунци, 1889, Народни музеј Београд

⁴⁶³ Драган Радоман, „Reformer of the Ecclesial life and Enlightener Metropolitan of Montenegro and the Hills, Ilarion Roganovic (1863–1882)”, *Српска баштина*, година 5, број 1, (2020), 67–70.

⁴⁶⁴ Војвода Гавро Вуковић, *Мемоари...*, 190–191, 251–253.

Поред ова два Одбора, постојао је и велики низ других Обора за помоћ устанку. Колико је било учествовање у скупљању помоћи, говори податак да од Трста до Котора скоро да није било града или већег мјеста које није имало свој одбор. Тако су ове значајне институције и организације нашле своје мјесто у градовима попут Трста, Градишке, Шибеника, Книна, Сплита, Задра, Врлице, Имотског, Метковића, Дубровника, Херцег Новог, Рисна, Котора, Загреба, затим у Сиску, Јасеновцу, Осијеку, Костајници, Новом Саду⁴⁶⁵, Земуну, Панчеву и Ужицу.⁴⁶⁶ Какав је одјек имао устанак у приморским градовима, најбоље потврђује писање *Народној листи* из Задра у коме се у јулу 1875. дала препорука да се у свим мјестима оснује по један одбор од три до пет лица, како би се за страдајућу браћу Херцеговце сакупљала средства и помоћ.⁴⁶⁷

Од свих наведених градова, Одбор у Дубровнику био је најбитнији и најзначајнији за устанак у Херцеговини. У географском смислу, то је било најближе мјесто у којем се налазила једна таква институција. Са друге стране, град Дубровник био је мјесто у ком су Велике силе имале конзулате, затим средиште рада страних новинара и извјештавача, као и

⁴⁶⁵ Поред помоћи Одбора из Новог Сада, устанике је несеквично, а у складу са могућностима, помагао и један родољуб по имену Добросав Миљковић. У свом писму из децембра 1875. јављао је да је одлучио да даје једну форинту дневно, па да шаље мјесечно износ. Иако је износ од 30 форинти скроман, вјеровао је да ће га паметно утрошити и распоредити. (АРС – ПЈТ, ПЗМЉ, кутија II, бр. документа 311/1875. (фотокопија)).

⁴⁶⁶ Василије М. Гутић, *Ошшѣа и дѣѣломашка истѣорија...*, књига 2, 372.

⁴⁶⁷ Vojislav J. Korać, *Trebinje – istorijski pregled...*, knjiga 2 – dio 2, 120–121.

епицентар аустријске дјелатности у вези са устанком. Према ријечима једног од странаца, окупљена маса у Дубровнику била је „весела космополитска дружина која се сакупила са свих страна свијета да присуствује великој борби коју су у јесен 1875. водили угњетавани хришћани”.⁴⁶⁸ Одбор у Дубровнику основан је већ у јулу 1875. Његови чланови били су: др Перо Чингрија⁴⁶⁹, Божо Бошковић, Антун Селак, др Јаков Живановић и Ђорђе Алексић. Одбор је активно спроводио своју дјелатност и ван граница Дубровника, судјелујући у акцијама других одбора за помоћ. У једној од таквих акција, а спрјечаван од стране аустроугарских власти, Чингрија је морао да се обрати добротворима из Прага, молећи их да им не шаљу више средства на адресу Одбора за помоћ, већ на личну адресу Пера Чингрије – адвоката.⁴⁷⁰

Устаници су члановима овог Одбора писали већ од самог почетка устанка. Како смо већ рекли, Одбор

⁴⁶⁸ Радован Субић, *Сџилман и балкански устаници (1866–1878)*, (Београд: Phoenix Press, 2016), 80.

⁴⁶⁹ Доктор Перо Чингрија био је изузетно важна личност Одбора у Дубровнику. У свом граду имао је велики углед. Године 1869. постао је замјеник предсједника града, а функцију предсједника обављао је у два мандата 1878–1882. и 1889–1911. У својој политичкој активности остао је присутан све до двадесетих година XX вијека. Као члан Народне странке и њен каснији предсједник, био је посланик Далматинског сабора и Царевинског вијећа, предсједник Народног вијећа у Дубровнику 1918. и до смрти предсједник Југословенске матице. (види: Radoslav Petrović, „Zabilješke dr Pere Čingrije o Hercegovačkom ustanku (1875–1878)”, *Glasnik arhiva i društava arhivista*, IV–V, (1965), 355–360).

⁴⁷⁰ Раде Петровић, „Дјеловање Дубровачког одбора за помагање устанка 1875–1878. године”, у: *Годишњак историјског друштва Босне и Херцеговине*, (ур. Хамдија Капиџић), број 10, (Сарајево: НП Ослобођење, 1959), 224–225.

је основан у јулу 1875. У августу 1875. Коста Грујић је писао Одбору за помоћ у виду одјеће за неке од припадника устаничких формација око манастира Дужи.⁴⁷¹ Већ тада је у Одбор пристизала помоћ из других далматинских градова, са намјером да се преда сакупљена помоћ „за невољне Херцеговце”.⁴⁷² Занимљиво је писмо од 24. августа 1875. у ком Грујић пише да га је писао на самом почетку борбе око манастира Дужи. То је и видљиво по томе што је, у току набрајања шта му је потребно, Грујић дословно написао да ово писмо „пишем пред војском. Запуцаше пушке” и поздравивши Чингрију, потписао се и послао га за Дубровник.⁴⁷³

Посебан значај овај Одбор је имао у сакупљању оружја и муниције за устанике. То је била велика бољка устанка јер је неријетко владала управо хронична несташница муниције.⁴⁷⁴ Током операција око Требиња у августу 1875. војвода Љубибратић је писао Чингрији да би било добро да му се пошаље „праха и олова”, озбиљно рачунајући на помоћ.⁴⁷⁵ Већ у септембру 1875, Одбор је активно слао муницију у Херцеговачки устанак, о чему је Селак писао Мићу Љубибратићу.⁴⁷⁶ Осим тога Иван Мусић је био у пријатељским везама са Чингријом и од њега и Одбора је отворено тражио помоћ и оружје.⁴⁷⁷ Сами утаници су, с обзиром на то да су били недовољно опремљени

⁴⁷¹ ХР ДАДУ 257 – ФОЧ, кутија 12 – Х7Ба, свеска 1, док. 2.

⁴⁷² ХР ДАДУ 257 – ФОЧ, кутија 12 – Х7Ба, свеска 1, док. 14.

⁴⁷³ ХР ДАДУ 257 – ФОЧ, кутија 12 – Х7Ба, свеска 1, док. 34.

⁴⁷⁴ Радован Субић, *Сшилман и балкански устјанци...*, 85.

⁴⁷⁵ ХР ДАДУ 257 – ФОЧ, кутија 12 – Х7Ба, свеска 1, док. 22.

⁴⁷⁶ АРС – ПЈТ, ПЗМЉ, кутија II, бр. документа 207/1875. (фотокопија)

⁴⁷⁷ ХР ДАДУ 257 – ФОЧ, кутија 12 – Х7Ба, свеска 4, док. 347.

на почетку устанка, стално слали захтјеве и молбе да им се достави што је могуће више наоружања. У ту сврху, Одбор у Дубровнику је успио да у више наврата пошаље ову врсту помоћи. Према једном извјештају, за годину дана свога рада у периоду од августа 1875. до августа 1876, Одбор у Дубровнику је на устаничку територију испоручио поред хране и муниције, још 16.407 форинти у новцу, као и многобројну и разноврсну одјећу и обућу.⁴⁷⁸ Некада је Одбор слао и детаљне рачуне са послатом робом, о чему је извјештавао војводу Љубибратића као устаничког команданта.⁴⁷⁹ Осим Дубровчана, знатне количине наоружања слали су и чланови Одбора у Задру. Куповина је углавном ишла преко Беча и Трста, а неријетко се дешавало да оружје добровољно дају пријатељи и симпатизери Одбора, бесплатно. Задарски Одбор успио је да у августу пошаље 1.640 пушака и више од 100.000 капсула за устанике.⁴⁸⁰ Како би се сав промет несметано одвијао, Грујић је, вјероватно наредбом Љубибратића, крајем августа 1875. дао Перу Чингрији пуномоћ да он може у Дубровнику отворати све пошиљке и писма која су стизала за устанике или за саму устаничку ствар.⁴⁸¹

Дубровачки Одбор је био значајан, не само по великим количинама хране и муниције, као и уопште помоћи коју је испоручивао за устанике, већ и по самој позицији града Дубровника. Наиме, на почетку устанка, Дубровник је постао зборно мјесто за много

⁴⁷⁸ Vojislav J. Korać, *Trebinje – istorijski pregled...*, knjiga 2 – dio 2, 264.

⁴⁷⁹ АРС – ПЈТ, ПЗМЉ, кутија II, бр. документа 303/1875. (фотокопија).

⁴⁸⁰ Vojislav J. Korać, *Trebinje – istorijski pregled...*, knjiga 2 – dio 2, 229–230.

⁴⁸¹ ХР ДАДУ 257 – ФОЧ, кутија 12 – Х7Ба, свеска 1, док. 47.

страних дописника, илустратора чак и агената својих влада. Неки од њих, попут Еванса, Дануса или Стилмана, били су значајни за устанике јер су са симпатијама и прилично објективно извјештавали о самом устанку. Захваљујући њима, устанак је постао предмет свакодневице ширих и страних народних маса. За све њих, Дубровник је био полазна и повратна тачка и сви су на неки начин били у вези или са Одбором за помоћ, преко кога су имали информације о терену на који су ишли, или са битним људима из Одбора који су им давали сличне информације.⁴⁸²

Устаници су највише од ових одбора, поред оружја и муниције, тражили храну у виду сувих прерађевина од брашна, попут двопека. Потражња за њим била је велика јер је његово стање остајало непромијењено и његов продужени рок трајања био је погодан за устаничке маршеве и дуге путеве током акција по Херцеговини. И предсједник у Херцег Новом, Ђ. Војновић, писао је у више наврата Чингрији да је несташница двопека велика и да устаници од све хране највише њега траже. Одбору су се за помоћ обраћале и саме војводе, тражећи да се спреми „праха, олова, круха и пушака”.⁴⁸³

Поред ове свесрдне помоћи, треба истаћи и чињеницу да је међу самим становништвом владало велико интересовање за устанак. Са узбуђењем су се пратили исходи сваке битке и чекале вијести са

⁴⁸² Rade Petrović, „Stilman i Danusso o hercegovačkom ustanku 1875–1878. godine”, u: *Godišnjak društva istoričara BiH*, godina XI, (ur. Dr Hamdija Kapidžić), (Sarajevo: Sarajevski grafički zavod, 1961), 282–285.

⁴⁸³ ХР ДАДУ 257 – ФОЧ, кутија 12 – Х7Ба, свеска 2, док. 198; Vojislav J. Korać, *Trebinje – istorijski pregled...*, knjiga 2 – dio 2, 231–232.

фронта. За њихово брзо преношење били су углавном задужени дописници страних листова, попут Стилмана, Фримана и Еванса. О ставовима становништва Дубровника, Стилман је писао у марту 1876: „Симпатије према устаницима овдје су скоро толико универзалне, а задовољство због њиховог одсудног става тако велико да је народно осјећање, у ствари, свечано”.⁴⁸⁴ Ови дописници су Дубровник називали и српском Атином, а у неким извјештајима, попут онога у *Лондон Тајмсу* од 10. децембра 1877, симболом „српског царства”.⁴⁸⁵

Становништво града Дубровника било је срдечно и према избјеглим људима са устанком захваћених подручја. За све вријеме устанка, избјеглице су примане и о њима је вођена брига у Жупи Дубровачкој. Осим тога, овај Одбор је у тајности покушавао да устаницима достави све битне информације о потенцијалним акцијама Великих сила и о њиховим намјерама ка устаницима и устанку. Најзаслужнији за ове информације био је члан Одбора дум Петар Франасовић, који је више пута упозоравао устанике и њихове главаре да може доћи до преваре од стране европских сила по питању преговора са турском страном.⁴⁸⁶ Осим саме материјалне помоћи, ове информације биле су такође од немалог значаја за устанике на терену јер је од одлука и интереса Великих сила зависио сваки уступак устаницима у дипломатији.

Херцеговски Одбор основан је такође у јулу 1875. Његов допринос устанку био је од великог значаја и

⁴⁸⁴ Василије М. Гутић, *Ојшћа и дијломатска историја...*, књига 2, 391.

⁴⁸⁵ Исто, 391.

⁴⁸⁶ Саша Недељковић, Предраг Савић, *Мајко Грацић и дубровачки Срби кайолици*, (Београд: АПОСТРОФ, 2021), 31–32.

он је, одмах послије дубровачког, на скали најактивнијих одбора. Његов предсједик, гроф Ђорђе Војновић, заједно са члановима Јефтом Гојковићем, Миланом Јовановићем, Јовом Накићеновићем и другима, био је свесврдно расположен за помоћ устаницима. Иако је Војновић био гроф и посланик у аустријском парламенту, Стилман преноси да је лично отишао у устанак заједно са својих 400 Бокеља. Одбор је одржавао и устаничку базу у Суторини, која је била од нарочитог значаја за устанак јер се налазила на мору. Уз то, све вријеме устанка, граница ка Боки је била сасвим слободна, тако да је активност Одбора текла несметано.⁴⁸⁷ Међутим, неке од активности Одбор ипак није могао да испрати, па се и он окретао ка дубровачком Одбору, који је још једном, био најзначајнији одбор у ужем и ширем региону.⁴⁸⁸

Сам Одбор се показао као врло организован када је била у питању помоћ за рањенике, па је све вријеме трајања устанка обезбјеђивао средства, у складу са могућностима, да се рањеници пребацују на Цетиње. Одбор је свесврдно слао помоћ у новцу, хљебу, пиринчу, опанцима и фишецима за муницију, о чему је писао Бјелобрк Љубибратићу.⁴⁸⁹ Иначе, са Одбором је често комуницирано путем представки дубровачком Одбору, који је био умољаван да пише у Херцег Нови, како би устаници са те стране добијали обећану робу и потрепштине.⁴⁹⁰ Одбор у Херцег

⁴⁸⁷ Vojislav J. Korać, *Trebinje – istorijski pregled...*, knjiga 2 – dio 2, 129–130; Василије М. Гутић, *Ошћина и гуиломајска усто-пија...*, књига 2, 392–393.

⁴⁸⁸ ХР ДАДУ 257 – ФОЧ, кутија 12 – Х7Ба, свеска 2, док 178.

⁴⁸⁹ АРС – ПЈТ, ПЗМЉ, кутија II, бр. документа 220/1875; 221/1875; 254/1875. (фотокопије)

⁴⁹⁰ ХР ДАДУ 257 – ФОЧ, кутија 12 – Х7Ба, свеска 2, док. 205.

Новом је у септембру 1875. послао један читав топ као вид помоћи устаницима на Зупцима.⁴⁹¹ У директној вези са њим, био је Одбор у Рисну, на чијем челу су се налазили Алексије Ђеловић и свештеник Стеван Перацић.⁴⁹²

Почетком августа 1875. основан је и Одбор за помоћ у Сплиту. Њиме су руководили др Гајо Булат, др Анте Камбер, др Павел Камбер, племић Јерко Камберовић, др Срећко Караман, Видо Морпурго, др Иван Мангјер, Јово Метличих и Анте Тецилазић. Ова група људи је у то вријеме представљала крем друштва града Сплита. Одбор је активно сарађивао са свим далматинским одборима и слао помоћ устаницима. Поред Дубровника, Задра и Сплита, основан је Одбор и у Шибенику, који је такође несебично слао помоћ у складу са својим могућностима.⁴⁹³

Одбор у Загребу је своју активност започео такође у августу 1875. На самом почетку свога рада, као прилог устанку послато је хиљаду форинти. До краја наредног мјесеца, тај износ је повећан на 30.000, а своје прилоге дао је и Јосип Јурај Штросмајер. Иако контроверзног држања, био је оптуживан од стране турске јавности да устаницима дотура оружје.⁴⁹⁴

Помоћ која је путем одбора у самом устаничком окружењу и на јужнословенском простору непрестано пристизала, није била једина. Одбори за помоћ устанку оснивани су дуж цијеле Европе, у великим европским престоницама и културно-историјским

⁴⁹¹ АРС – ПЈТ, ПЗМЉ, кутија II, бр. документа 223a/1875. (фотокопија)

⁴⁹² Vojislav J. Korać, *Trebinje – istorijski pregled...*, knjiga 2 – dio 2, 130.

⁴⁹³ Исто, 131.

⁴⁹⁴ Milorad Ekmečić, *Ustanak u Bosni...*, 128.

центрима. У децембру 1875. основан је Одбор у Болоњи за помоћ устанку. У њему су се налазили најистакнутији становници града, а прилоге су осим њих сакупљали и листови „Пајџриа”, „Мониџор”, „Газетта де ла Емилиа” и „Анкоре”. У Паризу је Одбор основан у августу 1875. Његово оснивање и рад нарочито су значајни јер је у првим данима своје активности Одбор издао један меморандум, у оквиру кога је позивао европску јавност да се прикупља помоћ за Херцеговце.⁴⁹⁵

Устаници су добили помоћ и из Одесе. У новембру 1875. из Одесе је стигло занимљиво писмо, којим је извјесни Лазих обавјештавао Љубибратића да је за помоћ родољубима и устанку послато 100 рубаља. Такође, у истом писму је сугерисано да се до Одесе чуло да устаничке вође нису сложне, о чему је било ријечи, а што је, према аутору, била српска бољка. Он их је ријечима „србина само слога спасити може” позивао да се уједине и заједнички наставе борбу за ослобођење.⁴⁹⁶

Из Прага је помоћ стизала путем дубровачког Одбора, а ни Русија није остала нијема на сакупљање помоћи. Александар Катић писао је Љубибратићу да су родољуби из Прага, окупљени око „Народног листа”, слали новчану помоћ у износу од 400 форинти у октобру 1875.⁴⁹⁷ Руски цар је у октобру 1875. преко књаза Николе послао 30.000 рубаља. Народ је из Москве сакупио и послао 600 острагуша, а нешто

⁴⁹⁵ Vojislav J. Korać, *Trebinje – istorijski pregled...*, knjiga 2 – dio 2, 146–147.

⁴⁹⁶ АРС – ПЈТ, ПЗМЉ, кутија II, бр. документа 267/1875. (фотокопија).

⁴⁹⁷ АРС – ПЈТ, ПЗМЉ, кутија II, бр. документа 240а/1875. (фотокопија).

касније, Одбор московских госпођа донирао је једну болницу од стотину кревета.⁴⁹⁸

Херцеговачки и босански исељеници у Сједињеним Америчким Државама такође су били врло активни када је у питању помоћ својој отаџбини. Они су крајем 1875. у Сан Франциску основали свој Одбор у корист босанско-херцеговачке нејачи. Мало послје тога су послали 1.200 талира са намјером да се употребе за помоћ биједи и сиротињи.⁴⁹⁹ Осим овога износа, чланови Одбора су се обавезали на мјесечну претплату и слали су редовно, у складу са могућностима, помоћ за устанак. Након прве акције у којој су сакупили 3.624 талира, у наредном периоду су слали претплаћени износ, који се могао давати на мјесечном или годишњем нивоу.⁵⁰⁰ Чланови Одбора из Сан Франциска су били врло вриједни и осјећајни. Згрожени турским зулумима и терором, а погођени ситуацијом својих сународника, сваки од њих је „са топлем љубављу дао своје по могућству”.⁵⁰¹ Овај Одбор наставио је слање своје помоћи у редовним циклусима, најчешће од по 280 талира, а своју помоћ слали су и Одбору на Цетињу.⁵⁰²

Српски студенти који су се налазили на школовању широм Европе слали су своје прилоге. Студенти из Граца су тако у октобру 1875. послали свој скромни прилог од 30 форинти за устанике. Наредне године су ђаци словенског поријекла, који су се налазили

⁴⁹⁸ Vojislav J. Korać, *Trebinje – istorijski pregled...*, knjiga 2 – dio 2, 147.

⁴⁹⁹ ХР ДАДУ 257 – ФОЧ, кутија 12 – Х7Ба, свеска 2, док. 181.

⁵⁰⁰ *Глас Црногорца*, бр. 47, 6. новембар 1875.

⁵⁰¹ ХР ДАДУ 257 – ФОЧ, кутија 12 – Х7Ба, свеска 2, док. 181.

⁵⁰² ХР ДАДУ 257 – ФОЧ, кутија 12 – Х7Ба, свеска 2, док. 258/259/298.

на школовању у Цириху, прикупили 547 франака за помоћ. Након прогласа ових студентата, у Швајцарској је сакупљено у два наврата још преко 4.000 франака, који су послати преко Одбора у Дубровнику.⁵⁰³

Свеукупна активност одбора широм, не само словенског свијета, већ и саме Европе, била је најбољи показатељ колико је устанак у Херцеговини имао утицаја и рефлексје изван оквира територије на којој је вођен. Помоћ која је пристизала била је значајна за саме устанике, како у погледу њене суштинске намјене, тако и у изградњи осјећаја да ипак нису заборављени, али и да се слава њиховог оружја чује и у европским престоницама. Значај дјелатности ових институција био је један од главних фактора успјешне борбе устаничких формација, нарочито за вријеме њихове самосталне акције у периоду од јула 1875. до јула 1876. Иако су у каснијем току устанка устаници и становништво чешће, организованије и директније помагани од стране Србије и Црне Горе, потребно је истаћи да је интензитет помоћи одбора био изузетан. Њихова дјелатност остаће присутна све до онога тренутка у којем их саме власти држава на чијим су се територијама налазили буду притискале и забрањивале.

⁵⁰³ Vojislav J. Korać, *Trebinje – istorijski pregled...*, knjiga 2 – dio 2, 148, 261.

МИГРАЦИЈЕ СА ПРОСТОРА ИСТОЧНЕ ХЕРЦЕГОВИНЕ ТОКОМ УСТАНКА

Миграције становништва са простора Херцеговине, као и Босне, нарочито захваљујући њеној оштрој клими и географским условима, ратним сукобима и болестима, биле су честа појава. Уколико се на овакве услове дода и немирни дух, који је херцеговачки народ вијековима подизао на устанке са великим посљедицама, јасно је да су пресељавања, односно миграциона кретања становништва, била честа појава. Међутим, миграциони процеси до дан-данас чине једну крајње озбиљну цјелину у историографији која није нарочито истражена, нити се њом неко на вишем нивоу озбиљније бавио. С тим у вези, ако се изузму подаци који се тичу пописа становништва, како турских, тако и аустријских, миграциони одливи готово да нису ни обрађени током Устанка у Херцеговини 1875–1878 или су само поменути. Ту најчешће сусрећемо само информациони податак колико се избјеглица упутило на сусједне територије, без дубље анализе и информација са терена. У таквој оскудности, и ми смо у оквиру овога поглавља приступили са идејом да се миграциони талас током наше теме колико-толико приближи и објасни читаоцима. У недостатку података, информације овог поглавља могу бити недовољне како би се у потпуности сагледао један циклус миграција становништва, али свакако треба да буду увод за једно озбиљно истраживање или научну студију која би била посвећена искључиво томе проблематичном питању у историографији.

Одмах по доласку Турака у Босну 1463, наступила је општа бјезанија становништва. Не само да је

становништво бјежало са ових простора, него је оно преостало било сурово кажњавано и терорисано, док је сама црквена и народна организација потчињена новом систему власти. О овим проблемима и појавама, турски хроничар Дурсцибег је одмах по доласку Турака забиљежио да „улазак турске војске на босанско подручје прати одметање народа, бежањем у планине и стварање великих збјегова”.⁵⁰⁴ Према записима Александра Гиљфердинга (рус. Алекса́ндр Фёдорович Гиљфе́рдинг), руског путописца из XIX вијека, „од 1521. године наступила су за босанске хришћане тешка времена. Од тога доба почиње кроз Босну пролазити снажна и многобројна турска војска...Овај непрекидни талас стотинама хиљада ратника, боље рећи пљачкаша (јер се у то доба тако понашала турска војска), опусошио је и порушио хришћанске цркве и манастире, градове и села у Босни, приморавајући опет већи дио босанских хришћана, да тражи спас у бјекству у Дубровник, приморје, Хрватску, Славонију, Бачку и сл”.⁵⁰⁵ Чини се да је српски народ православне вјере још од тада био предодређен за овај усуд, који је трајао вијековима послје, а свој врхунац је достигао управо током Устанка у Херцеговини 1875–1878.

Прелазак границе постао је свакодневица, нарочито током и након великих ратних сукоба које су водиле хришћанске силе против Османског царства. Обимније сеобе становништва из Босне биле су одмах

⁵⁰⁴ Милорад Екмечић, „Кратки ход по мукама кроз историју Босне”, у: *Дијалоги прошлости и садашњости*, (Београд: Службени лист СРЈ, 2002), 145.

⁵⁰⁵ Александар Ф. Гиљфердинг, *Путовање по Херцеговини, Босни и Сјавој Србији*, (Сарајево: ИП „Веселин Маслеша”, 1972), 351.

послије Карловачког (1699)⁵⁰⁶, Пожаревачког (1718) и Београдског мира (1739). Становништво је своје миграционе циклусе наставило и након ратова током XVIII вијека. Тако је након Аустро-турског рата (1788–1791) у сусједне аустријске области прешло више од 20.000 становника са простора Босне, али и након ранијих ратова у XVIII вијеку још око 100.000 људи.⁵⁰⁷

Херцеговачка раја на далмаћинској граници, (Србадија - Беч, година прва, свеска 11, 1875)

⁵⁰⁶ Према подацима које је бискуп фра Андрија Шипарчић доставио у Рим, током 1690. из Босне се иселило преко 100.000 људи. (Ђорђе Пејановић, *Становништво Босне и Херцеговине*, (Београд: Народна књига, 1955), 17).

⁵⁰⁷ Исто, 15, 19.

Поред наведених ратних сукоба и недаћа, становништво и Херцеговине и Босне озбиљно се борило током овог периода и са заразним болестима. Сходно развоју медицине, али и свијести, не само народа, него и државних власти, борба са опасним пандемијама била је компликована. Колера и куга биле су највеће пошасте за становништво. Оне су често пустошиле читаве предјеле, затирући домове и не бирајући узраст ни пол. Почевши од XV, па све до друге половине XIX вијека, простор Босне и Херцеговине погодиле су 32 епидемије наведених болести. Веће и познатије епидемије биле су: 1465, 1493, 1507, 1533, 1546, 1574, 1644, 1663, 1672, 1686, 1690, 1707, 1731, 1732, 1741–1743, 1756, 1753, 1761–1765, 1771, 1779, 1780, 1782–1784, 1788, 1792–1798, 1813–1816, 1832, 1834, 1836–1837⁵⁰⁸, 1843, 1849, 1856 и 1865–1875.⁵⁰⁹ Колера је нарочито погодила Требиње и његову околину током љета 1867. Тада је епидемија ове болести косила све пред собом, а сматра се да је пренесена из Сарајева, или чак из Црне Горе, како је сматрао Вуле Правица.⁵¹⁰ Иако је власт урадила све да се иста сузбије, ипак се проширила на Столац и Никшић. Француски путописци су биљежили велику смртност. Један од извјештаја од 6. јула 1867. казивао је да је „десет

⁵⁰⁸ Један француски путописац по имену Ами Буе (фр. Ami Boué) наводи да је Босна ипак била поштеђена од управо ове куге из 1837, која је у сусједним Србији и Македонији однијела преко 100.000 живота. Види: Midhat Šamić, *Francuski putnici u Bosni i u Hercegovini...*, 237.

⁵⁰⁹ Др Ристо Јеремић, *Прилози исјорији здравствених и медицинских љрилика Босне и Херцеговине љод Турском и Аустријом*, (Београд: Научна књига, 1951), 18–25.

⁵¹⁰ АРС – ПЈТ, ПЗМЉ, кутија II, бр. документа 5/1875. (фотокопија)

болесних и пет мртвих” за тај дан.⁵¹¹ То је свакако била још једна недаћа због које се становништво миграционо кретало и бјежало у крајеве који нису били захваћени овим или сличним епидемијама.

Одмах по свом доласку, Турци су урадили један *Сумарни ѱойис санџака Босне из 1468/69*, у оквиру кога су пописали сва тада позната села, становнике и имања, односно посједе тих села.⁵¹² Осим овога пописа, значајан је био и *Поименични ѱойис Санџака вилајетѱа Херцеговина из 1475/77*, као и *Ойширни каѱа-сѱарски ѱойис за обласѱ Херцегову из 1585*. Посљедњи попис, из 1585, био је најдетаљнији.⁵¹³ Од ових пописа, па све до почетка XIX вијека, пописи су били или у потпуности изостављени или крајње непрецизни,⁵¹⁴ о чему смо већ говорили кроз поглавље о демографији. У таквим околностима, према попису из 1851. претпоставља се да је простор Босне и Херцеговине тада насељавало 1.070.000 људи.⁵¹⁵ Петнаест година касније, та бројка је била приближна овој и према попису из 1867. земљу је насељавало 1.035.836 становника.⁵¹⁶ Та бројка се у наредним годинама пред устанак изгледно повећала. Узрок повећавања броја становника је према неким подацима био чак и

⁵¹¹ Midhat Šamić, *Francuski putnici u Bosni i u Hercegovini...*, 239–240.

⁵¹² Ahmed S. Aličić, *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69. godine*, (Mostar: Islamski kulturni centar Mostar, 2008).

⁵¹³ Саво Пујић, „Анализа требињске топонимије регистроване у турским пописима у XV и XVI вијеку”, у: *Трибуниа 13*, (Требиње: Музеј Херцеговине у Требињу, 2017), 1–3.

⁵¹⁴ Често су обухватили само мушке главе или пак само куће као стамбене јединице.

⁵¹⁵ Милорад Екмечић, *Босна и Херцеговина 1802–1878...*, 156.

⁵¹⁶ Galib Šljivo, „Bosanski Vilajet u 1867. godini”, у: *Bosna i Hercegovina u XIX stoljeću – studije i članci*, knjiga 8, (Tešanj: Planjax komerc doo, 2016), 551.

посљедица досељавања муслиманског становништва са простора Србије након 1867. и предавања градова у руке Срба.⁵¹⁷ Тај догађај покренуо је миграције дотадашњих становника ка простору Босне и Херцеговине и знатно је утицао на каснију демографску и статистичку слику ових провинција.

У годинама пред Велику источну кризу, Босански вилајет је имао око 1.250.000 становника. Босна и Херцеговина у ужем смислу⁵¹⁸ имале су око 1.050.000 становника.⁵¹⁹ Од те бројке, православно становништво сачињавало је 43% наведене укупне бројке.⁵²⁰ С обзиром на карактер устанка који се водио у наредним годинама, број страдалих становника био је процентуално највећи управо код српског народа.

Енглески путописци су такође били заинтересовани за статистике и бројке становника у Херцеговини. Тако је Џорџ Арбатнот почетком 60-их година XIX вијека свједочио да читава Херцеговина броји око 182.000 људи, који се дијеле по религијској припадности, која у њиховом случају одређује и етничку. Он је тада забиљежио да од наведене бројке на католике отпада 52.000, на православце (грчку цркву) 72.000 и на муслимане 60.000.⁵²¹ Захваљујући томе, и из ових бројки колико год биле упитне, можемо извући постотак становништва у Херцеговини. Тако православни чине 39.56%, муслимани 32.97%, а католици

⁵¹⁷ Ђорђе Пејановић, *Становништво Босне и Херцеговине...*, 21.

⁵¹⁸ Мисли се на простор без Новопазарског санџака.

⁵¹⁹ Ђорђе Пејановић, *Становништво Босне и Херцеговине...*, 39.

⁵²⁰ Милорад Екмечић, *Крајњи ход по мукама кроз историју Босне...*, 150.

⁵²¹ *Na vratima Istoka: engleski putnici o Bosni i Hercegovini...*, priredio Omer Hadžiselimović, (Sarajevo: Veselin Masleša, 1989), 284.

28.57%. То је још један доказ бројности православног живља у односу на муслимански, које је преомирантно био дио управног апарата, односно државне администрације.

Почетак устанка из 1875. био је још једна најава нових немира на простору Босне и Херцеговине и нови разлог за сљедећи талас миграција становништва са ових простора. Одмах са почетком устанка, почеле су и миграције. Становништво се у метежу склањало са устанком захваћених територија, највише на простор сусједних земаља. Мартин Ђурђевић је свједочио да је сав „народ погранични око цијеле Босне и Херцеговине био побјегао на земљиште сусједне монархије, те Србије и Црне Горе, онако како је коме ближе било; а све су их државе морале хранити све до аугуста 1878”.⁵²² Те земље су биле Хрватска, Далмација, Славонија, које су заједно чиниле Аустроугарску, као и Србија и Црна Гора. На њихове територије највише је избјегло српског православног становништва. Владимир Красић, у својој књизи о устанку у Босни, записао је да се тада „до 200.000 народа нашега дигло из Босне у бегство; али само је 150.000 побегло испред турског мача у Аустрију”.⁵²³ Изасланик српске владе Алекса Стојковић такође је свједочио из Дубровника у октобру 1875. да је Херцеговина „пуста, јер народ побјегао у Дубровник и околину”.⁵²⁴ Бројке

⁵²² Martin Đurđević, *Memoari sa Balkana (1858–1878)*..., 30.

⁵²³ Владимир Красић, *Устанак у Босни од 1875. до 1878. год. Грађа за новију српску историју рађа за ослобођење*, приредио Радован Субић, (Бања Лука: Удружење архивских радника Републике Српске – Архив Републике Српске, 2021), репринт издања из 1884, 90.

⁵²⁴ Јагода Војводић, „Стање Босанског устанка у јесен 1875. године (Према извјештају повјереника српске владе)”, у: *Зборник Мајнице српске за историју*, бр. 47–48, (ур. Славко

са којима располаже историографија процјењују да се током три ратне године са ових простора иселило укупно око 150.000 становника.⁵²⁵ Проблем код ових бројки прави ситуација да се оне не могу поуздано потврдити и да су углавном у домену шпекулација и процјена.

У прилог томе како се са бројкама шпекулисало⁵²⁶, говоре и други подаци о броју избјеглих. Наиме, неки су сматрали да је званичан број избјеглица био 250.000, а да је незванично ишао и до пола милиона! Од те бројке са простора Херцеговине избјеглице су чиниле барем половину српског народа, а да је избјегличка бројка са простора Босне износила од једне четвртине до једне трећине укупног броја српског становништва у Босни.⁵²⁷

Задарски *Народни лист* већ на самом почетку устанка, почетком јула 1875, доноси неколико информација о првим избјеглицама. Заправо, у бројевима од 3. и 5. јула 1875. у *Народном листу* налазимо информације које говоре да је „у сусједној Херцеговини букнула одлучна буна. Усташе шаљу на границу дјецу и нејаке.”⁵²⁸ У свом другом броју пише да „дјеца

Гавриловић), (Нови Сад: Матица српска, 1993), 150.

⁵²⁵ Ђорђе Пејановић, *Становништво Босне и Херцеговине...*, 46.

⁵²⁶ Једне прилике, путујући од Дубровника до Мостара, дописник *Тајмса* Вилијам Ц. Стилман је одлично примјетио да ”све цифре у овој земљи имају релативно значење и ни у ком случају их не можете схватити као израз једне одређене идеје”. (Види: *Na vratima Istoka: engleski putnici o Bosni i Hercegovini...*, priredio Omer Hadžiselimović, (Sarajevo: Veselin Masleša, 1989), 82). То сасвим одговара истини у мору шпекулативних бројки читавог периода XIX вијека у Босни и Херцеговини.

⁵²⁷ Василије М. Гутић, *Ојшћа и дијломајска историја усанка...*, књига 2, (Београд: Филип Вишњић, 2016), 383.

⁵²⁸ *Narodni list*, бр. 54, 3. јул 1875.

устаника стижу у Метковић”⁵²⁹. Питање бјегунаца било је постављено одмах на почетку устанка. Према једном извјештају са Цетиња, читав простор Доње Херцеговине био је евакуисан у једном тренутку. Он свједочи да је „све Попово препртљало робље и мал у Аустрију а да је остао само момак који је оружја имао и који је способан да се бије. Ово исто каже за Расно, Бурмазе, Чаваш, Утово, Градац, Требимље, Вељу Мећу, Трнчину Попово итд. То је сва доња Херцеговина до Стоца...”⁵³⁰ Породице су углавном биле на просторима који су се налазили наспрам њихових села, само са супротне стране границе. Ту су им аустроугарске власти најприје одузимале оружје, са обећањима да ће га добити назад кад то пожеље. Временом, то становништво је, видјевши развој ситуације, углавном одлазило подаље од границе, немајући намјеру да им се оружје врати, нити да се они врате док траје устанак.⁵³¹

Као што смо већ навели, ова тема још увијек представља један историографски вакуум, па се са пуним правом може рећи да није довољно обрађена ни истражена. У томе изузетак прави један одличан приказ архивске грађе пописа избјеглица са територије Доње Херцеговине на простор Дубровачког приморја. Ради се о приређеној архивској грађи Ивице Пуљића под насловом „Popisi izbjeglica Donje Hercegovine u Dubrovačko primorje 1875–1878. godine”, објављеном у оквиру едиције *Humski zbornik br. XI*, година

⁵²⁹ *Narodni list*, бр. 55, 5. јул 1875.

⁵³⁰ Мирко С. Радоичић, *Херцеговина и Црна Гора 1875–1878*, (Невесиње: Савез удружења бораца НОР-а, Општински одбор, 1966), 82.

⁵³¹ Јагода Војводић, *Сјћање Босанскої усїанка у јесен 1875. године...*, 159.

2008. У оквиру њега, аутор је увидом у архивску грађу приредио детаљне пописе, како сам каже, који „нису састављани као пописи становништва у правом смислу, него су имали циљ (пописи – Л.Р.) транспарентну подјелу хуманитарне помоћи”.⁵³² Међутим, оно што је битно напоменути јесте да је ово детаљан преглед пописа избјеглица из Доње Херцеговине које су се склониле само на територије општина Стон и Слано. Њихов број током читавог периода устанка није прелазео цифре од 5.300 избјеглих у Стону и 2.200 у Сланом. Те бројке представљају сумарне пописе и знатно се разликују од поименичних.⁵³³ То додатно потврђује још увијек присутан проблем историографије око питања избјеглица. Пуљић је такође изнио и неколико битних података за избјеглице, али ипак само оне католичке вјере. Обрађујући податке о католицима Доње Херцеговине и њиховој улози у устанку 1875–1878, он је један дио свог рада посветио и избјеглицама. У оквиру њега је, осим података за општине Стон и Слано, навео да је у Задру било око 3.000 избјеглица, у Метковићу 1.038, у Дубровнику преко 600, који су са собом превели још 20.000 животиња.⁵³⁴ Ови подаци односе се на информације са самог почетка устанка из лета 1875.

Питањем избјеглица и уопште извјештајима о њима, највише су се у току самог устанка бавили

⁵³² Предговор приређивача издању. Види: *Popisi izbjeglica Donje Hercegovine u Dubrovačko primorje 1875–1878. godine*, Humski zbornik XI, priredio Ilica Puljić, (Neum: Muzej i galerija Neum, 2008).

⁵³³ *Popisi izbjeglica Donje Hercegovine u Dubrovačko primorje 1875–1878. godine*, Humski zbornik XI, priredio Ilica Puljić, (Neum: Muzej i galerija Neum, 2008), 14.

⁵³⁴ Ilica Puljić, *Hrvati katolici Donje Hercegovine i Istočna...*, 250–251.

углавном страни путописци. Њихова мисија дола-ска на ове просторе била је да са њих шаљу преци-зне податке и информације као дописници страних листова, с обизром на значај и величину кризе коју је произвео Устанак у Херцеговини. Један од њих, дописник *Манчестер Гардијана* (енг. *The Manchester Guardian*), био је и Артур Еванс (1851–1941). Он је у оквиру својих пропутовања територијама које је захватио устанак и са којих је слао извјештаје за бри-тански лист биљежио све битне податке. Од групе својих биљешки, оставио је дјело „*Кроз Босну и Херце-говину њешке шоком њобуне ауџуса и сејшембра 1875, са историјским ѡрељедом Босне и осврћом на Хрватје, Сло-венце и сћару Дубровачку рејублику*”. Управо у оквиру овога дјела, Еванс се у Дубровнику сусрео са једним контингентом избјеглица са сусједне херцеговачке територије. Како је већ раније наведено, Дубровник је имао сасвим сигурно најзначајнији Одбор за помоћ устаницима у залеђу, па је на тај начин био и значајно мјесто у оквиру кога су избјеглице пронашле своје уточиште, како привремено, тако и стално.

У оквиру свог извјештаја који у потпуности пре-носимо, Еванс пише: „Као и увек, Дубровник је још и данас град уточишта. У овом тренутку овде је нашао заклон изван број бескућника, хришћанских избе-глица из Херцеговине. Једна њихова група већ се настанила изван „Porta Plosse”, или морске капије, у неким грађевинама које су данас сличне шталама, али су некад служиле као болница за заразне боле-сти... Нашли смо избеглице у стању које чини част гостопримству Дубровчана. Очекивали смо да ћемо наићи на групу бедних несрећника, изморених глађу, одевених у дроњке и исцрпљених бригом за одсутне

очеве, мужеве и синове. Напротив! Сви су добро хранјени. Жене нису изгледале сасвим изгубљене. Својим лаким и белим марамама и кошуљама пружале су слику чистоће која би засрамила прљавштину многе далматинске Талијане. Међу босанским избеглицама из Посавине видели су се многи физички способни људи. Овде је далеко друкчије. Херцеговци су грађени од жилавијег материјала. (подвукао Л. Радан). Међу избеглицама не виде се дечаки изнад тринаест година, а ни људи испод седамдесете, изузев једног хромог. Овде је чак било мало и ових. И жене су, такође, показивале дух старих домаћица и заштитница. Оне су продале своје једине драгоцености, сребрни накит, да би се купило оружје за њихове мужеве. Многе су већ поскидале са свога феса вољене украсне новце, са свога паса сребрне брошеве, који су, по облику, као два листа слака, широке појасе украшене, као одежа, грубо одсеченим парчадима корнелиана,⁵³⁵ ахата,⁵³⁶ аметиста⁵³⁷ и неком врстом смарагда. Сви су ови драгуљи слични средњовековним који се налазе овде у суседној ризници. Овакав сјајан појас још се налазио код једне жене и понудила ми га је за двадесет форинти – нешто скоро испод две фунте стерлинга. Она нам је рекла да су ови драгуљи из херцеговачких долина из околине Невесиња, али није знала да су ахати и корнелиани из ових планина давно већ извожени у пристаништа римске Далмације и тамо, као и сада, слагани у прстење и наките и лепше углачани класичним оруђима. Њихова је ношња тако пријатна

⁵³⁵ Браонкасто-црвени минерал који се обично користи као полудраги драги камен.

⁵³⁶ Минерал и драги камен различитих боја.

⁵³⁷ Драги камен, љубичасти варијетет кварца.

и грациозна да је непотребно украшавање варварским накитом. Преко сјајноцрвеног феса превучена светлобела марама пада око рамена и прави уметничке наборе, а тамноплаво јелече подудара се са кецељом дубоко црвених и наранџастих боја.⁵³⁸ Све је ово било потпуно довољно да начини мале групе необично сликовитим, док су седеле или се сагибале пред својим новим кућама, вртећи брзо и лепо својим вретенима. Испред ових жена играла су се ситна деца тако искрена и пријатна лица и често тако лепих коса да су изгледала као млади анђели. У овом месту налази се око шездесет избегличких породица. То смо утврдили приликом расподеле малог дара од десет крајцара по породици. Поред ове групе налази се и друга у Грузију.

⁵³⁸ Према опису који је понудио Еванс, извјесно је да се ради о брдском типу херцеговачке народне ношње. То је врста народне ношње која се носила до 1875. и карактерише се веома богатим везом на ланеним и конопљаним дијеловима одјеће, кошуљама и детаљима за оглавље – превезачима, повезачима. У везу те народне ношње доминирају мотиви карактеристични за херцеговачко-јадранску културну зону. Одјећа је јако богата украсима, у чему се и Еванс слаже када говори да је не треба украшавати „варварским накитом”. (види: Братислава Владић-Крстић, *Народни живои и култура Срба у Источној Херцеговини у другој половини XIX и првој XX половини века*, (Требиње: Музеј Херцеговине у Требињу – Етнографски музеј у Београду, 2019), 117–119). Овдје је битно истаћи да нам ова врста одјеће помаже да географски одредимо терен са кога су избјеглице могле бити. Како се брдски тип ношње носио у једном дијелу Херцеговине, а умски тип у другом, јасним увидом у распрострањеност долази се до рјешења да су ове избјеглице могле бити са простора источно од вертикале Јадран–Љубиње–Невесиње и западно од вертикале Јадран–Билећа–Гацко. Сјеверни домаћај овог типа ношњи био је до Улога, поред Калиновика. Овим се потврђује још једном да је град Дубровник са својим Одбором за помоћ био најзначајнија устаничка адреса у било ком виду!

Аустријска влада даје просечно свакој породици дневно двадесет крајцара, а општина дубровачка до тридесет шест. У нашем (британском – Л.Р.) новцу ова сума не износи више од осам пенија, али је довољна за издржавање овде. Данас је (трећи септембар) тродневно примирје између Турака и побуњеника и турски гувернер Херцеговине издао је проглас којим обећаје пуну накнаду штете и слободу свим избеглицама који би желели да се током овог периода врате кући. Ипак, сасвим је мален број прихватио овај племенити (sic!) позив, и то је из потпуно оправданог разлога: нису им Турци поштедели куће за повратак”.⁵³⁹

Након приказа овог прилично детаљног извјештаја о стању затекнутог дијела избјеглица, потребно се подробније осврнути на њега и указати на неколико битних информација из истог. Најприје треба скренути пажњу да је Еванс направио компарацију са стањем избјеглица које је видио у Посавини, а које су махом сачињавали способни мушкарци,⁵⁴⁰ што није био случај у Херцеговини. То нам казује како је устанак у Херцеговини у августу и септембру у пуном замаху и како ниједан мушкарац са овог простора између тринаест и седамдесет година, како каже Еванс, није напустио своје подручје, устанком захваћено. Јасно је сасвим да се ради о случајном узорку избјеглица, али то нам свакако говори колико је јак морал или боље речено нужда у Херцеговини подигла и „куку и

⁵³⁹ Artur Dž. Evans, *Kroz Bosnu i Hercegovinu peške...*, 330–332.

⁵⁴⁰ За миграције становништва са простора Босне види: Илија Кецмановић, *Izjave bosanskih izbjeglica o razlozima njihovog bjegstva iz Bosne u avgustu i septembru 1875. godine (građa iz Državnog arhiva u Zagrebu)*, грађа XII, (Sarajevo: Naučno društvo SR Bosne i Hercegovine – одјелjenje историјско-филолошких наука, 1964), књига 9.

мотику” на оружје.

Овдје треба имати на уму да је репресија власти сасвим сигурно била израженија на простору Босне, него ли Херцеговине. С тога је јасно да је такво стање међу избјеглицама у Посавини посљедица тога, али ипак и сам Еванс у свом дјелу наводи на можда нешто другачији закључак. Наиме, он пише да је за Херцеговину управо карактеристично то што је она „изразито планинска земља” и сходно томе, покрајина је сиромашнија, а аге и бегови самосталнији у односу на централну управу. То им је свакако давало одријешене руке за већу тортуру и терор, који је на устанак подигао сву мушку војноспособну популацију од 13 до 70 година.⁵⁴¹

Са друге стране, битно је указати на уљудно и нормално држање избјеглих жена и нејачи из Херцеговине. То је још једна занимљива тврдња, односно доказ да је херцеговачка нејач навикла на немирне периоде и устанке и да је без обзира на ниво и степен кризе са којом су се суочили ипак мирна и суочена са реалношћу да се њихови мушкарци свих узраста са доста морала и воље боре за ослобођење! Управо та нејач, иако је крајње неутицајна директно на устанак, трудила се управо попут жена да својим драгоцјеностима, односно добрима које су продавале, допринесу и помогну Херцеговцима са потрепштинама.

Посебно је занимљив дио извјештаја Еванса у оквиру кога описује језик у самом Дубровнику. Он каже да „језик је овде – нерачунајући немачки који је говорни језик аустријске солдатеске – делимично талијански и делимично словенски, али већина народа говори једино словенски. Овде чујете најлепши

⁵⁴¹ Artur Dž. Evans, *Kroz Bosnu i Hercegovinu peške...*, 270.

српски језик!”.⁵⁴² Захваљујући њему, град Дубровник у ово вријеме треба се са пуним правом сматрати дијелом српске језичке средине. Еванс је иначе био занимљив по својим схватањима и ставовима о језичкој припадности, који су сасвим сигурно били плод личних обилазака и сусрета са становништвом. Он је тако у оквиру својих *Илирских писма* записао да су муслимански становници „као и раја коју злостављају, пунокрвни Словени и сви говоре заједничким српским језиком”, тврдећи да је правих Турака врло мало.⁵⁴³

Осим извјештаја Артура Еванса, за нас је битан и један од извјештаја Вилијама Стилмана, дописника листа *The Times* из Лондона. У једном од својих многобројних извјештаја, које је објединио и изнио у дјелу *Herzegovina and the Late Uprising: The Causes of the Latter and the Remedies*, London 1877⁵⁴⁴, овај британски дописник осврнуо се на херцеговачке избјеглице и навео да „читаво, раније хришћанско становништво Херцеговине је или у Далмацији и Црној Гори или у гробу. Гроб је добио велики део. Ценим да је половина деце која су дошла у Далмацију умрло прошле зиме и лета”. Осврнуо се на податке да су избјеглице ипак тешко живјеле у многим мјестима, што потврђује да је случај Дубровника, који је описао Еванс, само појединачан. Пишући са терена, он је такође пренио да се број избјеглица током 1877. брзо смањивао, мислећи

⁵⁴² Artur Dž. Evans, *Kroz Bosnu i Hercegovinu peške...*, 334.

⁵⁴³ Artur Dž. Evans, *Ilirska pisma...*, 54.

⁵⁴⁴ Дјело је касније преведено и два пута објављено код нас, најприје у Београду 1932. под насловом *Херцеговина и њосљедњи устјанак: узроци њејови и средсјива*, а затим 1995. такође у Београду под насловом *Херцеговачки устјанак и црнојорско-шурски рај 1876–1878*. Друго издање обogaњено је и његовом аутобиграфијом.

на смртне случајеве: „број изблеглица смањује се тако брзо да неки статистичари добровољног комитета мисле да је од целог броја који је у току 1875. и 1876. прешао границу, сада мртва једна трећина!“⁵⁴⁵

Стилман је током свог боравка у Црној Гори такође свједочио сличној појави као Еванс у Дубровнику. Радило се о томе да је наишао на избјеглице које су побјегле из Херцеговине. У тој групи није било мушкараца способних за рат, већ само нејач. То је описао у свом извјештају говорећи да „Нису вероватно могли имати мање од седамдесет година, а судећи по општем изгледу овдашњих старца, рекао бих пре да су осамдесете“. На истом путу је срео жену са малим дјететом – бебом у пратњи старијег човјека. Радило се о супрузи устаника и њеном свекру који је био стар да би се борио, али је кренуо са њом у пратњу.⁵⁴⁶ Он је такође извјештавао убрзо после друге битке код Муратовице (фебруар 1876), да барон Родић, аустријски гувернер Далмације, „није успио да утиче на избјеглице ни на мала изасланства вођа који су тражили да се сретну са њим код Суторине“, мислећи на вође које су писале меморандум са својим захтјевима из прољећа 1876.⁵⁴⁷

Један француски путописац по имену Огист Мелан (фр. Auguste Meylan) је такође у свом дјелу *Кроз Херцеѹовину* споменуо избјеглице. Наиме, он је у Херцеговини био у прољеће 1876, гдје је дошао управо

⁵⁴⁵ Вилијам Ц. Стилман, *Херцеѹовина и њосљедњи устѹанак: узроци њеѹови и средсѹива*, (Београд: Привредник, 1932), 142–145.

⁵⁴⁶ Вилијам Ц. Стилман, *Херцеѹовина и њосљедњи устѹанак...*, 28–29.

⁵⁴⁷ Радован Субић, „Вилијам Стилман и Херцеговачки устанак...“, 150.

преко Дубровника. Иако није оставио извјештај о избјеглицама, он их је такође срео у Дубровнику, у Грузи. На шеснаестој страници свога дјела оставио је о тим сиротим људима једну слику тих избјеглица.⁵⁴⁸

Поред ових извјештаја, корисни су нам и подаци топаљске парохије из Херцег Новог, односно преписке протопрезвитера и пароха топаљског Христифора Ломбардића и епископа бококоторско-дубровачког Герасима Петрановића, и докумената општинске управе Херцег Новог и Рисна. Захваљујући њима могу се сагледати информације које су везане за прелазак избјеглица у Боку. Већ током октобра 1875. општинска управа у Херцег Новом обавијестила је политичко изложенство о значајном броју избјеглих из сусједне Херцеговине. Крајем године, детаљан извјештај нам говори да је на Топлој било 248 душа, а у сусједним селима 58 породица. Почетком 1876. у Игалу и на Топлој било је већ 346 душа, да би током фебруара исте године та бројка нарасла на 783 душе, односно 148 породица. Заправо у цијелом херцеговском срезу/општини, у фебруару 1876. било је 5.117 избјеглих, односно 717 породица.⁵⁴⁹

Са друге стране, у Конавлима се крајем 1875. налазило више од 1.000 избјеглица са простора Херцеговине. Према подацима из Шематизма бококоторско-дубровачке епархије, у истом тренутку када се у Херцег Новом налазило преко 5.000 избјеглих у фебруару 1876, на простору дубровачке општине/

⁵⁴⁸ Midhat Šamić, *Francuski putnici u Bosni...*, 104.

⁵⁴⁹ Марија Црнић-Пејовић, „Херцеговачке избјеглице у Боки Которској и Конавлима (1875–1878) у свјетлу нових података”, у: *Гласник Етнографског музеја*, издање 56 – број 1, (Београд: Етнографски музеј, 2008), 193 – 194.

среза већ тада се налазило преко 11.000 избјеглица!⁵⁵⁰

Сав овај народ који се у тим тешким временима налазио на туђој територији, на њој је пријатељски дочекан. Одбори за помоћ ових мјеста трудили су се на сваки начин да допринесу издржавању избјеглица, а врло често су и слали помоћ на устаначку територију, о чему је било ријечи.

Избјеглице су често биле и један облик терета домаћинима. Црна Гора, која је и сама била прилично сиромашна, ипак се трудила да тај народ збрине колико је могуће. Готово од сваке испоруке жита, које је стизало преко Котора, одвајан је дио за испомоћ. Колико се у каснијем периоду увозило, говори податак да су се морала подизати већа складишта за исто. Уз то, исплаћивана им је и новчана помоћ, најчешће на крају сваке декаде, односно три пута мјесечно.⁵⁵¹

Сходно томе да је понестајало средстава за помоћ, књаз Никола се обраћао на више адреса за исту. Најприје је писао у Русију. Тамо је позив наишао на необично добар пријем, па је помоћ из Русије била најобимнија. Њу су слали различити одбори попут Петроградског, Московског, Одеског, разне женске секције, Црвени крст, Петроградско друштво жена, као и редакције разних листова. Неки од најзначајнијих листова, чије редакције су слале помоћ били су: *Голосѣъ*, *Новосѣи*, *Русский мир* и *Московские ведомосѣи*. Осим тога, и цетињски *Глас Црнојорца* позивао је у готово сваком броју на помоћ за избјеглице и често

⁵⁵⁰ Исто, 194.

⁵⁵¹ Славко Мијушковић, „Херцеговачки устанак и херцеговачке избјеглице по документима Которског архива”, у: Зборник радова на тему: *Сјојодишњица Црнојорско-шурској раѣи 1876–1878*, (ур. Димо Вујовић), (Титоград: ЦАНУ, 1978), 216–220.

од прилога достављао исту.⁵⁵²

Народ који је остао на територији Епархије бококоторско-дубровачке био је и духовно збринут. Велику бригу и напоре уложили су свештеници ове епархије како би код избјеглих сачували вјеру, језик и идентитет, који су у овим околностима и тренуцима били изложени католичком аустријском утицају. У оквиру писма самог епископа Герасима Петрановића (1874–1906), најбоље се види степен брига о избјеглима. У њему епископ пише: „Пребјегнућем јаднога православнога нашега народа из Ерцеговине у нашу Епархију постаје за нас света дужност да се о подмирењу њихових духовних потреба бринемо... међутим не можемо се надати за оне православне Хришћане који су у Конавле Дубровачко пребјегли да ли имају духовне потребе задовољене. Зна се да се око тога заузео дубровачки свештеник и намјестио у Жупи, Осојнику, Бргату, Шумету и селима ријеке Омбле, православне свештенике који врше по приватним кућама летургију и држе школе”.⁵⁵³ У оквиру овога писма које је он упутио протопрезвитеру и пароху топаљском Христифору Ломбардићу, види се озбиљна забринутост духовног пастира за своју паству на простору доминантних утицаја католичке вјере. Управо у овим крајевима дјеловали су свештеници Јово Даниловић и његови синови Марко и Саво, који је једно вријеме био одсутан од своје пастве јер се морао укором црногорских власти јавити на бојиште, са кога се вратио

⁵⁵² Бранко Бабић, „Прилог изучавању положаја херцеговачких избјеглица у Црној Гори 1875–1878.”, у: Зборник радова на тему: *Спогодина Црнојорско-шурској раја 1876–1878*, (ур. Димо Вујовић), (Титоград: ЦАНУ, 1978), 229–231.

⁵⁵³ Марија Црнић-Пејовић, *Херцеговачке избјеглице у Боки Кошорској и Конавлима...*, 202–203.

убрзо током 1876. Ови црквени великодостојници, укључујући и свештенике Јована Новаковића и Михаила В. Божидаревића из Дубровника, као и Христифора Ломбардића из Херцег Новог, све вријеме су радили на просвећивању и учењу дјеце избјеглих, тако им обезбјеђујући све потребне услове за живот и образовање.⁵⁵⁴

Боравећи на овим просторима, херцеговачке избјеглице су живјеле један, у потпуности би се могло рећи, нормалан живот, скоро идентичан условима домицијалних становника. Осим што су примили сву помоћ и имали сва права, могли су имати и одређене погодности попут управо наведеног образовања. Пишући о образовању, згодно је поменути да се за вријеме овог избјегличког таласа на простор Топле доселила и породица Алексе Јакшића. Његова супруга Савета (рођена Мучибабић) је за вријеме устанка и избјеглиштва родила 8. августа 1876. кћерку Милицу. Управо то избјегличко дијете гатачке породице Јакшић била је прва жена из ових крајева са факултетском дипломом, завршивши студије Универзитета у Женеви, на ком је одбранила свој докторат јула мјесеца 1898. са одличним успјехом!⁵⁵⁵

Сходно овим извјештајима, који описују појединачне случајеве разних мјеста у којима су избјеглице најприје нашле своје уточиште, вратићемо се на уопштене податке. Сматра се, поред горенаведених бројки које су шпекулативног карактера, да је број избјеглица при крају 1875. био око 40.000⁵⁵⁶ у

⁵⁵⁴ Исто, 203–204.

⁵⁵⁵ *Женски свейџ*, бр. 9, година 1898, 142–143.

⁵⁵⁶ Ивица Пуљић у дјелу које је приредио наводи податак да је према званичним и службеним подацима о броју избјеглица у Далмацији крајем 1875. тај број износио 13.403.

Далмацији и 29.000 у Црној Гори. Тада се говорило да ће на њихова мјеста Турци населити Черкезе и тако искористити и попунити простор.⁵⁵⁷ Међутим, на срећу, до тога није дошло.

Терет издржавања ових избјеглица преузимали су углавном одбори за помоћ устаницима, у оквиру чега су се највише истицали управо дубровачки Одбор и Одбор за помоћ у Херцег Новом. Ови одбори нудили су свесрдну заштиту и једном другом виду херцеговачких избјеглица. Наиме, неријетка је појава била да су се током Херцеговачког устанка 1875–1878. јављали и они који се нису слагали са идејама херцеговачких устаника и који су због тога прилазили Турцима и са њима се борили против устаника. Због тог чина, били су, сасвим природно, у страху за своје породице. У страху од неке врсте одмазде или напада на њихове породице, они су их такође склањали у Дубровник, гдје су и ове породице биле на неки начин избјегличке и гдје су такође издржаване од стране Одбора за помоћ. Пружање помоћи избјегличким породицама чији су се чланови борили против устаника љутило је један дио устаника и њихових вођа. Због тога су се они жалили Одбору зато што се чланови њихових породица „бију с Турцима контра усташа своје браће и гори су усташама него турчин јербо они Турке наводе и иду пред њима на српске куће и робе, а фамилије им у Дубровнику и Жупи”.⁵⁵⁸

(*Popisi izbjeglica Donje Hercegovine u Dubrovačko primorje 1875–1878. godine*, Humski zbornik XI, priredio Ivica Puljić, (Neum: Muzej i galerija Neum, 2008). 14). Исти податак наводи у другом дјелу. (Ivica Puljić, *Hrvati katolici Donje Hercegovine i Istočna kriza...*, 251).

⁵⁵⁷ Васиљ Поповић, *Покрећ од 1875. до 1878...*, 49.

⁵⁵⁸ Раде Петровић, „Дјеловање Дубровачког одбора за

Овакав примјер притужби у потпуности би се могао оправдати, с обзиром на стање које је у њему описано, али и на општу ситуацију у Херцеговини. Међутим, ниједна страна није могла да утиче на било коју врсту помоћи и збрињавања јер су свакако и једни и други били корисници исте.

За збрињавање избјеглица утрошена су озбиљна новчана и материјална средства, која су са разних страна пристизала нарочито у дубровачки Одбор за помоћ.⁵⁵⁹ Та средства најчешће је слала словенофилска емиграција, наши студенти из иностранства или имућнији људи који су били поријеклом са ових простора. Иста ситуација дешавала се и у другим граничним одборима, у Рисну и Херцег Новом. Ту су такође стизала средства са разних страна, али је и своју помоћ тражило све више и више породица, о чему смо већ говорили. Проблем се јављао у тренуцима када Одбори не би били способни да надомјесте све, па се морало молити за нови вид средстава за Одбор, често се и жалећи неким од влада Великих сила. Тако је црногорски књаз Никола 21. августа 1875. извјештавао руског конзула у Дубровнику да су црногорске границе препуне избјеглица из Херцеговине и без обзира на свесрдну жељу да им се свакодневно помаже, он се у извјештају жалио да се боји јер „већ се опажа да ће се брзо изнемоћи, тијем прије што бјегунаца из Херцеговине сваки дан све више надлази”. Он је сматрао да је током само прве зиме у Црну Гору прешло до 20.000 људи⁵⁶⁰, а већ смо писали

помагање устанка 1875–1878. године”, у: *Годишњак историској друштва Босне и Херцеговине*, број 10, (ур. Хамдија Капићић), (Сарајево: НП Ослобођење, 1959), 239–240.

⁵⁵⁹ Види поглавље о улози и помоћи Одбора у Дубровнику.

⁵⁶⁰ Никола I Петровић-Његош, *Мемоари...*, 306.

да их је према процјенама током читавог устанка било до 29.000. Од тих 29.000, у Херцеговину се након предаје оружја вратило око 22.000 избјеглица.⁵⁶¹ Прецизнији податак наводи Бранко Бабић. Он наводи да се вратило 20.945 избјеглица из Црне Горе по окончању устанка 1878. Остатак, од неколико хиљада избјеглица, вратио се на прољеће 1879, јер током зимских услова нису хтјели да се враћају на сиромашне предјеле.⁵⁶²

У Босну је, са друге стране, од наведених 150.000 избјеглица након окупације враћено назад „једва 87.000”. Красић је записао да „што није погубио Турчин и што није прогутала заносита Сава и валовита Уна, то је изгинуло, које од разних болести које од глади, зиме и голотиње”.⁵⁶³ Велика смртност, патња и биједа биле су пратећа појава и пошаст и херцеговачких избјеглица.

Постојало је неколико намјера да се ураде све потребне ствари да би се избјеглице коначно вратиле на своја огњишта. О некима од њих је извјештавао аустроугарски конзул Васић из Мостара. Наиме, он је Андрашију писао 4. марта 1876. из Мостара да се валија бави пројектима који имају за циљ да се ублажи положај прогнаних породица у Далмацију и да се оне врате на своја огњишта. Они би обухватили најприје доношење дрва за обнову крова кућа, али и сјемена за садњу, основну храну итд. Конзул је извјестио, нажалост, да од њих вјероватно неће бити

⁵⁶¹ Нада Томовић, *Црна Гора и Херцеговина у завршној фази...*, 156.

⁵⁶² Бранко Бабић, *Прилој изучавању положаја херцеговачких избјеглица...*, 240.

⁵⁶³ Владимир Красић, *Устанак у Босни...*, приредио Радован Субић, 91.

ништа, јер је пашина каса тренутно празна, али да ће се свакако радити на побољшању услова, па барем и путем кредита од приватних власника како би се купила храна.⁵⁶⁴ Ове пашине намјере су врло упитне.

Са друге стране, треба имати на уму и чињеницу тежине великог броја избјеглица за локално становништво. Иако је домицијално становништво добро прихватило избјеглице и трудило се да са њима живи у добрим односима и понуди им услове пристојне за живот, избјеглички терет био је велики. Не само што је велика бројка људи који су прешли границе и склонили се у далматинска и бокељска села и општине, већ су неки са собом, како је већ наведено, повели и стоку чије су бројке достизале и до 20.000 грла. Уступајући им дијелове свог имања и пашњака, домаће становништво је подносило велику жртву. Њима је у складу са тим пријетило озбиљно осиромашење, па је с тога било неопходно да се и због ових проблема избјегличко питање и њихов повратак што прије ријеша.⁵⁶⁵

Васић је такође извјештавао да је 500 породица из Сланог и Расног у априлу 1876. било спремно да се врати на своја огњишта. Њима је тада савјетовано да сачекају крај године, како би се постигло примирје и како би се безбједно вратили кућама.⁵⁶⁶ Сходно томе да је у тим тренуцима на снази било дванаестодневно примирје између устаника и Турака, Аустроугарска је пријетила да након истека примирја неће више издржавати избјеглице. Устаници су тада у једној од својих

⁵⁶⁴ Božo Madžar, *Izvjestaji austro-ugarskog generalnog konzula Vasića...*, 224.

⁵⁶⁵ Ivica Puljić, *Hrvati katolici Donje Hercegovine i Istočna kriza...*, 252–254.

⁵⁶⁶ Božo Madžar, *Izvjestaji austro-ugarskog generalnog konzula Vasića...*“ 232.

тачака из Суторине од 7. априла 1876. тражили да се именује једна заједничка комисија руске и аустроугарске владе, која би иначе пратила реформе у Босни и Херцеговини, а чији саставни дио је био и повратак избјеглица на своја огњишта.⁵⁶⁷ Према извјештају Васића, контрола повратка избјеглица била је планирана на шест тачака, и то: „Metković, Slano, Carina bei Trebinje, Gacko und Nevesin”. Турци су сматрали да ће повратак несметано тећи јер се мислило да су аустроугарске власти довољно „притисле” устанике.⁵⁶⁸

Сходно немогућности имплементације својих мировних идеја и тачака, Аустроугарска је окренула леђа избјеглицама. Током примирја и трајања састанка у Суторини, њене власти су пријетиле да ће отказати помоћ избјеглима. То је заправо био један вид притиска на устанике, чије су се породице налазиле на територијама Аустроугарске. Њене власти су током прољећа 1876. појачале тај притисак, забрањујући одборима за помоћ на њиховој територији да активно помажу устанак, па су ти одбори морали да помоћ пружају илегално. Уз то, аустроугарске власти су почеле да хапсе све устанике који су прелазили границу. Сам барон Родић се поводом притиска на устанике, а под изговором рјешавања избјегличког питања, састао са Али-пашом и Муктар-пашом у Дубровнику у марту 1876. како би се договорили око повратка избјеглих.⁵⁶⁹

⁵⁶⁷ Vojislav J. Korać, *Trebinje – istorijski pregled...*, knjiga 2 – dio 2, 254–255.

⁵⁶⁸ Božo Madžar, *Izvjestaji austro-ugarskog generalnog konzula Vasića...*, 234.

⁵⁶⁹ Ivica Puljić, *Hrvati katolici Donje Hercegovine i Istočna kriza...*, 327–328.

На том састанку такође је договорен организован повратак избјеглих, на шта су они позвани да се упишу у пописе повратника, како би се безбједно могли вратити на своја огњишта. Васа-ефендија је током марта и априла избјеглицама упутио један проглас којим им је дао четири седмице за несметан повратак, уз обећања у виду помоћи око градње кућа, обнове школа и црква и др. Неке избјегличке породице су се одмах потом, под пријетњама аустроугарских власти (као вид притиска), уписивале у регистре, односно пописе повратника. Сви представници локалних власти су имали инструкције Аустроугарске да агитују на повратак, али и пријетње да ће им власти зауставити сваки доток средстава⁵⁷⁰ уколико до повратка избјеглих не дође.⁵⁷¹

Васић је јављао у Беч 15. маја 1876. да је неколико дана раније послао извјештај (нажалост, нема га у оквиру овог рада) да је повратак дијела избјеглица из Далмације већ био почео. Тада је враћено једанаест породица, односно укупно седамдесет појединаца. Васић преноси и да велики везир уопште није био заинтересован за овај повратак, па је стога главна особа за овај процес са турске стране, Васа ефендија,

⁵⁷⁰ У једном извјештају од 22. маја 1876. један очевидац је преносио изглед породица избјеглица у Сланом, који је био посљедица аустроугарских обустава помоћи и давања само и искључиво најосновнијег и најнеопходнијег за живот. У њему се каже о избјеглицама: „на хрпе, на земљи црној, голе и босе, гладне и жедне, леже неизбројене породице херцеговачке, без икакве помоћи. Има скоро мјесец дана, да њим аустријска власт није дала паре, тако да немају чиме да купе комад круха. Та запуштена чељад, ко марва мора да травом свој желудац пуни, ако неће на час од глади умријети”. (Ivica Puljić, *Hrvati katolici Donje Hercegovine i Istočna kriza...*, 331).

⁵⁷¹ Исто, 328–329.

поднио писмену оставку, али да ће започето спровести до краја.⁵⁷²

Васа-ефендији је чак јављано да се за повратак јавило 18.000 избјеглих, чији су прихватни центри требали бити у Метковићу и Завали.⁵⁷³ Међутим, у разговору са Али-пашом, Васић је извјештавао да је имао повјерљиву информацију из Метковића да се избјегличке породице ипак неће враћати. На то га је упућивало стање у Попову пољу, гдје је устанак бјеснио пуном снагом, а у тим околностима (без пацификације) повратак избјеглих је немогућ. Томе у прилог иде и детаљан извјештај у оквиру кога се Васић пише: „Die herzegovinischen Flüchtlinge im Bezirke Metkovich zeigten sich jederzeit geneigt heimzukehren. Es wurde daher am 12-ten d. M. mit der formellen Übergabe der freiwillig Rückkehrenden an die türkische Commission begonnen und elf Familien, im Ganzen 70 Individuen, wurden an jenem Tage türkischseits übernommen. Der Bezirkshauptmann hofft, dass im Falle die Rückkehrenden in der Türkei gut behandelt werden, nach und nach die Mehrzahl der Flüchtlinge heimkehren werde. Es gibt viele Renitenten und grosse Schwierigkeiten. Einige ziehen vor, derzeit noch in Dalmatien zu bleiben, da sie sich mit der Feldarbeit reichen Taglohn verdienen. Andere können nicht heimkehren. da sie in ihren gänzlich niedergebrannten Dörfern kein Unterkommen finden. Eldliche stehen mehrere Flüchtlinge von Metkovich mit jenen von Ragusa in Verbindung, welche erklärten, nur dann heimkehren zu wollen, wenn alle Flüchtlinge gleichzeitig

⁵⁷² Božo Madžar, *Izvjestaji austro-ugarskog generalnog konzula Vasića...*, 241.

⁵⁷³ Ivica Puljić, *Hrvati katolici Donje Hercegovine i Istočna kriza...*, 330.

heimkehren”.⁵⁷⁴ Дакле, из извјештаја се види да су неке од избјеглица живјеле добро, обрађујући изнајмљена имања и зарађујући. Сасвим је јасно да они нису имали у циљу да се у том тренутку врате на устанком и ратом захваћена подручја, без обзира на репресије и пријетње власти. Уз то, сасвим је јасно да становништво није вјеровало турским обећањима да ће се све санирати и да ће добити помоћ при повратку, као ни да ће сам повратак и уопште живот на њихом огњиштима бити миран.

Поред тих проблема, избјеглице које су се ипак одлучиле на повратак, суочавале су се са још једним, скоро па невјероватним, проблемом. Устаници, који су чин повратка сматрали за издају од стране Великих сила, у првом реду Аустроугарске, над повратницима су такође вршили репресије. Палили су како тако подигнуте и обновљене домове, забрањивали настањивање тамо гдје си господарили, као и уопште сијање и обрађивање површина.⁵⁷⁵ Та појава може се

⁵⁷⁴ У преводу: „Херцеговачке избјеглице у срезу Метковић увијек су биле спремне да се врате кућама. Стога се 12. овог мјесеца почело са формалном предајом турској комисији добровољних повратника и тог дана је турска страна преузела једанаест породица, укупно 70 лица. Окружни капетан се нада да ће се већина избјеглица постепено вратити кућама, ако у Турској буду добро третирани. Много је оних који су непослушни и постоји великих потешкоћа. Неки више воле да засад остану у Далмацији, јер радећи у пољу зарађују богату дневницу. Други се не могу вратити кући, пошто у својим потпуно спаљеним селима не налазе заклон. Коначно, неколико избјеглица из Метковића се повезује са онима из Дубровника, који су изјавили да желе да се врате кући само ако се све избјеглице врате кући у исто вријеме”. (Božo Madžar, *Izvjestaji austro-ugarskog generalnog konzula Vasića...*, 242).

⁵⁷⁵ Ivica Puljić, *Hrvati katolici Donje Hercegovine i Istočna kriza...*, 335.

оправдати жељом устаника да им породице на било који начин буду безбједније ван домовине, па макар и живјели у биједним условима, али и жељом да се Велике силе, суочене са валом избјеглица „натјерају” да одлучније присиле Османско царство на реформе или уступке устаницима.

Упркос свему, Турци су очекивали да ће се у наредном периоду вратити сигурно између 500 и 1000 избјегличких породица. У међувремену, ствари су се у Османском царству драстично мијењале, дошло је до пада великог везира Махмуд-паше, а ускоро и промјене на престолу, тако да од ових очекивања и радњи није даље било ништа.

Било је у потпуности јасно да до изгледног повратка избјеглица у скоријем периоду неће доћи. Иако су се гајиле наде, некада и лажно, да ће се тај слој становништва ипак вратити на своја огњишта, од те акције није било ништа. Такво стање трајало је све вријеме устанка, од његовог почетка и одласка првих породица преко граница, па све до посљедњих засиједања на мировном конгресу у Берлину. Иако су акције за повратак биле свеприсутне, ипак је ово питање сачекало да буде поменуто и на Берлинском конгресу. На почетку расправа око питања провинција Босне и Херцеговине, и избјеглице су одмах помињане. Наиме, како је преносио бечки лист *Ноје Фраје Пресе* (њем. *Neue Freie Presse*), Андраши је 29. јуна 1878. сугерисао да су немир, неред и дезорганизација у Босни и Херцеговини сасвим довољан разлог за окупацију провинција, као и да је Аустроугарска спремна да ради на повратку избјеглица на своја огњишта.⁵⁷⁶

⁵⁷⁶ Стојанка Лужија, „Бечки лист *Neue Freie Presse* о питању Босне и Херцеговине на Берлинском конгресу”, у: Зборник

Након добијања европског мандата на окупацију Босне и Херцеговине, Аустроугарска је разрађивала планове за извршење тог чина. Тада је указивано да се на њеној територији налази око 250.000 избјеглица, и према тврдњи *Neue Freie Presse*, требало је око 10 милиона гулдена да се обезбједи њихов повратак кући. Тај процес је ипак ишао веома споро. Разлог томе јесте тражење избјеглица да се беговска земља издијели, прије него ли се они врате назад. На то Аустроугарска никако није могла пристати јер је Османском царству обећала и гарантовала непромјењивост аграрних односа. С тога се приступило насилном враћању, тако да се током августа 1878. још 110.000 избјеглих налазило на лијевој обали Саве.⁵⁷⁷

ДОБРОВОЉЦИ У УСТАНКУ У ИСТОЧНОЈ ХЕРЦЕГОВИНИ – ЗНАЧАЈ И УЛОГА

Као што смо већ приказали, скоро сва словенска јавност била је активно укључена у праћење стања и слање помоћи устаницима. Та помоћ, често скромна и мала, била је од непроцјењивог значаја за становништво и народ. Мало времена је требало да од слања материјалних средстава дође и до организовања на вишем нивоу. То је у овом случају подразумијевало формирање и слање војних јединица и добровољних формација, као помоћ устаницима на самом ратном

радова на тему: *Устанак Срба у Херцеговини и Босни 1875–1878. године*, (ур. проф. др Бране Микановић), (Бања Лука: Филозофски факултет Универзитета у Бањој Луци, 2016), 130.

⁵⁷⁷ Исто, 132–133.

терену.

Долазак добровољаца је за устанике био значајан. Њихове бројке су биле скромне, па је са војне тачке гледишта њихова улога занемарљива, поготово ако се зна да су они своје учешће дали углавном на подручју само Доње Херцеговине. Оно што је у њиховом доласку много битније јесте сатисфакција коју су устаници добили својим доласком. Из ње је директно произилазио и морални подстрек за што одлучнију борбу на терену. Формације добровољаца долазиле су све вријеме трајања устанка, из готово сваке европске земље.

Они су највише долазили у редове војводе Мића Љубибратића. Како је он највише концентрације борби посветио Доњој Херцеговини, ту је број добровољаца био и најмасовнији. Војвода Вуковић у својим мемоарима забиљежио је да су остали главари једва чекали да их се ријеше, па су њихова улога и значај у војном смислу били невелики. Такође, ненавикнути на услове, са slabим логорима и још слабијим прехранбеним могућностима, убрзо су један по један нестајали из устанка.⁵⁷⁸

Добровољци су долазили преко Трста и Задра до Дубровника, гдје је било главно сједиште страних учесника устанка. Међу њима је, осим људи надахнутих идејама слободе и грађанских права, било и оних који су у устанак долазили искључиво како би у њему профитирали или пак из неких својих личних заблуда и увјерења. Неки од њих су пристизали и у херцеговски Одбор, али тај Одбор је углавном био у немогућности да их издржава, о чему је Љубибратић и писао

⁵⁷⁸ Стојанка Лужија, *Бечки лист Neue Freie Presse о њишању Босне и Херцеговине ...*, 132-133.

Чингрији у Дубровник.⁵⁷⁹ Највише странаца који су дошли као добровољци је било из Италије. Њихово учешће и улога су с тога и најзначајнији за сами устанак и ово поглавље. Од почетка до краја устанка, на устаничку територију пристигло је око четири стотине добровољаца са Апенинског полуострва. Главни иницијатор, који је уједно заједно са својим официрима слао највише добровољаца, био је управо Ђузепе Гарибалди. Још почетком октобра Италијани су пружали подршку устанку и у парламенту су причали о потребама помоћи народу Херцеговине. Лист *Ил Темпо* био је главно гласило у коме су се могле прочитати вијести са положаја у Херцеговини и у оквиру кога се позивало на сакупљање прилога и добровољаца. Из тог разлога, овај лист према писању *Гласа Црнојорца* „забрањен је од 1. октобра у Аустрију”.⁵⁸⁰

У свом наредном броју, *Глас Црнојорца* донио је вијест да су прве добровољачке јединице већ пристигле у Дубровник. На њиховом челу се налазио „Карло Фаела, родом из Имоле од Ромање”. У оквиру ове групе био је и официр Антон Пуњалин, који „изосташе иза дружине, јер није могао на ноге од рана добијених у пређашњем пјешачењу по кршевима”.⁵⁸¹ Из оваквих описа види се да доброволци нису били навикнути на географске услове на којима су сиротиња и биједа Херцеговине устали против Турака. То их свакако није спрјечавало да током цијелог устанка пружају несебичну помоћ.

Наведена група бројила је још десет официра. Њихов списак пронашли смо у оквиру једног

⁵⁷⁹ ХР ДАДУ 257 – ФОЧ, кутија 12 – Х7Ба, свеска 2, док. 177.

⁵⁸⁰ *Глас Црнојорца*, бр. 45, 22. октобар 1875.

⁵⁸¹ *Глас Црнојорца*, бр. 46, 30. октобар 1875.

документа на италијанском, у фонду Мића Љубибратића. То су били: Ернесте Бесуци, Ђузепе Меноти, Андреа Иракароли, Луиђи Оливијери, Ђакомо Нбаинардис, Дифенденте Огостео, Ђакани Гандини, Алесандро Кандиани, Ђузепе Гомберти и Енрико Боси. Сви официри били су углавном са подручја Милана, Вероне и околних градова.⁵⁸² Њима се у октобру придружио и Лучиано Монталти, такође капетан у јединицама Гарибалдија.⁵⁸³

У истом броју, *Глас Црногорца* пренио је и проглас самог Ђузепеа Гарибалдија, који је он херцеговачким устаницима упутио са Капрере 6. октобра 1875. У њему је устанике позивао да наставе одлучно са својом акцијом, са поруком да „Турчин мора отићи у Брусу...с његовијем пороцима, с његовијем пљачкама, с његовијем свирјепством, неће у Малој Азији, доста народа да их мучи и упропашћује”. Гарибалди је устаницима поручивао да морају устати „јуначки синови Црне Горе, Херцеговине, Босне, Србије... немојте се дипломатији повјеравати: ова стара баба (дипломатија – Л.Р.) без срца одиста ће вас преварити”.⁵⁸⁴ Овакве поруке су на устанике дјеловале изузетно позитивно, изграђујући још већи морал, знајући да им пише један од најславнијих бораца за слободу и уједињење Италије.

Осим наведених, међу добровољцима нашли су се и истакнути официри Гарибалдијевих формација, попут капетана Манескиа, Вивалдија, Волантеа и других. Капетан Манески био је припадник чувене

⁵⁸² АРС – ПЈТ, ПЗМЉ, кутија II, бр. документа 230/1875. (фотокопија)

⁵⁸³ АРС – ПЈТ, ПЗМЉ, кутија II, бр. документа 241/1875. (фотокопија)

⁵⁸⁴ *Глас Црногорца*, бр. 46, 30. октобар 1875.

Гарибалдијеве „Хиљаде” која је јуришала на Рим, па је присуство тако битног официра било од великог значаја. Федерико Воланте, капетан Гарибалдијевих јединица, придружио се као добровољац у новембру 1875. Њега је устаницима и војводи Љубибратићу послао Перо Чингрија преко дубровачког Одбора.⁵⁸⁵ Федерико Воланте се врло брзо истакао у устанку, образујући јединицу са којом је учествовао у другој бици на Муратовици у фербуару 1876. Осим наведених официра из Италије, значајно мјесто у устанку имао је и француски официр – капетан Огист Барбје. Он је већ у септембру, преко Венеције, Крфа и Црне Горе, стигао у Херцеговину, донијевши са собом у коферима два топа! Био је добар стручњак за динамит, што је устаницима било неопходно код напада на јака турска утврђења.⁵⁸⁶ У ту сврху, имао је, према ријечима стручњака, „пратњу од сто људи”. Поред наведених задатака, имао је задатак и да пресијеца „путове, дижући их динамитом у зрак”. Један од најзначајнијих напада ове врсте, био је његов напад у садејству са саборцима на складишта на Царини, на путу Требиње–Дубровник. Тада је задатак испуњен уз поробљавање „од Турака дијела њихових залиха”.⁵⁸⁷ У једном писму из септембра 1875. мужу Мићу Љубибратићу, његова супруга Мара је писала да је чула да се у Херцеговини бори неки Француз. Његове снаге броје „четир стотине људи” и налазе се близу Невесиња. Није била сигурна, али је чула да их самостално издржава Француз. Није познато на кога је мислила, али свакако, бројка од 400 добровољаца у

⁵⁸⁵ АРС – ПЈТ, ПЗМЉ, кутија II, бр. документа 280/1875. (фотокопија)

⁵⁸⁶ Martin Đurđević, *Memoari sa Balkana...*, 36; Vojislav J. Korać, *Trebinje – istorijski pregled...*, knjiga 2 – dio 2, 151–152.

⁵⁸⁷ Midhat Šamić, *Francuski putnici u Bosni...*, 282.

том тренутку није одговарала могућностима.⁵⁸⁸

До краја прве године устанка, према подацима из Дубровника, уписано је као добровољаца више од осам стотина лица. Највише их је било из Италије, њих 390, затим 284 Француза, 83 Грка, 53 Енглеза, 22 Нијемца, 2 Американца и један Швеђанин. Међу добровољцима је у каснијем периоду био и извјестан број Руса и Чеха, о чему је Чингрија писао Мићу⁵⁸⁹, затим Пољака, Мађара и других, али и једна дама – Жана Меркус, по поријеклу Холанђанка. Она је често са својим саборцима „дијелила замор устаничког живота и давала доказе своје хладнокрвности и личне храбрости” како пише Мелан, иако јој је тада било 25 до 30 година.⁵⁹⁰ Све ове формације и добровољачки одреди ратовали су под главном командом војводе Мића Љубибратића, у оквиру његове „Легије странаца”.⁵⁹¹

Поред страних добровољаца, у устанак су махом долазили и домаћи борци, са простора јужнословенских области. За слање добровољаца у Херцеговину, Порта је одмах оптуживала и Србију, односно њену Владу.⁵⁹² Иако је Србија задржавала добровољце и трудила се да се не мијеша у рат, ипак су неке групе прелазиле. Тако је већ у августу 1875. Мита Паранос за Херцеговину послао преко 150 бораца из Војводине. Неколико дана касније, војвода Жарко Пивски је из

⁵⁸⁸ АРС – ПЈТ, ПЗМЉ, кутија II, бр. документа 210/1875. (фотокопија)

⁵⁸⁹ АРС – ПЈТ, ПЗМЉ, кутија II, бр. документа 316/1875. (фотокопија)

⁵⁹⁰ Midhat Šamić, *Francuski putnici u Bosni...*, 282.

⁵⁹¹ Лазар Радан, *Војвода Мићо Љубибратић у Херцеговачком устанку 1875...*, 146–147.

⁵⁹² Miloš Ković, *The Beginning of the 1875 Serbian Uprising...*, 67.

Београда повео још 150 добровољаца на херцеговачко ратиште. *Засѹава* је преносила и да је Милан Милићевић водио са ових простора још 700 момака за Херцеговину, што их је сакупио раније у Румунији. Архимандрит Нићифор Дучић, предратни агент Владе Србије такође је скупљао добровољце и слао их у Херцеговину. Добровољци који су пристизали из Србије, имали су централу у Ужицу, гдје су једне прилике кад нису добили оружје сами провалили и наоружали се, а затим отишли право у Херцеговину. Поред добровољаца из Србије, велики допринос дали су и родољуби из Боке. Они су, како је већ речено, заједно са предсједником херцегновског Одбора дали немјерљив значај устанку, учествујући са више од четири стотине људи у њему. Њихова улога била је најзначајнија око напада на Требиње у августу 1875, када су дали допринос заштити одступнице војводе Мића Љубибратића.⁵⁹³

Из Србије је војводи Љубибратићу писао и негов братић у децембру 1875. Био је разочаран што и у Србији није букнуо устанак, па је жалећи за тим, стрицу писао да га преведе у Херцеговину. Његова жеља да буде добровољац најбоље се огледа у реченици у оквиру које пише Мићу, кад би му испунио жељу, „ви би сте ми душу из пакла извадили”. Сматрао је да би му то додатно било значајно јер је имао у плану да полаже за подофицирски чин.⁵⁹⁴

За добровољце се јављао и један Сплићанин. У питању је извјесни Јосип Чидро/Чиндри, који пише

⁵⁹³ Лазар Радан, *Војвода Мићо Љубибратић у Херцѹговачком устѹанку 1875...*, 147.

⁵⁹⁴ АРС – ПЈТ, ПЗМЉ, кутија II, бр. документа 313/1875. (фотокопија)

лично војводи Љубибратићу како је заинтересован за устаничку ствар. Врло пријатно је писао Љубибратићу, објашњавајући му да је он на служби домовини (!) и да се нуди да помогне на било који начин. Писао је да он најбоље познаје „гдје је мјесто за онога кој је свој живот посветио за слободу свога народа”, свесрдно се нудећи да помогне устаничкој ствари.

Ове формације, било странаца, било домаћих људи, дали су какав-такав допринос успјеху операција на херцеговачком бојишту. Иако су пристизали током цијелог устанка, добровољци су се у највишем броју појављивали на његовом самом почетку. Како је устанак постепено улазио у кризу, тако се и њихова бројност и приспјеће постепено смањивало. Све то, сходно доласку и помоћи, било је потпуно неважно с обзиром на њихову несебичну жртву са почетка устанка, када су устаници били препуштени својој судбини.

СРБИ У УГАРСКОЈ ПРЕМА УСТАНКУ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ – УЛОГА, ПОМОЋ И ДЈЕЛО

Срби из Угарске били су нарочито инволвирани у устаничка збивања и акције у Босни и Херцеговини. Њихови политички предводници на челу са Светозаром Милетићем, а уз помоћ новина *Србски дневник* и *Засјава*, трудили су се да свакодневно буду у току са информацијама, као и да пруже помоћ устаницима на било који начин. Милетићева *Засјава* безрезервно је писала и дизала глас против турских недјела и због тога је у Босни и Херцеговини била толико цијењена да је након Милетићеве политичке пензије она

сматрана од стране становништва „као неко сушанство”.⁵⁹⁵ Према писању војводе Гавра Вуковића, она је читана као „политичко јеванђеље, те је од ње свак стрепио, као од огња живог”. Уз то, овај лист је све вријеме преносио битне информације и писања страних новина и часописа, као и путописе кроз Босну и Херцеговину.⁵⁹⁶ На тај начин, Срби из Угарске су код становника Босне и Херцеговине, односно код обесправљене и намучене раје, допринијели бржем сазријевању укупне идеје о ослобођењу, за чије раћање и развијање је, према мишљењу проф. др Василија Крестића, на тлу тих области било изванредних услова.⁵⁹⁷

Влада у Бечу била је све вријеме устанка у страху да би се међу Србима у Угарској могао јавити јак покрет за помоћ устаницима на терену. Из преписке грофа Андрашија и аустроугарског амбасадора у Београду барона Бенјамина Калаја (мађ. Kállay Béni), у којој су оба политичара сагласни да Срби из Угарске предњаче у захтјевима да се крене у ослобођење, види се да је постојао страх међу политичким врхом да би могло доћи до активнијег покрета. У прилог томе иде и податак да су се Срби са ових простора нарочито интересовали за просторе Босне и Херцеговине још од шездесетих година деветнаестог вијека. Међутим, само избијање устанка затекло их је неспремне. То је било из разлога што је Аустроугарска већ тада била

⁵⁹⁵ Vasilije Đ. Krestić, „Srbi u Ugarskoj prema ustanku u Bosni i Hercegovini 1875”, у: *Zbornik radova sa međunarodnog skupa istoričara na temu: 100-godišnjica ustanka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i Istočnoj krizi 1875–1878. godine*, (ur. Rade Petrović), том 2, (Sarajevo: Nauka i društvo, 1977), 175.

⁵⁹⁶ Војвода Гавро Вуковић, *Мемоари...*, 288.

⁵⁹⁷ Василије Ђ. Крестић, *Срби у Угарској 1790–1918*, (Нови Сад: Матица Српска, 2013), 373.

довољно јака да се обрачуна са набујалим националним покретима, што није био случај 1871/1872.⁵⁹⁸ када је припреман устанак у Босни.⁵⁹⁹

Уз све то, у врху Српске народне слободоумне странке већ је почео расцјеп и дио чланства је напуштао странку. Велику моћ, какву је странка имала до тада, изгубила је пред саму Источну кризу, сада и званично, на изборима. Владици кандидати су 1875. до ногу потукли представнике Српске народне слободоумне странке на изборима за Угарски сабор. У таквим околностима, покрет који је био врло снажан почетком седамдесетих година деветнаестог вијека, сада је био у паду, а сама Војна граница, на коју се гледало као на територију која може да изведе неколико десетина хиљада војника, није више постојала. Ипак, мисао ослобођења и уједињена код Срба у Угарској била је и те како жива.⁶⁰⁰

Иако је министар унутрашњих послова Мађарске Калман Тиса (мађ. Kálmán Tisza) забранио оснивања Новосадског одбора за сакупљање прилога, Срби из Угарске су стајали уз своју браћу у Босни и Херцеговини. Аустроугарска влада је забрањивала слање помоћи из разлога јер се покушавала

⁵⁹⁸ Те године на Цетињу је основана Дружина за ослобођење и уједињење српско. Она је настала као организација која је наслиједила рад Уједињене омладине српске. Кроз рад Дружине, требало је припремати терен за устанак у Босни и Херцеговини. Тада је Милетић и остварио најбоље контакте и везе са Нићифором Дучићем и двором на Цетињу. Ипак, у наредном периоду је дошло до захлађења односа на релацији Београд-Цетиње и од ратних дејстава није било ништа. (Дејан Микавица и др., *Срби у Хабзбуршкој Монархији 1526–1918*, књига 2, (Нови Сад: Прометеј-РТВ, 2016), 79–80).

⁵⁹⁹ Vasilije Đ. Krešić, *Srbi u Ugarskoj prema ustanku...*, 175–176.

⁶⁰⁰ Исто, 176–177.

поставити неутралном према устаничкој ствари, па је из тог разлога забрањивала овакав вид подршке устаницима. Једино је, са извјесним закашњењем, дозвољено сакупљање помоћи за избјеглице са устанком захваћених подручја. То је заправо међу становницима Угарске изазвало доста непријатну ситуацију, јер је требало доста времена да прође да би Срби из Угарске схватили да за новчану помоћ избјеглицама неће бити кажњени као у случају помоћи за сам устанак. Због те ситуације, а сходно спорости одзива народа на прилагање новца за помоћ, изрицани су јавни прекори са циљем да се народ подстакне на пружање помоћи. Такође, људи су позивани и на разне друге начине, како би се код истих пробудила патриотска свијест. Један од њих, пјесник Јован Јовановић Змај (1833–1904), на себи својствен начин, тим поводом испјевао је стихове:

*„Ваша се кеса їрчевийїо сїїеїла,
А савесїї ваша на њу је леїла
Боре се браћа, боре се їамо,
Шїїо нишїї’ не їраже – слободу само,
И лакше даїу живоїїе своїе
Неї’ їи цинцаре, країцаре ївоїе (...).”*⁶⁰¹

У тим околностима дошло је и до живе журналистичке преписке између српског листа *Засїїава* и хрватског листа *Обзор*, који је био гласило хрватске Народне странке. У оквиру ње, Срби су одавали признање бану Ивану Мажуранићу и Народној странци за помоћ народу у Босни и Херцеговини, али се уопште

⁶⁰¹ Василије Ђ. Крстић, *Срби у Уїарској...*, 381–382.

нису слагали са начином ослобођења ових провинција. *Обзор* је писао да је најидеалније рјешење за кризу у Босни и Херцеговини да она на основу виртуелног права припадне Хрватској, односно уколико дође до другачијег распореда ствари, да то буде аустроугарски посјед. Дијаметрално супротни српски ставови полазили су од тога да ослобођење треба да изврше Србија и Црна Гора, а никако Аустроугарска. У таквим околностима, угарски Срби су се најприје залагали за то да сам народ буде комплетно ослобођен, да не зависи ни од кога. Затим би тај народ сам требало да одлучи „хоће ли се придружити Србији или Црној Гори или обема, или може бити Аустрији или никоме”.⁶⁰²

Милетић је, према забиљешкама војводе Вуковића, на самом почетку имао разумијевање за оклијевање књаза Николе да уђе у рат. Разумио је потребу да има такво држање и бранио је његове поступке ријечима „Зар је Црна Гора створена да прави ефекте, а да не рачуна на свој сопствени опстанак. Она трпи од њеног постанка све муке на овоме свијету, па нека се помуче и Херцеговци за своју слободу”.⁶⁰³ Сам Вуковић је био изненађен овим ставом Милетића, а с обзиром на даљи развој ситуације, његова интерпретација могла би да буде упитна.

Интензивирањем и ширењем устанка, Срби из Угарске су почели да врше велики притисак на Србију и Црну Гору да уђу у рат.⁶⁰⁴ Што су ови више отезали, то је притисак угарских Срба био већи. Милетићева *Засијава* је писала још у јулу 1875, у оквиру његовог

⁶⁰² Василије Ђ. Крстић, *Срби у Угарској...*, 376-377.

⁶⁰³ Војвода Гавро Вуковић, *Мемоари...*, 138-139.

⁶⁰⁴ Светозар Милетић, *Сабрани списи...*, књига III, 563-567.

чланка „Херцѹговачка ѿбунa”, о томе да је можда све ово аустроугарска политика, а заправо све у циљу њеног запосијдања Босне и Херцеговине.⁶⁰⁵ Они су нарочито били љути на кнеза Милана Обреновића и његово тактизирање око уласка у рат. Како он није био заинтересован за исти, народ му је скретао пажњу да је погрешно што све ради преко Беча и да треба да помогне свој народ који је угрожен. У једном од обраћања кнезу, Јован Павловић му је поручио: „На твоју брачну постељу прска крв српске раје! Хоћеш ли моћи лећи на њу! Кнеже! Твој сватовац испрекидан је и заглушен вриском и лелеком сиротиње босанско–херцеговачке”.⁶⁰⁶

Ништа бољи није био ни став Милетића према угарској влади. У оквиру свога чланка „Устѹанак, српска влада, Клек”, он је очигледно био згрожен ставовима званичне владе у Будимпешти. Сматрао ју је одговорним кривцем за стање које је владало међу јавним мњењем и огледало се у репресијама и притисцима на политичке прваке и јавна гласила. За њега је пештанска јавност заправо била затрована жељама да се под сваку цијену спријечи стварање неке јаке словенске државе на Балкану.⁶⁰⁷

Ратоборни притисци наставили су се и путем једне делегације коју је Светозар Милетић послао на Цетиње, а на чијем челу је био Лаза Костић. Преко ње, Срби из Угарске су поручивали књазу да „прими на себе вођство устанка у Херцеговини, да буде рјешителнији и ратоборнији него што је до сад био, како би

⁶⁰⁵ Засѹава, бр. 79, 9/21. јул 1875; Светозар Милетић, *Сабрани сѹиси...*, књига III..., 416–419.

⁶⁰⁶ Vasilije Đ. Krestić, *Srbi u Ugarskoj prema ustanku...*, 179–180.

⁶⁰⁷ Светозар Милетић, *Сабрани сѹиси...*, 456–460.

тијем принудио Србију да ступи у акцију”. Ова порука била је примљена врло добро и књаз се према њој односио са уважавањем. Како смо већ навели у дијелу о избору руководства у Херцеговини, и овдје Вуковић наводи да би се књаз можда и раније примио ратоборства „да није војвода Петар Вукотић својим моћним упливом и разборитим савјетима умиривао књаза”.⁶⁰⁸

Светозар Милетић је, као најистакнутија политичка фигура, био високо котиран у српским земљама. Велика улога његове *Засишаве* и чланака објављених у њој, као и борба за српску националну идеју у деветнаестом вијеку, од њега су направили политички идеал. У складу са тим, устанички главари у самој Херцеговини су у љето 1875. на једном засиједању у селу Врањска код Билеће имали намјеру да организују привремену владу у Херцеговини, чији би лидер био управо Милетић. Њен задатак је био да сазове скупштину, формира сталну владу и спроведе општу мобилизацију становништва.⁶⁰⁹ До свега овога није дошло јер је књаз Никола имао другачије планове у Црној Гори, па је послао Пека Павловића да скупштину хитно распусти и присутне растјера. Том приликом, војвода Мићо Љубибратић је претучен и отјеран за Требиње и Дубровник, гдје је даље спремао устанак, о чему смо писали.⁶¹⁰

Позивајући Србију у рат, Милетић је боравио у Српској Кнежевини у мају и јуну 1876. Након повратка у Нови Сад, угарска влада је нашла за zgodно да га

⁶⁰⁸ Војвода Гавро Вуковић, *Мемоари...*, 159–160.

⁶⁰⁹ Милорад Екмечић, „Велика источна криза 1875–1878”, у зборнику: *Опједи из историје*, (Београд: Службени лист СРЈ, 2002), 152.

⁶¹⁰ Војвода Гавро Вуковић, *Мемоари...*, 137–138.

ухапси у јулу и оптужи за велеиздају.⁶¹¹ Влада се на тај начин трудила да употпуни једну празнину у полицијском надзору над овим српским прваком. Ово је заправо био један од низа покушаја што јачег и већег изоловања Срба из Угарске на утицаје у Херцеговачком устанку.⁶¹² Како Угарски сабор тада није засиједао, ни Милетић није имао имунитет. Државни тужилац га је оптужио да је у јуну у Београду обећао слање 20.000–30.000 добровољаца за учешће у устанку, а онда и да ће се ти исти добровољци вратити да помогну да се ослободе Срем, Банат и Бачка и да се прикључе Србији. У октобру му је званично одузет имунитет, а након ових оптужби његов адвокат, Михаило Полит Десанчић, спемао је Милетићеву одбрану. Суђење је заказано за 18. јануар 1878, а тужилац је 14. јануара прочитао оптужницу по којој се Милетић терети за антидржавно дјеловање. Тужилац је још захтијевао и да му се суди према седмом законском чланку о велеиздаји из 1715. Све ово је тражено на основу свједочења једног човјека сумњивог морала, Ђорђа Ранковића. Након оптужнице, Полит Десанчић је изнио бриљантну одбрану у говору од преко три сата, али је суд ипак осудио Милетића на пет година затвора, у шта је било урачунато вријеме проведено у притвору. На слободу је пуштен помиловањем 27. новембра 1879, са великим посљедицама по његово здравље, нарочито душевно.⁶¹³ Након тога, његова каријера

⁶¹¹ Милетић је оптужен издају након низа чланака у својој *Засјави* под насловима „Брајшу брајш, а Турчину рајш”, „Дакле мира ради рајш” и „Полијички Вилајош”. (види: Светозар Милетић, *Сабрани сјиси*, књига III, 595–598; 619–620).

⁶¹² Душан Берић, *Српско ишшање и йолишка...*, 373.

⁶¹³ Дејан Микавица, *Михаило Полић Десанчић*, (Нови Сад: STYLOS, 2007), 283–295.

била је увелико на заласку, што је било још једно обиљежје краја једне од најважнијих етапа у националној политици Срба у Угарској током деветнаестог вијека.

Овдје је дошло и до разлика и супротности између самих влада у Бечу и Будимпешти. Како се угарска влада на себи својствен начин трудила да што више обузда покрет Срба и у томе се служила репресијама и прогонима, бечка влада јој је у томе препустила иницијативу. Увидјевши да пресија и полицијски надзор чине заправо једну бруку, бечка влада се окренула ка политичком надзору. Он је био дјелотворинији и сврсисходнији, поготово зато јер је извођен у складу са тајним уговорима из Будимпеште. У свему томе, репресије угарских власти показале су се као промашене чак и у свом дворишту.⁶¹⁴

У својој гласноћи апела на владе Србије и Црне Горе да покрену рат, српски политичари у Угарској рачунали су да ће покренути и Србе из Срема, Бачке и Баната. Уз то, успјели су да организују неколико добровољачких формација и пошаљу их у Босну и Херцеговину. Највише из бивше Границе, доборовољно се јавило за учешће у рату око 3.000 људи. Послије ових акција, Министарство унутрашњих послова Угарске забранило је активно сакупљање помоћи за устанике, што је касније повучено, али не толико касно да се начини скупљања помоћи врате у нормалу. Сходно овим одлукама, становници Новог Сада морали су одустати од оснивања Одбора за помоћ јер им је лично министар унутрашњих послова Аустроугарске то забранио, јер се она тада званично држала неутрално. Та ситуација навела је Србе да своју помоћ шаљу Одбору у Земуну, преко кога је била главна веза

⁶¹⁴ Душан Берић, *Српско њишање и њолишка...*, 375–376.

са устаницима у Босни и Херцеговини.⁶¹⁵

Став јерахије према устанку био је углавном резервисан и усмјерен на помоћ свештенству које је избјегло са ратних подручја. Сам патријарх Прокопије Ивачковић (1874–1879) често је слао помоћ у складу са могућностима патријаршије. Она је најчешће слата свештеницима из Босне и Херцеговине, као и онима из Војне границе.

Срби из Угарске били су увелико национално освијешћени и просвећени деценијама уназад. Због тога су у тренутку избијања устанка, иако не толико загријани за исти као неколико година раније, били свесрдно заинтересовани за помоћ и сарадњу. Ипак, угарска и аустријска влада су на сваки начин покушавале да спријече значајније ангажовање угарских Срба. Забрањивани су им скупови, одбори, организације, као и слање војне помоћи. Вјековно робовање под мађарским законима додатно је исцрпило Србе у Угарској, па су они још више били оптерећени и одвраћени од истог. Ипак, поред свега тога, они су имали врло значајне и утицајне листове на угарским просторима, те су се барем на тај начин трудили да преносе све битне информације. Са те стране, њихова улога, уз тешку позицију, била је значајна за народ у Босни и Херцеговини и његове устаничке активности.

⁶¹⁵ Vasilije Đ. Krestić, *Srbi u Ugarskoj prema ustanku...*, 181–183.

ЗАВРШЕТАК УСТАНКА И МИРОВНА РЈЕШЕЊА

МИРОВНИ УГОВОРИ

*„Пучина је сйшока једна ирдна –
добре душе кад јој ребра иучу.
Тешко земљи куда ирође војска!”*

Петар II Петровић Његош⁶¹⁶

Руско–турски рат из 1877. и 1878. показао нам је неколико битних чињеница:

- Османско царство било је крајње немоћно да се одупре било којој Великој европској сили;

- Русија је, упркос статусу Велике силе, ипак морала да уложи много ресурса и напора да побиједи османску војску;

- Мали народи на Балкану нису били битан фактор у току сукоба Великих европских држава;

- Србија је успјела да ослободи већи дио територије са мањом снагом, али бољом организацијом војске у односу на Први српско–турски рат;

- Устаници су били зависни од дипломатских одлука, без обзира на њихов теренски успјех.

⁶¹⁶ Петар II Петровић Његош, *Горски вијенац*, (Крагујевац: Imperiја knjiga, 2014), 70.

ДО БЕРЛИНСКОГ КОНГРЕСА

Сходно свим наведених факторима, чињеница је да се одлуке које су се тикале битних промјена територија на Балкану и у Европи нису могле доносити једнострано. Најбоља потврда ове тезе јесте потоња ревизија управо једног таквог мира, у предграђу Цариграда, у мјесту Сан Стефано, 3. марта 1878.

До потписивања овог мировног уговора дошло је након руске велике зимске офанзиве крајем 1877. и почетком 1878, када је руска војска, освојивши Плевну⁶¹⁷, а потом Софију (3. јануар) и Једрене (22. јануар), дошла пред сами Цариград. Наиме, како је руска војска већ 22. јануара ушла у Једрене и одмах наставила даље, Порта је убрзо потом затражила мир.⁶¹⁸ На инсистирање посланика у Петрограду да

⁶¹⁷ Плевна је за руску офанзиву представљала велики проблем. Турска војска, која је била под командом Осман-паше – „Лава од Плевне”, јуначки је бранила овај град више од четири мјесеца и тако руско напредовање зауставила и ослабила, довољно да се рат пренесе и у наредну, 1878. годину. Руска Западна армија, зауставила се код Плевне 20. јула 1877, око које је Осман-паша изградио необично јак систем земљаних утврђења. Како ово крило војске није могло даље напредовати, армија генерала Гурка, иако је била већ 26. јула у Старој Загори, морала је да се повлачи на сјевер. Послије неколико неуспјелих јуриша у септембру, Руси су се одлучили на опсаду града. Опсада је трајала све до 10. децембра 1877, када је у покушају пробијања исте, Осман-паша заробљен и Плевна заузета. Од тада руска војска креће у фуриозни напредак према Цариграду. (види: Чедомир Попов, *Грађанска Европа...*, књига 3, 233–238).

⁶¹⁸ Sava Živanov, *Rusija na prelomu vjekova. Poslednje decenije ruskog carstva od završetka Krimskog do početka Prvog svetskog rata (1855–1914)*, (Beograd: Službeni list, 2002), 215–216. Већ тада је гроф Андраши давао изјаве у оквиру којих је сугерисао да се аустроугарски интереси протежу до Лима, а у исто

се мир успостави, Горчаков је сугерисао да и Руси желе исто. Према њима, да би дошло до мира, Porta мора да се путем својих официра обрати руским генералима који су командовали на терену и од њих саслуша услове за потписивање мировног уговора. Како је султан на крају пристао на понуђене услове, 31. јануара 1878. у Једрену је потписано примирје између Русије и Османског царства.⁶¹⁹ Овај потпис покренуо је европску лавину дипломатских акција, како би се империјалне жеље и успјеси побједничке руске армије и државе што више обуздале.

Као одговор на све акције и провокације, руска армија је заузела мјесто Сан Стефано, које се налазило на 12 километара од самог Цариграда. Управо у том мјесту дошло је до првог значајног мировног уговора у периоду Велике источне кризе. Потписивању овога уговора, претходило је неколико битних фактора, од којих је најзначајнији тај што је руска страна полазила најприје од сопствених интереса, затим од бугарских, да би тек на крају овог низа биле потенцијалне жеље српске кнежевине, а самим тим и српског народа у Босни и Херцеговини.⁶²⁰

вријеме је амбасадор Шувалов имао идеје око аутономије Босне и Херцеговине. Све је то била увертира за први мир у Сан Стефану, односно за конгрес у Берлину. (Види: *Србија 1878. Документи*, приредили: Михајло Војводић, Драгољуб Р. Живојиновић, Андреј Митровић, Радован Самарџић, (Београд: Српска књижевна задруга, 1978), 307–310).

⁶¹⁹ Душко М. Ковачевић, *Историја спољне политике Руске империје...*, 299–300; Чедомир Попов, *Грађанска Европа...*, књига 3, 236–237, *Leften Stavrijanos, Balkan posle 1453...*, 389; Антонин Дебидур, *Дипломајска историја Европе...*, 776–777.

⁶²⁰ Став руског министарства спољних послова био је „Најпре иду интереси руски, па онда бугарски, па тек после њих долазе српски, а има прилика у којима бугарски интереси

Потписивање мировног уговора у Сан Стефану „који ражеже завист и похлепу дургих Власти (Великих сила – Л.Р.)”⁶²¹, 3. марта 1878, било је катастрофално по Србију и српски народ. Изузев проширења која је добила Црна Гора и која се могу сматрати значајним, Србија је била ускраћена за неке од територија које је управо својом војском ослободила у рату са Турцима.⁶²² Најприје је, у диктату мира – што он стварно и јесте био, Русија издејствовала стварање Велике Бугарске, која се простирала од Дунава до Егејског мора и од источне Албаније до Црног мора. Ова држава излазила је на два мора, од којих је на Егејском имала луку Кавала, али не и луку Солун. Обухватала је површину од преко 170.000 квадратних километара, са преко 4 милиона становника.⁶²³ Путем ове државне творевине, Русија је себи посредно осигурала излазак на топло море, као и близину Цариграда уколико потенцијално дође до жеље и прилике за његово запосиједање.⁶²⁴

Српски представници у Сан Стефану, Ђорђе Катарџија и Милојко Лешјанин, били су хладно примљени, без обавјештења о току преговора и њима су само саопштени резултати. Руска страна је унапријед

стоје на равној нози са руским”. Овим је било јасно да руски империјални циљеви иду преко стварања Велике Бугарске. (види: Радос Љушић, *Историја српске државности...*, 147; Душан Берић, *Српско мишљење и политика...*, 447).

⁶²¹ *Slovinac*, br. 7, godina I, 1. avgust 1878, 66.

⁶²² *Србија 1878. Документи...*, 28.

⁶²³ Милорад Екмечић, *Стварање Југославије...*, књига 2, 319; Димитрије Ђорђевић, *Историја модерне Србије...*, 211.

⁶²⁴ Чедомир Попов, *Грађанска Европа...*, књига 3, 238–239; Антонин Дебидур, *Дипломатска историја Европе...*, 781; Edin Radušić, *The Ottoman Wrong Horse? The Question of Bosnia and Hercegovina...*, 175.

одустала од српских интереса, од потенцијалног уједињења Црне Горе и Србије, јер је Османском царству у посјед предала уски дио Новопазарског санџака, правдајући се да руски преговарачи нису успјели да приволе турске да попусте око тог захтјева. Руски преговарачи су Великој Бугарској дали и Ниш, Врање и Пирот, које је ослободила српска војска и чије заузимање је послужило толико година турске власти било од великог значаја за српску кнежевину. У тим околностима, видјевши да од руске помоћи и подршке нема ништа док се не заокруже пречи (бугарски) интереси, кнез Милан Обреновић је обавијестио Русе о томе како се српска војска неће одрећи Ниша⁶²⁵ и да ће се за тај град борити са Русима, једнако како је то радила и са Турцима неколико мјесеци раније. Руси су тада пристали да Србији оставе Ниш и Лесковац, да српску југоисточну границу повуку око Врања, док је српска југозападна граница ишла до Новог Пазара и Митровице, али без ових мјеста. Остале територије које је ослободила српска војска – Врање, Трн, Брезник, Кулу и Пирот, преговарачи су додијелили Великој Бугарској Кнежевини. Овакав развој догађаја и подјела територија, за Русију је била заправо и једина могућа опција у виду њених империјалних циљева. Она је још током преговора упозорена да су Новопазарски санџак, као и читава Босна и Херцеговина, аустроугарске интересне сфере и да у њима нема шта тражити. Стварање велике и компактне бугарске државе била је једина излазна опција за руски продор на топла мора. Ипак, ова „руска творевина” била је унапријед осуђена на пропаст. Најприје јер се Аустроугарска бунила због стварања велике словенске

⁶²⁵ Србија 1878. Документи..., 41.

државе, за шта се Русија обавезала још током 1876. и 1877. да неће урадити, а потом и због потенцијалних руских бродова у Средоземљу, што је било главни примат и интерес британске ратне морнарице. Ова руска акција и стварање Велике Бугарске, најтеже посљедице је ипак имала за сам Балкан. Стварање необично велике државе, несразмјерне њеном историјском утицају и величини народа, створило је једну неповољну климу са великим апетитима Бугарске. Она је у наредних неколико деценија дошла у сукоб са свим својим сусједима, како би одржала супрематију на Балкану уз помоћ спољног фактора.⁶²⁶

Са друге стране, црногорско–устаничка војска је крајем 1877. имала велике успјехе ослободивши читаву Стару Херцеговину са градом Никшићем. У побједничкој атмосфери и великим ратним успјесима на терену, Црна Гора је дочекала потписивање примирја у Једрену, а затим и мира у Сан Стефану.

Уочи самог потписивања мировног уговора, књаз Никола је депешом јавио црногорском представнику на преговорима, Станку Радоњићу, да не пристаје на то да Црна Гора буде третирана као Србија или Румунија јер је она одувijek била независна. Очекујући да ће руски преговарачи издејствовати потписивање мира између Османског царства и Црне Горе на истом државном нивоу, књаз је навео да је „смисао тај да Турска призна независност нашу, а не нипошто, да се она тек сада закључује и проглашује”.⁶²⁷ Књаз је инсистирао на граничној линији Призрен–Вишеград, тиме обезбјеђујући уједињење са Србијом, али су његови захтјеви стигли касно на преговоре и нису

⁶²⁶ Димитрије Ђорђевић, *Историја модерне Србије...*, 211–212.

⁶²⁷ Радош Љушић, *Историја српске државности...*, књига 2, 343.

уопште разматрани. Управо првим чланом уговора, ријешено је питање разграничења Црне Горе и Османског царства, док је другим чланом Порта признавала независност Црној Гори и у оквиру њега је одређено успостављање дипломатских, међународно-правних и пограничних црногорско-турских односа. Миром је наглашено да ће се посебном конвенцијом рјешавати питање територијалне размјене становништва, као и питање пограничних војних објеката и утврђења. Првим чланом је Црна Гора добила градове Билећу, Никшић, Гацко, Спуж, Подгорицу, Жабљак, Улцињ и Бар.⁶²⁸ На основу овога, Црна Гора је пуноправно постала независна држава, чију независност је сада признавала и Порта, добивши велика територијална проширења. Њена укупна површина након Санстефанског мира била је 15.700 квадратних километара. То је након стварања Велике Бугарске било највише проширење неке државе обухваћене овим уговором. Њене границе, сходно интересима Аустроугарске у сусједној Херцеговини⁶²⁹, али и Новопазарском санџаку, морале су проћи ревизију и бити разматране на европском конгресу Великих сила.⁶³⁰

⁶²⁸ Новак Ражнатовић, *Црна Гора и Берлински конгрес*, (Титоград-Цетиње: Историјски институт – Обод, 1979), 32–34; Vasilj Popović, *Istočno pitanje. Istorijски pregled borbe oko opstanka...*, 175–176.

⁶²⁹ По овом уговору црногорске границе у Херцеговини ишле су линијом Липник-Кључ-Плана, затим планинама западно од Билеће, преко брда Гљива изнад Требиња, обухватајући Клобук, Корјениће и Зупце до Дуба у Боки Которској. То се косило са интересима Аустроугарске у највећој мјери. (Нада Томовић, *Црна Гора и Херцеговина у завршној фази...*, 151).

⁶³⁰ Милорад Екмечић, *Сјаварање Југославије...*, књига 2, 319–320; Радош Љушић, *Историја српске државности...*, књига 2, 343–345.

За Босну и Херцеговину и устаничко питање, дати су минимални уступци. Према члану 4 мировног уговора у Сан Стефану, одлучено је да се у Босни и Херцеговини успостави самоуправа, онако како је било предвиђено одредбама Цариградске конференције. Осим ње, планирано је да се приходи са територија Босне и Херцеговине користе за обнову кућа, непокретности и генерално побољшање животних услова становништва, закључно са 1. мартом 1880. У оквиру самоуправе, Босна и Херцеговина би биле под сизеренством једног хришћанског кнеза, око чијих акција, намјера и спорова би се међусобно договарали Аустроугарска и Османско царство.⁶³¹ Овом одлуком, још једном је потврђено да је српски народ у Босни и Херцеговини, без обзира на своје јуначко војевање и побједе, ипак био остављен на цједилу. Најприје због тога што је Русија опет међународним актом потврдила да су Босна и Херцеговина искључиво аустроугарски забран, а онда и чињеницом да становништво и устаници, који су се три године борили за слободу и уједињење, нису добили ништа, сем потенцијалног хришћанског кнеза, који би опет одговарао некој од Великих сила.

Генерално посматрано, Санстефански мировни уговор никоме, осим Бугарске и Русије и дијелом Црне Горе, није био по мјери. Османско царство је било незадовољно одузимањем великих територија и довођењем руске морнарице и војске на топовски

⁶³¹ Mustafa Imamović, *Bosna između osmanske i habsburške carevine u Istočnoj krizi 1875–1878. godine...*, 348; Василије М. Гутић, *Ойшша и гуїломаїска исїорїја...*, књига 2, 272–276; Edin Radušić, *The Ottoman Wrong Horse? The Question of Bosnia and Hercegovina...*, 176.

домет до Цариграда, Србија је била ускраћена за дијелове Старе Србије које је сама освојила, устаници у Босни и Херцеговини нису добили тражено уједињење са Црном Гором и Србијом, а Румунија се није мирила са губитком Бесарабије. Велике силе су биле крајње незадовољне. Полазило се од тога да су територије и интересне сфере прекрајане и преправљане без њиховог учешћа, а затим и од самих империјалних циљева Великих сила, који су мировним диктатом Русије у Сан Стефану били угрожени. У таквим околностима, Аустроугарска као најбитнији фактор рјешавања балканских сукоба одмах је по потписивању уговора тражила да се уговор подвргне ревизији на једном високом међународном форуму, који би се у виду конгреса, а не конференције, одржао у Берлину. Њемачка је без размишљања стала иза захтјева свог најбитнијег партнера. Из више разлога, Бизмарк је сугерисао Андрашију јак и одлучан захтјев ка Русима јер је и њемачки циљ у потоњем програму *Drang nach Osten* ишао преко Македоније и Солуна, ка Багдаду. Том путањом, на путу им је стајала управо Велика Бугарска, па је до њеног распарчавања морало доћи. Са друге стране, Аустроугарска никако није могла пристати на велику словенску државу, па су се интереси двије монархије врло лако уклопили. Поред њих, Британија је стварањем Велике Бугарске видјела Русе на топлим морима, што је за њу представљало највећи проблем саге око мира у Сан Стефану.⁶³² Незадовољство су показале и Француска и Италија, иако силе другог степена. У таквим условима, суочена са општим незадовољством, Русија је и сама морала да

⁶³² M. Hakan Yavuz, *The Transformation of „Empire” through Wars...*, 25.

пристане на конгрес у Берлину. Све остале Велике силе су се одмах усагласиле, изузев Француске. Она се двоумила из страха од потенцијалног захтјева да на конгресу дође до ревизије одредби Париског уговора из 1856, у којима би Њемачка потенцијално тражила Алзас и Лорену. Када је Андраши у једном повјерљивом писму обавијестио француску владу да до тога ипак неке доћи, и Француска је дала пристанак на конгрес.⁶³³ Тако је мир у Сан Стефану покренуо велику дипломатску акцију око сазивања, припремања и преговарања Великих европских сила на конгресу у Берлину у љето 1878.

Руска дипломатија се најприје посветила томе да обезбиди што сигурније услове за свој наступ на конгресу. Како је имала противљење Велике Британије и Аустроугарске, логично је било да се са њима договори о условима које би свака страна тражила на самим сједницама. Крајем марта, у Великој Британији је дошло до једне занимљиве промјене у Министарству спољних послова. Лорд Дерби, главни туркофил⁶³⁴ Дизраелијеве владе, поднио је оставку, а њега је на челу Министарства спољних послова замијенио

⁶³³ Чедомир Попов, *Грађанска Европа...*, књига 3, 239–241; Милорад Екмечић, *Сиварање Јујославије...*, књига 2, 320; Милорад Екмечић, *Дујо крейшање...*, 292; Жан Пол Блед, *Франц Јозеф...*, 380–381; Душко М. Ковачевић, *Историја сјољне јолијшике Руске имјерије...*, 303.

⁶³⁴ О туркофилству британских власти и британске политике, најбоље је свједочио британски путописац Виљем Дентон (енг. William Denton), који је рекао „да се британске дипломате јопште не труде да упознају срж источног питања и да је русофобија основа британске туркофилске политике”. (Види: Александар Растовић, „Британски путописци у Босни и Херцеговини у другој половини XIX и почетком XX века”, у: *Зборник за историју БиХ*, бр. 4, (ур. Милорад Екмечић), (Београд: САНУ, 1995), 276).

Солзбери (енг. Robert Arthur Talbot Gascoyne-Cecil, 3rd marquess of Salisbury). Он је за само три мјесеца успио да своје туркофилство у корист империјалних циљева Велике Британије демонстрира неколико пута више у односу на Дербија, који је био министар три године. Почетком априла је циркуларом подвукао Русији да Санстефански уговор у цјелини мора на ревизију. У мају је одлучно захтијевао да се Велика Бугарска распарча на неколико дијелова у корист неколико држава, у оквиру чије подјеле би читава Македонија била сматрана небугарском зоном. У преговорима Солзберија и Шувалова, усаглашено је да може доћи до подјеле Бугарске на двије државе, уколико Велика Британија пристане да у потпуности подржи територијална увећања Србије и Црне Горе. У коначници, Руси су 30. маја пристали на подјелу Бугарске – да јој се границе повуку са Егејског мора, да се западна граница повуче линијом Нови Пазар – Серес, али и да Аустроугарска окупира Босну и Херцеговину. У замјену би Русија задржала Бесарабију, Батум и Карс, чему је придодато и тражење Бара за Црну Гору. Овим је у Лондону потписан тајни уговор 30. маја 1878, којим су ријешене све спорне тачке Велике Британије и Русије.⁶³⁵

Солзбери је одмах потом успио да за своју земљу издејствује још једно проширење и стратешку базу у Медитерану. Једном конвенцијом са Османским царством, обезбиједио је Кипар за Велику Британију.⁶³⁶

⁶³⁵ Душко М. Ковачевић, *Историја саволне ђолићике Руске имџе-рије...*, 304–305; Василије М. Гутић, *Ојшћа и дијломатска истџорија...*, књига 2, 280, 294–296; Милорад Екмечић, *Велика истџочна криза...*, 157; Антонин Дебидур, *Дијломатска истџорија Евроџе...*, 784–789.

⁶³⁶ М. Nakan Yavuz, *The Transformation of „Empire” through*

Добијање Кипра, Британија би оправдала браћењем турских интереса против руске империјалне експанзије, што је Порти увелико требало у овом тренутку. Енглези су, као и много пута до тада, ипак опрезно и снажно обећали да ће Турцима вратити Кипар, уколико се турски интереси не буду могли одбранити. Да је ово обећање унапријед пропало, говорила је чињеница из руско-британског споразума, по којој је Британија одобрила то да Русија трајно запосједне турске посједе – Батум и Карс.⁶³⁷

Након договора на релацији Петроград–Лондон, требало је усагласити и интересе Аустроугарске и Русије, како би се на конгресу све поклопило по плану Великих сила и њихове дипломатије. Гроф Андраши је још током Руско-турског рата у јулу 1877. најавио да како год да протекне рат, Аустроугарска ће тражити европску сагласност на посљедице рата. Одмах по потписивању уговора у Сан Стефану, било је сасвим јасно да Аустроугарска неће пристати на овај акт, поготово јер је његовим одредбама, не само угрожена њена интересна сфера, већ је погажено неколико претходних билатералних споразума са Русијом. Херцеговачка мјеста Билећа и Гацко, који су уговором дати Црној Гори, спадали су у интересну сферу Аустроугарске у Херцеговини, тако да су са још једне стране аустријске амбиције спутане уговором. Због самог мировног уговора, Андрашијев углед је толико опао у земљи, да је он у марту нудио оставку Францу Јозефу, коју овај није примио. Крајем марта, руски

Wars..., 25.

⁶³⁷ Чedomир Попов, *Грађанска Европа...*, књига 3, 242; Радован Субић, *Гледсјон и Велика источна криза 1875–1878...*, 228; Антонин Дебидур, *Дипломајска историја Европе...*, 790–793.

изасланик генерал Игњатијев отпутовао је у Беч гдје је у наредним данима са дипломатским кором Монархије покушавао да усагласи интересе двају Великих сила. Андраши је одмах генералу Игњатијеву ставио до знања да се Санстефанске границе за Црну Гору не могу дозволити јер би њеним пристаништима на Јадрану били угрожени интереси Монархије. Он се у том тренутку плашио да би та пристаништа могла постати нове руске поморске базе на топлом мору. Игњатијеву је поред тога стављено до знања и да се Санстефански уговор не може одржати у пракси јер је поништавао уговоре у Рајхштадту и Будимпешти, по којима су Босна и Херцеговина аустроугарска интересна сфера и у оквиру чијих одредби се давала сагласност за потенцијалну окупацију ових провинција. Иако је Андраши у том тренутку изјављивао да је окупација све даље и да је тешко извести, он је 28. марта 1878. од Порте затражио пристанак на окупацију Босне и Херцеговине. Двадесет дана касније, Порта је одлучно и једногласно одбила исти. Како је Порта по одбијању увидјела да неће моћи задржати провинције, султан је 14. маја предлагао да Аустроугарска заузме кључне тачке у Босни и Херцеговини, али да се повуку када Порта то буде сматрала да треба учинити, што је Андраши одбио. У таквој дипломатској парадигми, иако је Аустроугарска имала руски пристанак на окупацију, Порта је била непопустљива. Овакво стање ствари резултирало је аустроугарским окретањем договору са Енглеском.⁶³⁸

У почетку преговора на релацији Беч–Лондон,

⁶³⁸ Василије М. Гутић, *Ойшѣа и дѣѣломатѣска исѣѣорија...*, књига 2, 281–293; Милорад Екмечић, *Велика исѣѣочна криза...*, 157.

било је пуно несигурности и нејасноћа. Умјесто да су их руски империјални интереси зближили, Аустроугарска и Велика Британија биле су у априлу далеко од споразума. Лорд Солзбери је чак вјеровао да је Монархија толико изгубила углед на Балкану, да би потенцијални савез са њом био само степеница ниже. Ипак, да је интерес важнији од стварног стања, показали су преговори између Солзберија и Андрашија. Од априла 1878. Солзбери је константно вршио притисак на Андрашија да се споразум потпише, док се Андраши одупирао сматрајући да би Монархија у савезу са Великом Британијом поднијела највише терета. Како му је ипак за притисак на Порту, да се усвоји закључак о окупацији Босне и Херцеговине, требала енглеска помоћ, Андраши се одлучио на преговоре о споразуму. У два акта је доставио своје захтјеве у Лондон, у оквиру којих је био најзначајнији онај о енглеском пристанку на окупацију Босне и Херцеговине. Солзбери је пристао на понуђено, изузев захтјева који говори о случају да се Црној Гори одузме морска обала, јер је са Русијом усагласио подршку за то. Из овог споразума, проистекао је заједнички став Велике Британије и Аустроугарске да ће на Берлинском конгресу тражити: да западна граница Бугарске буде планина Балкан; да граница од планине Балкан иде ка Морави и да Велика Британија пристаје на сваку понуду Монархије везано за Босну. Тражење Андрашија да се у уговор убаци, поред Босне и Херцеговина, и Санџак, Солзбери је одбио. На тим начелима склопљен је 6. јуна споразум Аустроугарске и Велике Британије око наступа и подјеле интересних сфера на предстојећем конгресу.⁶³⁹

⁶³⁹ Василије М. Гутић, *Ойшша и дийломайська историја...*,

У овом периоду, руска дипломатија је скренула пажњу српској дипломатији, да би било најбоље да се она окрене Аустроугарској. То за Србију није било лако јер су читаве генерације одрасле у русофилству и на Русију гледале као на најјачег заштитника и спољнополитичког партнера. „Добро схваћени државни интереси налагали су ову промену”, како пише Радос Љушић, и били су основа каснијег спољнополитичког одређења Српске Кнежевине.⁶⁴⁰

У оваквим спољнополитичким околностима и великој дипломатској игри и преговорима, Велике силе су се унапријед, скоро у потпуности, споразумјеле око заједничких интереса и намјера наступа. Остало је да се на конгресу у Берлину детаљно договоре и озваниче нову подјелу Европе, са намјером да јој обезбиједе дужи временски период мира. Историја је показала да су се озбиљно прешли.

БЕРЛИНСКИ КОНГРЕС

Конгрес Великих сила у Берлину, одржан је у периоду од 13. јуна до 13. јула 1878. Њиме је, како је то записао Милорад Екмечић, „историја дипломатије обогаћена искуством да се претходни споразуми више исплате него нагађања за зеленим столом”.⁶⁴¹ Његова битност огледа се и у реченици Алена Ц. П. Тејлора: „Берлински споразум је још једној генерацији у Турској, па и у Аустроугарској, дао времена да

књига 2, 294–300.

⁶⁴⁰ Радос Љушић, *Историја српске државности...*, књига 2, 148.

⁶⁴¹ Милорад Екмечић, *Велика источна криза...*, 158.

опстане”.⁶⁴² Са друге стране, дописник бечког листа Ноје Фраје Пресе је за овај конгрес сматрао да је имао значај као трећи конгрес тог ранга у XIX вијеку, одмах иза Бечког и Париског.⁶⁴³

Представници седам европских сила – Њемачке, Велике Британије, Аустроугарске, Русије, Француске, Италије и Османског царства, засиједали су на укупно двадесет сједница. Мале силе, попут Грчке⁶⁴⁴ и Румуније⁶⁴⁵, имале су право да своје представнике упуте на конгрес, како би изложили своје погледе, док исти нису имали право учешћа.⁶⁴⁶ У раду конгреса узеле су учешће најистакнутије личности својих земаља: њемачки канцелар Ото фон Бизмарк и помоћници Бернхард Ернст фон Билон и принц Хоенлоуе, аустроугарски министар спољних послова гроф Ђула Андраши и помоћници Хенрих Карл фон Хајмерле и Лајош Карољи, британски премијер Бенџамин Дизраели и министар спољних послова лорд Роберт Артур Талбот Гаскојн-Сесил Солзбери и амбасадор у Берлину Одо Вилијам Леополд Расел, руски канцелар Александар Горчаков и амбасадори из Берлина и Лондона Пјотр Шувалов и Павел Д`Убрил, француски министар иностраних послова Вилијам Хенри Вадингтон и амбасадор у Берлину Шарл Ремон де ла Кроа де Шезријер Сен-Валије, италијански министар Луиџи Корти и помоћник Лонај. Осим ове елите европске дипломатије, ту су били и турски

⁶⁴² Ален Ц. П. Тејлор, *Хабзбуршка монархија 1809–1918*, (Београд: СЛЮ, 2001), 172.

⁶⁴³ Стојанка Луџија, *Бечки листи Neue Freie Presse о ишћању Босне и Херцеговине...*, 128.

⁶⁴⁴ Теодор Делианис и Александар Ризос Рангабе.

⁶⁴⁵ Јован Браћано и Михаил Коголничано.

⁶⁴⁶ Милорад Екмечић, *Сћварање Јујославије...*, књига 2, 324.

представници Каратеодори-паша, Мехмед Али-паша и Садулах беј, који уједно једино нису били главни политичари своје земље делегирани за конгрес.⁶⁴⁷ Њима је одмах дато до знања да овај конгрес није сазван уопште због Османског царства и да би Сан-стефански уговор остао недирнут „да се није дотакао извесних европских интереса”.⁶⁴⁸ Српски представници на конгресу – Јован Ристић и Драгановић, црногорски Станко Радоњић и Божо Петровић, као и представници устаника из Босне Васо Видовић и Деспотовић, нису имали право учешћа, ни улагања приговора. Они су само могли да на столу, прије почетка сесије, оставе своје захтјеве, око којих често није ни било расправе. Устаници из Босне су током засиједања конгреса доставили један Меморандум „привремене владе у Босни”, којим се тражило уједињење Босне и Херцеговине са Србијом и Црном Гором, али овај акт народа Босне и Херцеговине није ни разматран.⁶⁴⁹

Меморандумом су тражене самостална влада и полиција у Босни и Херцеговини. Уз то, устаници су захтијевали хришћанског гувернера и Народну скупштину, која би била састављена од свих вјероисповјести. Службени језик у земљи, према Меморандуму, требало је да буде српски. Њиме су гарантоване све слободе и права грађана, а за Српску православну цркву је предвиђано да буде аутономна и да на њеном челу треба бити домаћи владика. Меморандум је предвиђао и случај окупације, на начин да, уколико је

⁶⁴⁷ Чедомир Попов, *Грађанска Европа...*, књига 3, 242.

⁶⁴⁸ Leften Stavrijanos, *Balkan posle 1453...*, 391.

⁶⁴⁹ Василије М. Гутић, *Ойшћа и дијломајска историја...*, књига 2, 301.

она потребна, треба да је изврши Србија, а не Аустроугарска. Уколико би Велике силе одбиле то, устаници су давали свој пристанак да окупација буде мјешовита.⁶⁵⁰ Сви ови захтјеви били су узалудни јер су прије свега улазили дубоко у империјалне интересе Великих сила, сметајући им, а онда и из разлога што је још прије конгреса судбина Босне и Херцеговине стављена у руке Аустроугарске.

Конгрес је најприје узео у разматрање питање Велике Бугарске, на инсистирање Велике Британије. Трећи дан засиједања, ово питање било је на дневном реду. Послије дужих преговора и великог смањења западних граница, конгрес је једва пристао да јој се додијели Софија, што довољно говори какви су преговори били око сваког мјеста. Та Бугарска, имала је само трећину оне из Сан Стефана јер је поред ње створена и Кнежевина Источна Румелија, која је имала статус административне аутономије и којом је требало да управља гувернер, постављен од султана, на пет година.⁶⁵¹ Територије које је ослободила српска војска, обезбјеђене су за њу. Ово проширење, уз члан 34, којим је Србија добила међународно признату независност, били су највеће добити Србије у Берлину. То је био резултат преговора Ристић–Андраши, у оквиру којих је српски представник успио да, ослонцем на Монархију, издејствује за своју земљу што повољније одредбе на Конгресу. У уговору који су потписали Ристић и Андраши 7. јула 1878, према којем се Србија обавезала да ће градити жељезницу преко своје територије, од Београда до Ниша, затим да ће са

⁶⁵⁰ Исто, 301.

⁶⁵¹ Антонин Дебидур, *Дипломајска историја Европе...*, 797–798.

Монархијом потписати трговински споразум и да ће се одрећи интереса у Новопазарском Санџаку, наведено је и аустроугарско заступање српских интереса на самом Конгресу. С тим у вези, конгрес је на приједлог и тражење Андрашија, 9. јула донио одлуку да се Србији додијеле четири округа на југу, и то: пиротски, нишки, врањски и топлички округ.⁶⁵² Ова територија била је ослобођена у Другом српско-турском рату и насељавало ју је више од 180.000 становника, са површином од око 11.000 километара квадратних.⁶⁵³ Тим одлукама, Србија је добила „само једну четвртину земљишта више”, а на питање „је ли Српски народ награђен?”, *Словинац* је писао „Најжалостније”.⁶⁵⁴

Црногорски представници на конгресу, Станко Радоњић и Божо Петровић, једнако као представници устаника из Србије, нису имали право учешћа. Ипак, Црна Гора је успјела да на конгресу добије велике територије и да се значајно прошири. Према члану 26, Црној Гори је призната међународна независност. Чланом 28 утврђене су њене границе, тако да је она добила проширења у виду Подгорице, Спужа, Никшића, Бара и касније (1880) Улциња. Аустроугарска је за себе обезбиједила вршење полицијског надзора у луци Бар, као и да та лука буде затворена за ратне бродове. За себе је задржавала и право да на новодобијеним црногорским територијама гради путеве и жељезнице, чиме је довела у питање суверенитет Црне Горе. Књажевина је тако, добивши територије

⁶⁵² *Србија 1878. Документи...*, 531–543.

⁶⁵³ Димитрије Ђорђевић, *Историја модерне Србије...*, 212–213; Радош Љушић, *Историја српске државности...*, 148–150; Leften Stavrijanos, *Balkan posle 1453...*, 392; Душко М. Ковачевић, *Историја савремене историје Руске империје...*, 306.

⁶⁵⁴ *Slovinac*, br. 1, godina I, 1. maj 1878, 6.

које су обухватале више од 3.900 квадратних километара, била увећана за дупло и постала један од највећих добитника конгреса. Право да именује амбасадора на Порти и да сама контролише своје територије без уплитања било које друге војске, били су од великог значаја за ову малу државу. Све добијено на конгресу, у каснијем периоду је постало значајно за Црну Гору и било је један од темеља за даљи државни развој Црне Горе.⁶⁵⁵

Међутим, овдје треба напоменути да је конгрес погазио и дословно изигнорисао националне интересе српског народа у цјелини. Иако су обје српске државе добиле независност, српски народ се ни у ком случају није могао наћи задовољним. Не само Срби, већ и други народи на Балкану нису могли бити задовољни. Свима је било ускраћено право на коначно остварење националних и социјалних аспеката ослобођења од османског режима, који је у тим тренуцима био изузетно анахрон.⁶⁵⁶

Преговори око судбине Босне и Херцеговине били су, за наш рад, свакако најинтересантнији и најзначајнији дио конгреса у Берлину. Они су на међусједничким преговорима почели још 12. јуна. Тада је кнез Горчаков још једном дао Андрашију пристанак на окупацију, потврдивши тиме да су ове провинције искључиво аустроугарски империјалистички циљ.

⁶⁵⁵ Новак Ражнатовић, *Црна Гора и Берлински конгрес...*, 77–85; Милорад Екмечић, *Сјварање Јујославије...*, књига 2, 324; Радош Љушић, *Историја српске државности...*, књига 2, 345–347; Димитрије Ђорђевић, *Историја модерне Србије...*, 213.

⁶⁵⁶ Миомир Дашић, „О неким општим погледима на Црну Гору епохе краља Николе (1860–1918)”, у: *Опједи из историје Црне Горе*, (Подгорица: Историјски институт Црне Горе, 2000), 317–318.

Неколико дана касније, гроф Андраши је сугерисао Солзберију да је потпуно јасно да Порта не може задржати са себе ни Босну, ни Херцеговину, и да је најбоље да Аустроугарска изведе окупацију, јер је то рјешење било у интересу и ње и Европе.⁶⁵⁷

Истог дана Андраши је још једанпут добио подршку представника Велике Британије, Француске и Италије да се изврши окупација. Од тада је он радио на томе да окупација испадне што је могуће мање туркофобска и русофилска. У извјештају цару Францу Јозефу, написао је његов циљ – да Велика Британија предложи окупацију, као трећа страна, затим да приволи турске делегате да пристану на исту, као и да, уколико се не предложи сада, анексија буде одгођена за касније, када би сами становници покрајина упутили иницијативу за исту.⁶⁵⁸

Порта је у међувремену дала нови приједлог Андрашију. У приједлогу је стајало то да турски делегати нуде мали дио Херцеговине Аустроугарској, и само ако је неопходно, нуде да се може окупирати цијела, али да сва Босна мора остати султанова. Заузврат, требало би да се Аустроугарска на конгресу избори да Црна Гора добије што је могуће мања увећања, како на рачун херцеговачке стране и мора, тако и на рачун албанске стране. Уз то, тражено је да увећање Србије буде тек симболично и да Османско царство остане главни политички чинилац на Балкану у остатку територија. Када је гроф Андраши све наведене приједлоге одбио, Порта је кренула са новим. Тако је 25. јуна Порта нудила да Аустроугарска

⁶⁵⁷ Василије М. Гутић, *Ойшша и дийломајска истѳорија...*, књига 2, 303.

⁶⁵⁸ Исто, 304–305.

анектира Херцеговину и окупира Босну, у замјену да се Османском царству дају међународне гаранције за цјелокупност територија које му преостану у Европи. Аустроугарски делегати су и овај приједлог одбили.⁶⁵⁹ У међувремену је Андраши издејствовао приједлог Великих сила за окупацију, па је 28. јуна 1878. све било спремно за одлучујућу сједницу по питању стања и положаја провинција Босне и Херцеговине.⁶⁶⁰

На Видовдан 1878. су сви главни представници Великих европских сила узели ријеч на конгресу и изразили мишљење својих влада и држава по питању окупације. Најприје је Андраши конгресу изнио детаље око стања у провинцијама и упознао их са биједним стандардом и немирима, а затим је предложио да сам конгрес донесе неку одлуку у циљу стварања мировних услова и смиривања ратних дешавања, како би Европа у миру наставила да живи. Без аустроугарског тражења, он је предлагао да конгрес буде тај који ће да донесе одлуку о статусу провинција, потпуно сигуран да ће све силе бити за окупацију од стране Монархије, како је уосталом већ и договорено. Након његовог обраћања, енглески представник лорд Солзбери одмах је дао приједлог за окупацију, успутно прочитавши и један мемоар своје владе у оквиру кога је стајала „оправданост” за окупацију од стране Аустроугарске.⁶⁶¹ Након њега, и остале Велике

⁶⁵⁹ *Ноје Фраје Пресе* је преносио да је читав политички наступ Османског царства и уопште турска политика била неодлучна, непродуктивна, политика лавирања, одуговлачења и ишчекивања. (Стојанка Лужија, *Бечки листић Neue Freie Presse...*, 128).

⁶⁶⁰ Василије М. Гутић, *Ойшѣа и диѣломаѣска исѣорија...*, књига 2, 306–308.

⁶⁶¹ Антонин Дебидур, *Диѣломаѣска исѣорија Евроѣе...*, 798.

силе су дале сагласност. Бизмарк је тражио да Европа остане стабилна и да се на дјелотворан начин осигура судбина становништва на Истоку, успут дајући приједлог и сагласност своје земље на окупацију. Представници Италије и Француске, Корти и Вадингтон, такође су се сагласили са окупацијом, као и Горчаков који је у врло срдачном говору у име Русије дао овом приједлогу „срдачну подршку”. Суочен са подршком свих да Монархија заузме Босну и Херцеговину, Каратеодори-паша је на све начине покушавао да задржи обје провинције за своју земљу. Обећавајући да Османско царство може и хоће да среди услове у Босни и Херцеговини, он се трудио да од конгреса добије ипак другачији закључак којим његова држава не би губила територијални простор.⁶⁶² Ипак, на све то, Бизмарк му је скренуо пажњу да конгрес нема намјеру да чува „нарочити интерес Порте”.⁶⁶³

Да се побрине да и ова посљедња и најмања иницијатива Порте буде додатно осујећена, као задњи говорник на сједници о Босни и Херцеговини, потрудио се Андраши. Он је, објашњавајући неопходност окупације, таксативно турском представнику објаснио да Османско царство за три године није било у стању да угуши устанак, да врати кућама више од 200.000 избјеглих, да обезбиједи слободу за становништво, нити да примијени реформе у толико заосталим крајевима своје земље. Након тога, захвалио је на прихватању приједлога за окупацију и обећао да ће иста довести до трајног смиривања Босне и

⁶⁶² Чедомир Попов, *Грађанска Европа...*, књига 3, 243; Василије М. Гутић, *Ойшша и дийломајска исџорија...*, књига 2, 310–311; Васиљ Поповић, *Покреџ од 1875. до 1878...*, 61–63.

⁶⁶³ Антонин Дебидур, *Дийломајска исџорија Европе...*, 798.

Херцеговине. Завршивши свој говор, Андраши је предложио гласање по питању статуса провинција. Приликом гласања, за окупацију су гласале Њемачка, Велика Британија, Русија, Француска и Италија, Аустроугарска је била суздржана, док је Османско царство било против. Тако је 25. чланом Берлинског конгреса Аустроугарска добила мандат Европе за окупацију Босне и Херцеговине, на период од 30 година, а све у циљу смиривања и уређења ових области.⁶⁶⁴ На тај начин је, према мишљењу енглеске дипломатије, Босна и Херцеговина дата у праве руке, да се не би „поново појавила превласт словенске расе која је мало склона да буде праведна према другима”.⁶⁶⁵ Управо због те словенске расе, Аустроугарска је била подијељена на унутрашњем плану. Одлукама Берлинског конгреса да се окупирају Босна и Херцеговина, Мађари су били бијесни и врло жустри у својим реакцијама. Посланик Едуард Зседењи је тврдио да комадање великог Османског царства представља опасност за Угарску у будућности. Саме финансије које су планиране за окупацију по кључу 70:30% трошкова за аустријску страну такође су биле предмет жустрих расправа и неслагања, о чему је извјештавао лист *Ноје Фраје Пресе*.⁶⁶⁶

У историографији је постојала нејасноћа која се тичала питања зашто се Аустроугарска одлучила да то ипак буде само окупација, а не и анексија ових

⁶⁶⁴ Edin Radušić, *The Ottoman Wrong Horse? The Question of Bosnia and Hercegovina...*, 188; Васиљ Поповић, *Покрећ од 1875. до 1878...*, 63–65; Василије М. Гутић, *Ојшћа и дијломајска историја...*, књига 2, 312–313.

⁶⁶⁵ Vasilj Popović, *Istočno pitanje. Istorijski pregled borbe oko opstanka...*, 179.

⁶⁶⁶ Стојанка Лужија, *Бечки лист Neue Freie Presse...*, 132.

територија, јер је она сасвим сигурно могла да издејствује и једно и друго. Сматрајући да је Монархија већ и превише оптерећена словенским фактором и утицајем, гроф Андраши је као Мађар био сигуран, ако би се у овом тренутку извршила анексија, да би мађарски утицај био потенцијално угрожен у корист словенског. Због тога се на чин окупације гледа као на мјеру, свакако привремену, која је била погоднија у датом моменту него анексија, до које је требало доћи тек касније. Правно-политички положај провинција ријешен је коначно наредне 1879, када је уговором Монархије и Османског царства предвиђено да се султану остави суверенитет у провинцијама, уз право истицања турске заставе, док би формално главну власт и утицај имале трупе и бирократски апарат Монархије.⁶⁶⁷ Било како било, Аустроугарска је окупацијом постигла своја три главна циља: спријечено је стварање неке веће словенске државе, Монархија је добила добру позицију за рјешавање свих будућих питања око европских посједа Османског царства и Аустроугарска је успјела да онемогући било какво обликовање Балкана под руским утицајем.⁶⁶⁸

Питање Новопазарског санџака је ријешено када и питање Босне и Херцеговине. У члану 25, Аустроугарска је изразила жељу да не управља Санџаком, већ да то треба да ради Османско царство. Монархија је за себе задржала право да држи гарнизоне и користи инфраструктурне објекте и трговачке путеве у овом дијелу Османског царства. Да јој је утицај у Новопазарском санџаку и званично потврђен, побринуо се

⁶⁶⁷ Жан Пол Блед, *Франц Јозеф...*, 380–383.

⁶⁶⁸ Томислав Краљачић, *Калајев режим у Босни и Херцеговини (1882–1903)*, (Београд: Catena Mundi, 2017), 41.

Горчаков, који је задњи дан конгреса, на изричиту цареву наредбу, потписао један протокол са Андрашијем у оквиру ког су се Монархији давале одријешене руке од стране Русије, уколико једног дана дође до закључка да је потребно да окупира Новопазарски санџак, као што ће то урадити са Босном и Херцеговином.⁶⁶⁹ Овим је утицај Монархије попримио дубље таласе дуж Балкана и трајно раздвојио једним коридором потенцијално зближавање Србије и Црне Горе у територијалном смислу. Овакве одлуке сила само су биле на штету стања у Европи и на дуже стазе биле су потпуно неодрживе. Историја је само четири деценије касније показала да је било тако.

Највећи губитник конгреса, поред упропаштених циљева и апела устаника у Босни и Херцеговини, било је, сасвим сигурно, Османско царство, а „сваки губитак Турске, добитак је за просвјету, како год се звао народ што се окористи”.⁶⁷⁰ Турски губици сјеверне Бугарске, Босне и Херцеговине, територија које су додијељене Црној Гори и Србији, затим Епира, Тесалије и Кипра, као и азијских територија и градова на Кавказу – Ардахан, Карс и Батум, били си огромни ударац за „болесника на Босфору”. Те територије обухватале су више од 11 милиона становника. Овим се показало да је тврди став царства према обесправљеном народу, као и репресивне методе које су примјењиване у Босни и Херцеговини био најгори могући пут за разрјешење кризе.⁶⁷¹ Умјесто да су се реформе спровеле и да је Босни и Херцеговини дата

⁶⁶⁹ Leften Stavrijanos, *Balkan posle 1453...*, 392; Василије М. Гутић, *Ойшћа и дијломајска историја...*, књига 2, 314.

⁶⁷⁰ *Slovinac*, br. 7, godina I, 1. avgust 1878, 66.

⁶⁷¹ Василије М. Гутић, *Ойшћа и дијломајска историја...*, књига 2, 322–323.

аутономија попут оне у Србији или Румунији, турска страна остала је без једног од најбитнијих дијелова свога царства. Њихово касније мирење са стањем и проглас о пристанку на окупацију од 4. јула 1878. биле су само потврда дубоке државне кризе и немоћи међу одлучивањем Великих европских сила.⁶⁷² У таквим околностима, декаденција која је стихијски започела крајем XVII вијека, сада је само добила подстрек, који је био озваничен почетком XX вијека.

Османско царство је, према одлукама конгреса, било дужно да плаћа и ратне репарације, односно одштете. Осим тога, ријешило се питање пловидбе Дунавом, на начин да је договорено све како је и било прије рата – *status quo ante*, као и питање хришћана и њихових покровитеља у Османском царству. Договором Великих сила, ријешено је да хришћани у Османском царству морају имати пуна грађанска и вјерска права у име Европе и њених одлука. Читав духовни свијет био је стављен под заштиту Великих сила. Русија се одрекла одређених територија у Азији, попут долине Алашкерта, Бајазита и града Котура. Уз то, потврђено је право слободне пловидбе Босфором и Дарданелима, управо онако како је то одлучено 1856. и потврђено 1871.⁶⁷³

Одлукама, првенствено о Босни и Херцеговини, конгрес је повриједио национално начело, најприје допустивши да се окупација Босне и Херцеговине изврши. Поред тога, конгрес је иза себе оставио и два велика европска анахронизма – оставио је значајну

⁶⁷² Mustafa Imamović, *Pravni položaj i unutrašnji politički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878–1914*, (Sarajevo: Svjetlost, 1976), 14–15.

⁶⁷³ Антонин Дебидур, *Дипломајска историја Европе...*, 802–804.

територију Османском царству обезбиједивши му континуитет и пуноправну државност, као и ширење и велики утицај Хабзбурга на ове просторе. Ова два анахронизма били су врло опасни за европски мир који, испоставиће се, није био дугог вијека.

Предавање Босне и Херцеговине у руке Аустро-угарске монархије није примљено са одушевљењем у самим провинцијама. Становништво провинција, претежно муслиманско, одмах се почело организовати како би се пружио отпор оваквом начину запошиједања области. Муслимани из Босне и Херцеговине су се организовали још током маја и јуна како би одлучно спријечили да ове области постану чак и аутономне, како је то предвиђао још Санстефански мировни уговор. У Сарајеву је формиран и Народни одбор, чије чланство су чинили углавном муслимани (20 од 24 члана) са задатком да се спријечи одвајање од османског управног система. У овом мјесту, оваква тежња била је јака и сасвим сигурно би уродила плодом јер је у 19 од 24 батаљона османске војске била домаћа војна снага. Дејство овог одбора ипак је било обустављено због засиједања Берлинског конгреса, али је у самом граду било узаврело расположење против потенцијалне окупације. Порта је енергично позивала локалне власти да се супротставе свакој потенцијалној акцији Великих сила у Босни и Херцеговини, уколико Османско царство на њу није дало пристанак. Тако је у јулу вицеконзул Врчевић јављао да се по Херцеговини одржавају скупови са којих иду информације да је ова област вољна да се уз помоћ „6 батаљона Црногораца...уједини и да се супротстави”.⁶⁷⁴ Одмах након добијања информација о одлукама

⁶⁷⁴ Вицеконзул Вук Врчевић – Министарству спољних

конгреса, у Сарајеву је формирана привремена влада, са циљем да се спријечи улазак труппа Монархије у земљу. Влада је активно дјеловала и ширила пропаганду крајем јула, када се отпору придружила и неколицина Срба, па је тако изгледало да су сви народи провинција против окупације. Ипак, окупација која је започела 29. јула 1878, била је успјешно спроведена до краја јесени исте године.⁶⁷⁵ Дубровачки *Словинац* је преносио мишљење једног европског дипломате које је гласило „дао Бог да ове двије покрајине не буду за Аустрију оно што су биле за Порту”.⁶⁷⁶ Испоставило се да су биле.

Конгрес није успио да Европи обезбиједи дугорочне услове за мир. Како је то Дебидур написао, рађен је прије „да завади међусобно све Велике силе и чак неколико малих прије него да осигура општи мир”.⁶⁷⁷ Уједињење српског народа није извршено, па је било питање времена када ће оно опет доћи на ред. Империјалистички циљеви Великих сила дубоко су повриједили национално начело на Балкану. Уз то, аграрно питање је намјерно остављено нерјешеним, па је потенцијална тражња племићких титула босанске муслиманске властеле, по узору на европске племиће, такође било само питање времена.⁶⁷⁸ Самим тим, изјаве о томе да је конгрес Европи донио мир и нову подјелу за будућност без ратова, биле су нелогичне, малициозне и апсурдне.

послова Беч/Барону Родићу, телеграм бр. 109–28. јул 1878. (Esad Arnautović, *Prilozi za istoriju Trebinja...*, 110).

⁶⁷⁵ Милорад Екмечић, *Сјаварање Јујославије...*, књига 2, 327–329; Милорад Екмечић, *Дујо крејшање...*, 292–293.

⁶⁷⁶ *Slovinac*, br. 10, godina I, 16. septembar 1878, 102.

⁶⁷⁷ Антонин Дебидур, *Дипломајска историја Евроје...*, 805.

⁶⁷⁸ Милорад Екмечић, *Велика источна криза...*, 159.

Британски премијер Дизраели, враћајући се са конгреса у Велику Британију, свом народу је изговорио реченицу: „Доносимо мир са чашћу”, убијеђен да је европски мир осигуран на дужи временски период.⁶⁷⁹ Својим наступом и оваквим закључцима, против себе је имао велики проценат јавног мњења, али и Гледстона⁶⁸⁰, снажног подстрекача права народа на Балкану. У скоријем периоду, управо је од њега изгубио политичке изборе и обезбиједио мандат Либералној партији.⁶⁸¹

Историја је показала да је британски премијер био у криву из два разлога. Најприје јер је мир и империјалистичка подјела која је извршена на конгресу била без икакве части и обавезе према конкретно малим народима, као што су народи на просторима Босне и Херцеговине, а онда и зато што тај мир није потрајао дуже од половине једног вијека. Подјела која је направљена тада, директно је одвела Европу у пожар Првог свјетског рата и у највећа разарања до тада. Баш као што и њена теорија препознаје цикличне кругове и одређене сличности ситуација,

⁶⁷⁹ Leften Stavrijanos, *Balkan posle 1453...*, 393; Чедомир Попов, *Грађанска Европа...*, књига 3, 247.

⁶⁸⁰ Гледстон се залагао за права и аутономију балканских народа, о чему је 15. децембра 1876. писао бискупу Штромајеру: „Што се тиче главног циља који би требало остварити основно је да се османска управа замени новим поретком и новим извором народне власти. Без промена у том смислу све реформе ма колико биле радикалне остају без вредности и значе само празан разговор. С друге стране ако се изврши таква промена моћи ћемо и од несавршених планова очекивати велике ствари. Када једном буду изгнани, Турци никада више неће бити у стању да се врате...”. (Александар Растовић, *Британски ђуџојисци у Босни и Херцеговини...*, 287).

⁶⁸¹ Радован Субић, *Гледстон и Велика источна криза 1875–1878...*, 229–230.

историја је хтјела да управо још један британски премијер изјави сличну реченицу након Минхенских преговора 1938. Овај пут, на најразорнији рат у историји човјечанства, није се чекало педесет, већ само годину дана.

Конгрес у Берлину представљао је и пораз руске дипломатије, барем на неко вријеме. Одредбе уговора у Сан Стефану измијењене су готово у потпуности на штету, односно против интереса, руске дипломатије. Колико је њен утицај на конгресу био спутан, види се и по противљењу свих Великих сила да се у Берлину појави гроф Игњатијев, као руски преговарач. Управо је овај идејни творац Санстефанског мировног уговора, након окончања конгреса изјавио да „ништа није остало од мога (Игњатијевог – Л.Р.) уговора... Санстефански уговор је урађен под руским утицајем, а Берлински под Аустроугарским”.⁶⁸² Гроф је овом изјавом у потпуности објаснио које силе су имале далеко најјачи утицај у току преговарања у Сан Стефану и Берлину и из ње се закључује да је, осим што је конгрес радио против одредби уговора из Сан Стефана, радио је и под директном палицом њемачко-аустроугарске дипломатије. Та веза у наредном периоду постаће најјачи фактор продора капитала и трговине Вардарском долином, усмјерених ка Блиском истоку.

Османска дипломатија највише је поражена, као што смо већ указали за неке ствари. Скоро без икаквих одлука и питања, Турци су, вјероватно и заслужено, највећи губитници у Берлину. Посматрајући конгрес, како су то сматрали представници Великих

⁶⁸² Душко М. Ковачевић, *Историја сјољне ђолишике Руске империје...*, 306–307.

европских сила, као начин за консолидацију Османског царства, он је био све само не то.⁶⁸³ Ту би се могло поставити реторичко питање: да ли је просјечан Турчин након конгреса Енглеску или Аустроугарску посматрао као своје пријетеље? Пошто је одговор јасан, у потпуности је јасније да су управо Велике силе које су Османском царству обећавале највише, највише и узеле. Осујетили су углед султанове државе, прва је узела Кипар, а друга узевши Босну и Херцеговину отворено је упућивала поглед ка Солуну. Османске територије у сјеверној Африци такође су биле предмет интересовања Великих европских сила, тако да је ова држава, врло лоше реагујући на кризу и устанак на својој територији, била сасвим сигурно највећи губитник након конгреса.

Укупно гледано на крају, као карактеристике Берлинског конгреса може се издвојити неколико битних чињеница. Најприје то да је сам конгрес био класичан модел подјеле интересних сфера на Балкану. Иако је устанак избио због аграрног питања и терора османских власти, завршио се конгресом на коме су силе искористиле могућност да Балкан прекроје онако како је њима у том моменту одговарало. За Аустроугарску и Њемачку био је битан продор на исток. У том смислу, утицај у Босни и Херцеговини, Србији, Новопазарском санџаку и читавој Вардарској долини био је од нарочитог значаја за Монархију. Енглеско интересовање да Русе одбију од топлих мора, као и да себи обезбједе стратешку тачку у Медитерану (Кипар), како би контролисали његов источни дио, био је такође имплементиран. Руско запосиједање Бесарабије и стварање независне Бугарске

⁶⁸³ Антонин Дебидур, *Дипломајска историја Европе...*, 806.

представљали су руски империјални циљ који је своју потврду такође добио у Берлину 1878. Поред тога, конгрес је представљао и координацију прелиминарног мира у Сан Стефану са општим интересима Европе, како је то формулисао руски амбасадор Шувалов. Ово је битна карактеристика јер је означавала процес у оквиру кога су све Велике силе у Европи, у току прерастања руске побједе у европски мир, пожуриле да за себе обезбједе све битне и стратешке тачке за своје тренутне или касније империјалне намјере. Цијели догађај у Берлину био је заправо највећи тријумф тајне дипломатије у историји, што је још једна од битних карактеристика конгреса. Он је показао да је много битније постићи билатералне уговоре на вријеме и обезбиједити за своју државу стратешки циљ, прије него ли дође до опште дипломатске расправе и засиједања. За крај, уз све наведене карактеристике, најбитнија је била она по којој је конгрес након 1878. у Европи оставио услове који нису гарантовали квалитетан и дуготрајан мир. Анонимни писац брошуре о окупацији Босне и Херцеговине, у Бечу је записао да је „Бечки конгрес (1815) оставио немогућу Европу, Париски конгрес (1856) немогућу Турску, а Берлински конгрес немогући мир”.⁶⁸⁴ Та изјава најбоље је приближила стање и договор Великих сила у Берлину, који је касније увелико одредио правац империјалних кретања истих и довео их до једног од највећих сукоба у историји човјечанства – Првог свјетског рата.

⁶⁸⁴ Милорад Екмечић, „Карактеристике Берлинског конгреса 1878. године”, у зборнику: *Радови из историје БиХ XIX века*, (Београд: БИГЗ, 1997), 257–283.

ЗАКЉУЧАК

Сагледавши устанак од самог почетка, са свим својим узроцима, циљевима, токовима и каснијим посљедицама, може се сасвим сигурно рећи да његов исход није ни близу онога за шта су у борбу кренули сељани невесињског среза у лето 1875. Иако је кренуо као сељачка побуна, устанак у Источној Херцеговини се брзо проширио у један снажан покрет, најприје за ослобођење, а потом и уједињење српског народа на овим просторима. У оквиру тог процеса, потребно је сагледати неколико битних фактора, како би се на крају формирало чињенично и крајње објективно мишљење о исходу истог.

Аграрни проблем, као главни узрок избијања устанка био је најважнији, али не и једини. Неиздрживи намети, несносан терор и велики порези натјерали су српског сељака да се организовано и одлучно одупре даљем глобљењу на својим огњиштима. Међутим, ту треба обратити пажњу и на национални карактер устанка. Он је до изражаја дошао већ у првој устаничкој години, махом захваљујући трговачком слоју становништва. У оном тренутку када је избио устанак, он је најприје био окренут против локалних власти, што осликава карактер аграрних узрока побуне, али онда када се устанак расплинуо ихватио широко подручје и инволвирао околне покрете, јасно је било да је политичко-национални фактор узео преминацију у устанку. Да је национална

идеја сазрела, види се по устаничким организацијама власти током, а нарочито при крају устанка. Свака револуција или устанак, у тренутку кад крене у формирање сопствених органа власти, може се са пуним правом сматрати сазрелим. Тако је било и у случају устаничке ствари у Источној Херцеговини.

Са друге стране, треба сагледати односе на терену и утицаје српских дворова на сам устанак. Обичан сељак, који је устао на оружје и у том послу очекивао свесрдну помоћ и Србије и Црне Горе, није био довољно напредан са схвати позицију и релације на којима су дворови ових држава стајали. Често су устаници на терену, пишући и обраћајући се и у Београд и на Цетиње, имали најбољу намјеру. Управо та намјера је неријетко нагризала ионако слабе везе књаза Николе и кнеза Милана. Анимозитет дворова био је велики и његову кулминацију осјетили су и сами главари устанка, нарочито војвода Љубибратић. Овакав однос који је владао све до уговора у Венецији, био је непознат обичном устанику, који је у ове двије државе уперии сва своја очекивања и наде. Слаба помоћ, оклијевање око уласка у рат, притисак спољнополитичког фактора, остао је несхваћен и резултирао је разочарањима на терену међу самим устаницима.

Трећа чињеница, уједно и најбитнија у вези са утицајима на устаничку ствар, јесте свакако спољна политика. Пишући о исходима устанка у Босни и Херцеговини, српски историографи су понудили неколико дијаметрално супротних ставова, правдајући их исходом самог устанка. У побједничким исходима најприје се кретало од тога да је устанак донио, изазивајући касније процесе и покретање Велике

источне кризе, међународно признање независности и Србији и Црној Гори и њихово територијално проширење. На основу тога он је посматран као побједа српских интереса. Он то заиста и јесте био у погледу српске државности. Са друге стране постављала се теза како је он заправо био пораз истих јер се устанички предјели Босне и Херцеговине, гдје је и избио устанак, нису ујединили са Србијом и Црном Гором, а то је била једна од основних жеља устаника. Чињенично стање се налази негдје између и више је везано за аграрни фактор.

Наиме, Велике европске силе биле су врло одлучне у подјели својих интересних сфера. Иако се у тезама о поразу устаничке ствари истицало управо неуједињење области са својим матицама, питање је да ли је до њега историјски могло уопште и доћи. У вези са неуједињењем, могло би се сматрати да је Берлинским конгресом у цјелини нарушено рјешење српског питања. Не само да се уједињење није извршило, него је српски народ остао подијељен и територијално нехомоген. Њиме је, како је то гроф Андраши изјавио, „удаљена српска хидра” и одређен једини могући правац потенцијалног уједињења – посредством Аустроугарске. Управо Аустроугарска, Русија, али и Велика Британија и из сијенке Њемачка били су главни организатори подјеле интереса у овом дијелу Европе. Ове Велике силе, у низу преговора, меморандума, протокола и конвенција, међусобно су се договориле како Босна и Херцеговина ни у ком случају не могу постати дијелом ни Србије ни Црне Горе. Са тим у вези, уједињење које је народ ових провинција заиста желио у току устанка, било је немогуће. Тако постављене ствари дају нам за право да став

око пораза српске ствари, односно питања, мислећи искључиво на уједињење, не узмемо као прихватљив. Са друге стране, став о побједи српских интереса, мислећи на независност Србије и Црне Горе, може се узети као логичан, али се у оквиру разматрања овог тријумфа треба истаћи најбитнија чињеница, која је уједно и наш став.

Сам устанак избио је због аграрног проблема и главни циљ устаника, српских сељана невесињског среза, али и касније цијеле Источне Херцеговине, био је ослобођење од Османског царства. Дакле, избијање устанка директно је проузроковано биједним материјалним стањем становништва и њиховим неријешеним аграрним проблемом. Како би себи обезбиједили боље услове за живот, устаници су имали намјеру да се ријеше османског терора и порезног система и постану власници својих имања. Тако гледани циљеви и намјере, нису доживјели тријумф. Одлукама Берлинског конгреса, чланом 25, Босна и Херцеговина су постале окупациона зона Аустроугарске. Иако је Монархија добила мандат да среди прилике унутар провинција, у начелу очекујући да среди и аграрне проблеме и смири револт становника, она то није урадила. Још током предаје оружја устаника на Горичком пољу код Требиња у октобру 1878, они су добили гаранције да ће се аграрни проблем ријешити. Нове окупационе власти не само што нису ријешиле аграрно питање, него су га у потпуности спроводиле на исти начин и још више продубиле. Наиме, аустроугарска власт је скоро па преписано примјењивала све османске мјере у Босни и Херцеговини и ни у ком случају није спријечила даљу кризу друштва у истим. Полицијским апаратом је неколико мјесеци

успостављала своју власт, да би потом све личило на претходну, изузев имена окупатора. Управо то стање довело је и до новог устанка у Херцеговини 1882. и без обзира на став да је узрок истог војни позив нових власти, сасвим сигурно се може рећи да је неријешено аграрно питање остало главни проблем међу друштвом у Босни и Херцеговини.

Тако посматране ствари, у односу на главни циљ устанка, могу се посматрати недовољно добрим да би се квалификовале као побједа српских интереса или рјешење проблема српског народа. Оваквим ставом, жеље и намјере народа који је подигао устанак за ослобођење биле су спутане и осујећене. Народ који се подигао на устанак 1875. остао је ускраћен за своје посједе, и даље је био оптерећиван порезима и наметима и није био слободан да самостално уређује своје имовинске прилике. У таквом стању ствари, посматрано кроз главни циљ устанка, устаничке жеље нису биле испуњене и са те стране се исход Велике источне кризе и Берлинског конгреса за обичног становника провинција Босне и Херцеговине не може сматрати успјешним.

Ипак, иако устаници нису успјели да испуне своје жеље и циљеве са почетка устанка, сам устанак је био врло значајан и битан за српски народ. Осим тога што је покренуо низ ратних окршаја и сукоба на Балкану, оставио отвореним уједињење српског народа, ипак је допринио концентрисанијем и организованијем позиционирању српског националног фактора на овим просторима. Самим тим, одредио је будуће генерације, усмјеривши их да употпуне оно што су њихови претходници покренули.

SUMMARY

Having looked at the uprising from the very beginning, with all its causes, goals, its course and later consequences, it can be stated with absolute certainty that its outcome was not nearly what the villagers of the Nevesinje region started to fight for in the summer of 1875. Although it started as a peasant rebellion, the uprising in Eastern Herzegovina quickly spread into a powerful movement, first for liberation, and then for the unification of the Serbian people in these areas. Within that process, it is necessary to look at several important factors, in order to finally form a factual and ultimately objective opinion about the outcome of the same.

The agrarian problem, as the main cause of the uprising, was the most important, but not the only one. Unsustainable levies, unbearable terror and high taxes forced the Serbian peasants to organize and resolutely resist further fines on their property land. However, some attention should also be paid to the national character of the uprising, which became prominent as early as in the first year of the uprising, largely thanks to the merchant class of the population. At the moment when the uprising broke out, it was at first targeted against the local authorities, which reflects the character of the agrarian causes of the rebellion, but then, when it expanded and spread on a large area involving similar movements, it was clear that the political and national factors took predominance in the uprising. It was obvious from the insurgent

organizations of the government, during the uprising and especially at the end of it, that the national idea has matured. A revolution or uprising can be considered fully mature at the moment when it starts forming its own government bodies and that was the case with the uprising in Eastern Herzegovina as well.

On the other hand, we need to analyse the relations on the ground and influences of the Serbian courts on the uprising itself. An ordinary peasant, who took up arms and expected that both Serbia and Montenegro would generously help in this matter, was not clever enough to understand the position and relations in which the courts of these countries stood. The insurgents who were writing and addressing both Belgrade and Cetinje, usually had the best intentions but it was precisely that very intention that often eroded the already weak ties between Prince Nikola and Prince Milan. The animosity of the courts was great and its culmination was felt by the leaders of the uprising themselves, especially Duke Ljubibratić.

This kind of relationship, which prevailed until the treaty in Venice, was unknown to the ordinary insurgents, who set all their expectations and hopes on these two states. Weak help, hesitation about entering the war and pressure from the foreign political factor remained misunderstood and resulted in disappointments on the spot among the insurgents themselves.

The third fact, at the same time the most important in relation to the influences on the uprising cause, was certainly the foreign policy. Writing about the outcomes of the uprising in Bosnia and Herzegovina, Serbian historiographers offered several diametrically opposed positions, justifying them with the outcome of the uprising itself. The victorious outcomes were primarily based on

the fact that the uprising brought the international recognition of the independence of both Serbia and Montenegro and their territorial expansion, causing later processes and the initiation of the Great Eastern Crisis. Based on that, it was seen as a victory for Serbian interests. It really was that in terms of Serbian statehood.

On the other hand, the thesis was put forward that it was actually a defeat for them because the insurgent areas of Bosnia and Herzegovina, where the uprising broke out, did not unite with Serbia and Montenegro, and that was one of the basic wishes of the insurgents. The actual situation is somewhere in between and is more related to the agrarian factor.

Namely, the Great European Powers were very determined in the division of their spheres of interest. Although in theses about the defeat of the insurgent cause it was precisely the non-unification of the area with its motherland that was highlighted, the question is whether historically it could have happened at all. In connection with non-unification, it could be considered that the solution of the Serbian question was undermined by the Congress of Berlin as a whole. Not only did the unification not take place, but the Serbian people remained divided and territorially inhomogeneous. With it, as Count Andrassy stated, "the Serbian hydra was drowned" and the only possible direction of potential unification was determined - through Austria-Hungary. It was Austria-Hungary, Russia, but also Great Britain and Germany from the shadows who were the main organizers of the division of interests in this part of Europe. These Great Powers, in a series of negotiations, memoranda, protocols and conventions, mutually agreed that Bosnia and Herzegovina cannot under any circumstances become

part of either Serbia or Montenegro. In this regard, the unification which the people of these provinces during the uprising really wanted, was impossible. Things put in this way give us the right to dismiss as unacceptable the position, ie. the issue regarding the defeat of the Serbian cause, thinking exclusively of unification.

On the other hand, the view about the victory of Serbian interests, referring to the independence of Serbia and Montenegro can be taken as logical, but the most important fact within the consideration of this triumph should be highlighted, which is also our view. The uprising itself broke out due to an agrarian problem, and the main goal of the insurgents, the Serbian villagers of the Nevesinje region, later the entire Eastern Herzegovina, was liberation from the Ottoman Empire. Therefore, the outbreak of the uprising was directly caused by the miserable material condition of the population and their unsolved agrarian problem. In order to provide themselves with better living conditions, the insurgents intended to get rid of the Ottoman terror and the tax system and become the owners of their estates. Seen in this way, the goals and intentions did not experience triumph.

By the decisions of the Berlin Congress, Article 25, Bosnia and Herzegovina became the occupation zone of Austria-Hungary. Although the Monarchy was given a mandate to sort out conditions within the provinces, and was expected also to sort out agrarian problems and calm the revolt of the inhabitants in general, it did not do so. As early as during the surrender of the insurgents' weapons on Goričko polje near Trebinje in October 1878, they received guarantees that the agrarian problem would be solved. The new occupying authorities not only did not solve the agrarian issue, but they implemented it

completely in the same way and deepened it even more.

Namely, the Austro-Hungarian government applied almost all Ottoman measures in Bosnia and Herzegovina and in no case prevented a further crisis of society with them. It used the police apparatus to establish its authority for several months, and then everything resembled the previous one, except for the name of the occupier. It was this situation that led to a new uprising in Herzegovina in 1882, and regardless of the view that the cause of it was the military call of the new authorities, it can be said with certainty that the unresolved agrarian issue remained the main problem of the society in Bosnia and Herzegovina. Things viewed in this way, in relation to the main goal of the uprising, can be seen as insufficiently good to be qualified as a victory for Serbian interests or a solution to the problems of the Serbian people. With this attitude, the wishes and intentions of the people who raised the uprising for liberation were restrained and thwarted. The people who revolted in 1875 were deprived of their possessions, continued to be burdened with taxes and levies, and were not free to manage their property ownership independently.

In such a state of affairs, viewed through the main goal of the uprising, the uprising's wishes were not fulfilled, and from that point of view, the outcome of the Great Eastern Crisis and the Berlin Congress cannot be considered successful for an ordinary resident of the provinces of Bosnia and Herzegovina.

Nevertheless, even though the insurgents failed to fulfill their wishes and goals from the beginning of the uprising, the uprising itself was very significant and important for the Serbian people.

In addition to starting a series of war skirmishes and conflicts in the Balkans, leaving open the unification of the Serbian people, it nevertheless contributed to a more concentrated and organized positioning of the Serbian national factor in these areas. With that, it determined future generations, directing them to complete what their predecessors had started.

ПРИЛОЗИ

Боїдан Зимоґиґ - нейознай ауґор (разіледница), 1905.

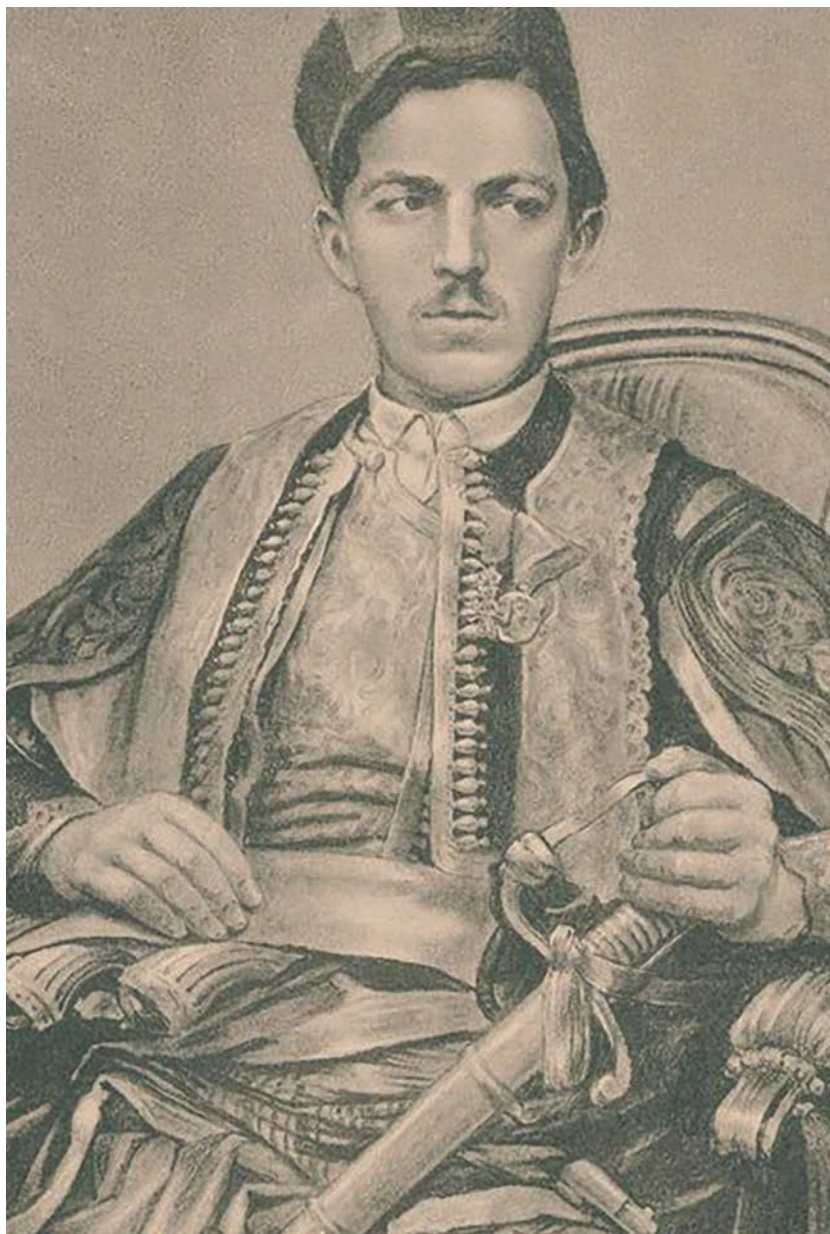
Лука Пејковић - l'Illustration, октобар 1875.

Вође Устѣанка 1875–1878, Орао, 1876.

Књаз Никола Петровић - нејознај аутор.

Максим Баћовић - нејознајни аутор, 1903.

Лука Вукаловић - Србадија - Беч, бр. 9, 26. јул 1875.

Мићо Љубибрајић - њорџреџ - лисџ Орао, 1876.

*Перо Тунџуз - Саво Скоко, Антифашистичка невесињска
пушка, (Невесиње–Београд: СО Невесиње - Свешћ књије), 39.*

Пеко Павловић, Орао, 1879.

Петар Вукошић - нејознаи аутор, 1878.

Лазар Сочица - Орао 1877.

СПИСАК ИЗВОРА И ЛИТЕРАТУРЕ

I НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ:

1. Архив Републике Српске – Подручна јединица Требиње
Фонд Породична збирка Мићо Љубибратић (1875) – копије докумената, инв. бр. кутије 2.
Фонд Збирка Мићо Љубибратић – копије докумената, инв. број кутије 3.
2. Архив Српске академије наука и уметности
Копија писма Мића Љубибратића књазу Николи, мај 1876. – Линц. (инв. број 17/51, сигнатура XVII).
3. Државни Архив у Дубровнику
Фонд породице Чингрија (1875–1877) – ХР ДАДУ 257 – кутија 12 – Х7Ба (свеска 1, 2, 3, 4), Х7Бб (свеска 1).

II МЕМОАРСКА ЛИТЕРАТУРА, ДНЕВНИЦИ И ОСТАЛИ ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ:

1. Aličić, Ahmed S, *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69. godine*, (Mostar: Islamski kulturni centar Mostar, 2008).
2. Arnautović, Esad, *Prilozi za istoriju Trebinja u XIX stoljeću*, (Trebinje: IK Svjetlost Sarajevo – Štamparija Trebinje, 1986).
3. Вуковић, Војвода Гавро, *Мемоари*, књига 1,

- (Цетиње–Титоград: Обод–Побједа, 1985).
4. Гиљфердинг, Александар Ф, *Пушовање ђо Херцеїовини, Босни и Сїарој Србији*, (Сарајево: ИП „Веселин Маслеша”, 1972).
 5. Грујић, Коста, *Дневник из Херцеїовачкої устїанка (Ог 6. авїусїа до 16. окїобра 1875. їодине)*, (Београд: Војни музеј ЈНА – Посебна издања, 1956).
 6. Дедијер, Јефто, *Херцеїовина*, (Београд: Државна штампарија Краљевине Србије, 1909).
 7. Đurđević, Martin, *Memoari sa Balkana (1858–1878.)*, (Sarajevo: Izdavačka kuća Martina Đurđevića, 1910).
 8. Evans, Artur Dž, *Ilirska pisma*, (Sarajevo: IP Veselin Masleša, 1967),
 9. Evans, Artur Dž, *Kroz Bosnu i Hercegovinu peške tokom pobune augusta i septembra 1875*, (Sarajevo: IP „Veselin Masleša”, 1965).
 10. Iriart, Šarl, *Bosna i Hercegovina – Putopis iz vremena ustanka 1875–1876. Sa petnaest Vjeržovih crteža prema autorovim skicama i posebnom kartom*, (Sarajevo: IRO “Veselin Masleša”, 1981).
 11. Капицић, Хамдија, *Засїава о Босни и Херцеїовини*, књига III, (Сарајево: Свјетлост Сарајево, 1954).
 12. Капицић, Хамдија, *Засїава о Босни и Херцеїовини*, књига IV, (Сарајево: Свјетлост Сарајево, 1956).
 13. Kapidžić, Hamdija, *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine u XIX vijeku*, (Sarajevo: Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, 1956).
 14. Кесмановић, Илија, *Izjave bosanskih izbjeglica o razlozima njihovog bjegstva iz Bosne u avgustu i septembru 1875. godine (građa iz Državnog arhiva u Zagrebu)*, граđa XII, (Sarajevo: Naučno društvo SR Bosne i Hercegovine – одјелjenje иторијско-филолошких наука, 1964), књига 9.
 15. Красић, Владимир, *Устїанак у Босни ог 1875. до 1878.*

- јод. Грађа за новију српску историју раиџа за ослобођење, приредио Радован Субић, (Бања Лука: Удружење архивских радника Републике Српске – Архив Републике Српске, 2021), репринт издања из 1884.
16. Милетић, Светозар, *Сабрани сјиси*, књига III, (Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2002). (приређивачи Чедомир Попов и Дејан Микавица).
 17. *Na vratima Istoka: engleski putnici o Bosni i Hercegovini od 16. do 20. vijeka*, priredio Omer Hadžiselimović, (Sarajevo: Veselin Masleša, 1989).
 18. Петровић, Никола, *Мемоари*, (Цетиње–Титоград: Обод–Побједа, 1988).
 19. *Popisi izbjeglica Donje Hercegovine u Dubrovačko primorje 1875.–1878. godine*, Humski zbornik XI, priredio Ivica Puljić, (Neum: Muzej i galerija Neum, 2008).
 20. Пророковић, Ристо Т, *Невесињска буна 1874. и њоачеиџак усџанка у Херцејовини 1875. јодине*, у: Сабрана дјела, (приредио Момчило Голјанин), (Невесиње: Народна библотека Невесиње, 2012). (прво издање: Задужбина И. М. Коларца – 109, Београд 1905).
 21. *Србија 1878. Документи*, приредили: Михајло Војводић, Драгољуб Р. Живојиновић, Андреј Митровић, Радован Самарџић, (Београд: Српска књижевна задруга, 1978).
 22. Стилман, Вилијам Ц, *Херцејовина и њосљедњи усџанак: узроци њејови и средсјива*, (Београд: Привредник, 1932).

III ПЕРИОДИКА:

1. Босна – Сарајево, 1875.
2. *Glas Trebinja* – Trebinje, 1961; 1970.
3. *Глас Црноѡрца* – Цетиње, 1875–1878.
4. *Женски свей* – Нови Сад, 1898.
5. *Засѡава* – Нови Сад, 1875–1878.
6. *Народни лисѡ* – Задар, 1875.
7. *Slovinac* – Dubrovnik, 1878–1879.
8. *Србадија* – Беч, 1875–1876.
9. *Срѡске новине* – Београд, 1875–1876.

IV МОНОГРАФИЈЕ:

1. Alićić, Ahmed S, *Uređenje bosanskog ejaleta od 1789. do 1878. godine*, Posebna izdanja XI, (Sarajevo: Orijentalni institut, 1983).
2. Андрић, Иво, *Умейник и њеѡво дело (есеји, оїледи и чланци)*, (Београд: Просвета, 1997).
3. Баћовић, Чедо, *Херцеѡвци у бунама и раїѡовима (1482–1882)*, друго издање, (Никшић: Графокартон, 2012).
4. Bataković, Dušan T, *The foreign policy of Serbia (1844–1867). Ilija Garašanin's Načertanije*, (Beograd: Institute for Balkan Studies – Serbian Academy of Sciences and Arts, 2014).
5. Берић, Душан, *Срѡско ѡиїшање и ѡолиїшика Аусѡроуїарске и Русије 1848–1878*, (Београд: Гутенбергова галаксија, 2000).
6. Берић, Душан, *Устѡанак у Херцеѡвини 1852–1862*, (Ваљево – Београд – Нови Сад: Ваљевска штампарија

- САНУ – Удружење Срба из Херцеговине у Војводини, 1994).
7. Блед, Жан Пол, *Франц Јозеф*, (Београд: Слио, 1998).
 8. Бронза, Боро, *Аустријска војнишка према просјору Босне и Херцеговине 1699–1788*, (Бања Лука: Филозофски факултет Бања Лука, 2012).
 9. Буха, Миливоје Мијо, *Улошки усџанак 1882. и сџање у Херцеговини под аустроугарском окупацијом (Друја „Невесинска џушка“)*, (Српско Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства, 2004).
 10. Вујачић, Марко, *Знамениџи црногорски и херцеговачки јунаци*, књига III, (Београд: Просвета, 1953).
 11. Вујачић, Марко, *Знамениџи црногорски и херцеговачки јунаци*, књига IV, (Београд: Просвета, 1953).
 12. Група аутора, *Српски биографски речник*, том 3, (Нови Сад: Матица Српска, 2007).
 13. Група аутора, *Српски биографски речник*, том 5, (Нови Сад: Матица српска, 2011).
 14. Гутић, Василије М, *Ојшџа и дијломајска исџорија усџанка у Херцеговини и Босни из 1875–1878. џодине*, књига 1, (Београд: Филип Вишњић, 2016).
 15. Гутић, Василије М, *Ојшџа и дијломајска исџорија усџанка у Херцеговини и Босни из 1875–1878. џодине*, књига 2, (Београд: Филип Вишњић, 2016).
 16. Дебидур, Антонин, *Дијломајска исџорија Евроје. Од ојшварања Бечкој конјреса до закључења Берлинској (1814–1878)*, књига II, (Београд: ИК Геце Кона, 1934).
 17. Ђорђевић, Димитрије, *Исџорија модерне Србије 1804–1918*, (Београд: Завод за уџбенике, 2017).
 18. Ђорђевић, Димитрије, *Националне револуције балканских народа 1804–1914*, (Београд: Службени лист СРЈ, 1995).
 19. Екмечић, Милорад, *Дујо крејшање између клања и*

- орања. Историја Срба у новом веку (1492–1992), (Београд: Eurobook, 2019).
20. Екмечић, Милорад, *Сиварање Јуџославије 1790–1918*, књига 2, (Београд: Просвета, 1989).
 21. Екмеџић, Milorad, *Ustanak u Bosni 1875–1878*, (Sarajevo: Veselin Masleša, 1960).
 22. Živanov, Sava, *Rusija na prelomu veka. Poslednje decenije ruskog carstva od završetka Krimskog do početka Prvog svetskog rata (1855–1914)*, (Beograd: Službeni list, 2002).
 23. Живојиновић, Драгољуб Р, *Краљ Пећар I Карађорђевић*, књига 1, (Београд: Завод за уџбенике, 2009).
 24. Imamović, Mustafa, *Pravni položaj i unutrašnji politički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878–1914*, (Sarajevo: Svjetlost, 1976).
 25. Јеремић, Др Ристо, *Прилози историји здравствених и медицинских љрилика Босне и Херцеговине њод Турском и Аусџријом*, (Београд: Научна књига, 1951).
 26. Јовановић, Слободан, *Влада Милана Обреновића II*, (Београд: Просвета, 2005).
 27. Kann, Robert A, *A history of the Habsburg Empire 1526–1918*, (London: University of California Press, 1974).
 28. Kennedy, Paul, *The Rise and Fall of the Great Powers: Economic Change and Military Conflict from 1500 to 2000*, (London: Paperback, 1989).
 29. Ковачевић, Душко М, *Историја сџољне џолиџике Руске имџерије 1801–1917*, (Београд: Завод за уџбенике, 2019).
 30. Ковић, Милош, *Дизраели и Источно џиџање*, (Београд: СЛИО, 2008).
 31. Козић, Зоран М, *Љубиње џод Аусџроуџарском 1878–1918*, (Љубиње: Чигоја штампа, 2014).
 32. Кораћ, Vojislav J, *Trebinje – istorijski pregled. Period od*

- dolaska Turaka do 1878. god*, knjiga 2 – dio 1, (Trebinje: IK Svjetlost Sarajevo – Štamparija Trebinje, 1971).
33. Korać, Vojislav J, *Trebinje – istorijski pregled. Period od dolaska Turaka do 1878. god*, knjiga 2 – dio 2, (Trebinje: IK Svjetlost Sarajevo – Štamparija Trebinje, 1971).
34. Краљачић, Томислав, *Калајев режим у Босни и Херцеговини (1882–1903)*, (Београд: Catena Mundi, 2017).
35. Kretschmayr, Heinrich, *Gechichte von Venedig*, (Stuttgart: Friedrich Andreas Pertthes A.-G, 1934).
36. Крестић, Василије Ђ, *Срби у Ујарској 1790–1918*, (Нови Сад: Матица Српска, 2013).
37. Levy, Jack S, *War in the modern Great Power System 1495–1975*, (Lexington–Kentucky: The University Press of Kentucky, 1983).
38. Љушић, Радосл, *Историја српске државности*, књига 2, (Нови Сад: Беседа, 2001).
39. Љушић, Радосл, *Књига о Начершанију. Национални и државни пројам Кнежевине Србије (1844)*, (Београд: БИГЗ, 1993).
40. Malcom, Noel, *Bosnia. A short history, new edition*, (London: Papermac, 1996).
41. Микавица, Дејан, *Михаило Полић-Десанчић*, (Нови Сад: STYLOS, 2007).
42. Микавица, Дејан, Лемајић, Ненад, Васин, Горан, Нинковић, Ненад, *Срби у Хабзбуршкој Монархији 1526–1918*, књига 2, (Нови Сад: Прометеј–РТВ, 2016).
43. Милановић, Милан Р, *Сшара Херцеговина – економско социјални појмовник*, (Београд – Херцег Нови: ИК Филип Вишњић, 2017).
44. Mutabdžija, Goran, *Regionalna geografija Bosne i Hercegovine*, (Istočno Novo Sarajevo: JP „Zavod za udžbenike i nastavna sredstva” a. d., 2018).

45. Недељковић, Саша, Савић, Предраг, *Маѧо Грацић и дубровачки Срби кѧтолици*, (Београд: АПОСТРОФ, 2021).
46. Никифоров, Константин Владимирович, *Начерѧа-није Илије Гарашанина и сѧољашња ѧолиѧиѧа Србије 1842–1853*, (Београд: Службени гласник, 2016).
47. Ортајли, Илбер, *Најдужи век имѧерије*, (Београд: Српска књижевна задруга, 2004).
48. Павићевић, Бранко, *Истѧорија Црне Горе*, књига 4, том 2, (Подгорица: Истѧоријски институт Црне Горе, 2004).
49. Пејановић, Ђорђе, *Сѧановнишѧиво Босне и Херцеѧовине*, (Београд: Народна књига, 1955).
50. Петровић–Његош, Петар II, *Горски вијенац*, (Крагујевац: Imperija knjiga, 2014).
51. Попов, Чедомир, *Грађанска Евроѧа (1770–1914). Друшѧвена и ѧолиѧиѧка истѧорија Евроѧе (1871–1914)*, књига 3, (Београд: Завод за уѧбенике, 2010).
52. Popović, Vasilj, *Istočno pitanje. Istorijski pregled borbe oko opstanka osmanlijske carevine u Levantu i na Balkanu*, (Sarajevo: Zavod za izdavanje udžbenika Sarajevo, 1965).
53. Puljić, Ivica, *Hrvati katolici Donje Hercegovine i Istočna kriza – Hercegovački ustanak 1875.-1878*, Humski zbornik VII, (Dubrovnik–Neum: Državni arhiv Dubrovnik. Zaklada „Ruđer Bošković – Donja Hercegovina” Neum, 2004).
54. Радан, Лазар, *Требињци: војводе усѧанка у Истѧочној Херцеѧовини (1875–1878)*, (Требиње: Задужбина „Кнез Мирослав Хумски“, 2025).
55. Радовић, Ђоко, *Радовићи из Брашача невесињској*, (Невесиње: Бадизајн, 2002).
56. Радоичић, Мирко С, *Херцеѧовина 1875–1878.*,

- (Требиње: Општински одбор савеза бораца НОР-а, 1961).
57. Радоичић, Мирко С, *Херцеговина и Црна Гора 1875–1878*, (Невесиње: Савез удружења бораца НОР-а, Општински одбор, 1966).
58. Радојчић, Јован С, *Срби заједно од Дунава и Дрине*, том 3, II-III, (Нови Сад: Прометеј, 2009).
59. Radušić, Edin, *Bosna i Hercegovina u britanskoj politici od 1857. do 1878. godine – od branitelja i zaštitnika do tužioca i sudije*, (Sarajevo: Institut za istoriju, 2013).
60. Ражнатовић, Новак, *Црна Гора и Берлински конгрес*, (Титоград–Цетиње: Историјски институт – Обод, 1979).
61. Рајић, Сузана, *Скопска војвођина Србије 1868-1878. Између очекивања и реалности*, (Београд: Српска књижевна задруга, 2015).
62. Скоко, Саво, *Друштво српско-шурски рат 1877–1878. године*, у: Петар Опачић, Саво Скоко, *Српско-шурски ратови 1876–1878*, (Београд: БИГЗ, 1981).
63. Слијепчевић, Ђоко, *Историја Српске православне цркве*, књига 2, (Београд: БИГЗ, 2002).
64. Stavrijanos, Leften, *Balkan posle 1453. godine*, (Beograd: Equilibrium, 2005).
65. Субић, Радован, *Силман и балкански устаници (1866–1878)*, (Београд: Phoenix Press, 2016).
66. Тејлор, Ален Џ. П, *Хабзбуршка монархија 1809–1918*, (Београд: СЛЮ, 2001).
67. Тепић, Ибрахим, *Босна и Херцеговина у руским изворима (1856–1878)*, (Сарајево: „Веселин Маслеша”, 1988),
68. Ђирковић, Сима, *Херцег Свешан Косача и његова доба*, (Београд: Научно дело, 1964).
69. Ђоровић, Владимир, *Лука Вукаловић и херцеговачки*

- ушџанци 1852–1862. ѓодине, (Београд: Удружење Требињаца, 2018).
70. Ѓоровић, Владимир, *Прошлост ѓерцеџовине*, (Београд: Свет књиге, 2003).
 71. Harris, David, *A diplomatic history od the Balkan crisis of 1875–1878*, First year, (California: Sanford University press, 1969).
 72. Чубриловић, Васа, *Босански ушџанак 1875–1878*, (Београд: Службени лист СРЈ – Балканолошки институт САНУ, 1996).
 73. Чубриловић, Васа, *Истџорија ѓолишџичке мисли у Србџиу XIX века*, (Београд: Народна књига, 1982).
 74. Šamić, Midhat, *Francuski putnici u Bosni i u Hercegovini u XIX stoljeću 1836–1878*, (Sarajevo: IRO „Veselin Masleša, 1981).
 75. 74. Šedivý, Miroslav, *Metternich, the Great Powers and the Eastern Question*, (Pilsen: University of West Bohemia, 2013).
 76. Šljivo, Galib, *Historija Bosne i Hercegovine 1788–1878. Bosna i Hercegovina 1869-1878*, knj. 7, (Tešanj: Planjax komerc, 2016).
 77. Šljivo, Galib, *Historija Bosne i Hercegovine 1788–1878. Bosna i Hercegovina u XIX stoljeću – studije i članci*, knjiga 10, (Tešanj: Planjax komerc, 2016).
 78. Šljivo, Galib, *Omer Lufti-paša u Bosni i Hercegovini 1850-1852*, knjiga 11, (Tešanj: Planjax komerc, 2016).

V МОНОГРАФСKE CTУДИЈE:

1. Божић, Иван, „Распад млетачког система у Приморју”, у: *Историја српског народа*, књига II, (Београд: Српска књижевна задруга, 1982), 403–414.
2. Екмечић, Милорад, „Српски народ у Турској од средине XIX века до 1878”, у: *Историја српског народа*, књига V-1, (Београд: Српска књижевна задруга, 1981), 449–526.
3. Ђирковић, Сима, „Пад Босне и покушаји отпора Турском освајању”, у: *Историја српског народа*, књига II, (Београд: Српска књижевна задруга, 1982), 390–403.

VI НАУЧНИ ЧЛАНЦИ:

1. Андонов-Полјански, Христо, „Босанско-херцеговачки устанак 1875. и 1876. године у извештајима британског конзула у Солуну и други прилози”, у: *Годишен зборник на Филозофскиот факултет на Универзитетот во Скопје*, (Скопје: Филозофски факултет, 1977), 43–78.
2. Бабић, Бранко, „Прилог изучавању положаја херцеговачких избјеглица у Црној Гори 1875–1878.”, у: *Зборник радова на тему: Стогодишница Црнојорско-турског рата 1876–1878*, (ур. Димо Вујовић), (Титоград: ЦАНУ, 1978), 223–242.
3. Берић, Душан, „Мишљење једног француског дипломате о стању Турског царства и европске политике у време Велике источне кризе 1875–1878”, у: *Зборник Машице српске за историју* 49, (ур. Славко

- Гавриловић), (Нови Сад: Матица српска, 1994), 161–169.
4. Берић, Душан, „Почетак Херцеговачког устанка 1875. године”, у: *Зборник за историју БиХ*, бр. 4, (ур. Милорад Екмечић), (Београд: САНУ, 1995), 203–235.
 5. Begović, Mehmed, „Otpor naroda južne Hercegovine protiv austrijske okupacije 1878. godine”, u: *Zbornik radova sa naučnog skupa na temu: Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini*, (ur. Milorad Ekmečić), (Sarajevo: ANUBiH, 1978), 387–391.
 6. Богићевић, Војислав, „Стање раје у Босни и Херцеговини пред устанак 1875–1878. године (Поводом 75-годишњице устанка у Херцеговини и Босанској Крајини 1875–1878)”, у: *Годишњак Историјског друштва Босне и Херцеговине*, година 2, (ур. Анто Бабић), (Сарајево: Друштво историчара БиХ, 1950), 143–184.
 7. Bojić, Mehmedalija, „Svrgavanje turske vlasti i odbrambeni rat Bosne i Hercegovine protiv austrougarske invazije 1878. godine”, u: *Zbornik radova sa naučnog skupa na temu: Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini*, (ur. Milorad Ekmečić), (Sarajevo: ANUBiH, 1978), 71–95.
 8. Војводић, Јагода, „Стање босанског устанка у јесен 1875. године (према извјештају повереника српске владе)”, у: *Зборник Маџице српске за историју* 47 – 48, (Нови Сад: Матица српска, 1993), 147–165.
 9. Вукчевић, Славко, „Црногорска војска у борби за територијално проширење и међународно признање Црне Горе”, у: *Зборник радова са научног скупа на тему: Међународно признање Црне Горе*, (ур. Бранислав Ковачевић), (Подгорица–Никшић: ЦАНУ – Историјски институт Црне Горе – Филозофски факултет, 1999), 97–103.

10. Вулић, Славиша М, „Конзуларна мисија у Херцеговини 1875”, у: Зборник радова са научног скупа: *Херцеговачки усџанак 1875–1878*, (ур. Драга Мاستиловић), (Гацко: СПКД „Просвјета”, 2016), 135–150.
11. Гросул, Владислав Ј, „Руско друштво и Источна криза 70-их година XIX века”, у: Зборник радова на тему: *Велика истрочна криза и српско иишане*, (ур. др Срђан Рудић), (Београд: Историјски институт Београд, 2019), 41–57.
12. Дашић, Миомир, „О неким општим погледима на Црну Гору епохе краља Николе (1860–1918)”, у: *Оледи из истрорије Црне Горе*, (Подгорица: Историјски институт Црне Горе, 2000), 285–322.
13. Дашић, Миомир, „Политичке и социјалне претпоставке сељачког устанка у Горњем Полимљу 1875. године”, у: *Оледи из истрорије Црне Горе*, (Подгорица: Историјски институт Црне Горе, 2000), 243–284.
14. Ђорђевић, Димитрије, „Улога аграрног чиниоца у балканским покретима деветнаестог века”, у: *Оледи из новије балканске истрорије*, (Београд: Српска књижевна задруга, 1989), 39–54.
15. Ђорђевић, Димитрије, „Улога националног чиниоца на Балкану у деветнаестом веку”, у: *Оледи из новије балканске истрорије*, (Београд: Српска књижевна задруга, 1989), 24–39.
16. Екмечић, Милорад, „Босна и Херцеговина 1802–1878”, у: *Дијалої ирошлоси и садашњоси*, (Београд: Службени лист СРЈ, 2002), 155–171.
17. Екмечић, Милорад, „Велика истрочна криза 1875–1878”, у: *Оледи из истрорије*, (Београд: Службени лист СРЈ, 2002), 149–163.
18. Екмечић, Милорад „Dostignuća i nedostaci u istraživanju istorije Bosne i Hercegovine 1850–1875”,

- u: Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa na temu *Problem istorije Bosne i Hercegovine 1850–1875*, knjiga LXXXIV, knjiga 20, (Sarajevo: ANUBiH, Posebna izdanja, 1987), 15–33.
19. Екмечић, Милорад, „Историјски значај устанка у Босни и Херцеговини 1875–1878”, у: *Радови из историје БиХ XIX века*, (Београд: БИГЗ, 1997), 203–256.
 20. Екмечић, Милорад, „Карактеристике Берлинског конгреса 1878. године”, у: *Радови из историје БиХ XIX века*, (Београд: БИГЗ, 1997), 257–283.
 21. Екмечић, Милорад, „Koreni revolucije 1941”, у: *Jugoslovenski istorijski časopis 1–2, god. XXXIV*, (Београд: Savez društva istoričara Jugoslavije, 2001).
 22. Екмечић, Милорад, „Кратки ход по мукама кроз историју Босне”, у: *Дијалоі прошлости и садашњости*, (Београд: Службени лист СРЈ, 2002), 137–154.
 23. Екмечић, Милорад, „Национална политика Србије према Босни и Херцеговини и аграрно питање (1844–1875)”, у: *Радови из историје БиХ XIX века*, (Београд: БИГЗ, 1997), 25–46.
 24. Екмечић, Милорад, „Улога дон Ивана Мусића у Херцеговачком устанку 1875–78. године”, у: *Радови из историје БиХ XIX века*, (Београд: БИГЗ, 1997), 173–202.
 25. Imamović, Mustafa, „Bosna između osmanske i habsburške carevine u Istočnoj krizi 1875–1878. godine”, у: Zbornik radova sa međunarodnog skupa istoričara na temu: *100-godišnjica ustanka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i Istočnoj krizi 1875–1878. godine*, (ur. Rade Petrović), tom 1, (Sarajevo: Nauka i društvo, 1977), 341–352.
 26. Jagodić, Miloš, „Serbian secret organisation in Eastern Bosnia (1849–1855)”, у: *Istraživanja 27*, (Novi Sad:

- Filozofski fakultet, 2016), 190–199.
27. Јовановић, Радоман, „Војно-политичка сарадња Црне Горе и Србије у току Црногорско-турског рата 1876–1878”, у: Зборник радова на тему: *Сјооо-дишњица Црнојорско-шурској раџа 1876–1878*, (ур. Димо Вујовић), (Титоград: ЦАНУ, 1978), 145–162.
 28. Jovanović, Radoman, „Sukob uticaja Crne Gore i Srbije u hercegovačkom ustanku 1875–1878.”, у: Zbornik radova sa međunarodnog skupa istoričara na temu: *100-godišnjica ustanka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i Istočnoj krizi 1875–1878. godine*, (ur. Rade Petrović), tom 2, (Sarajevo: Nauka i društvo, 1977), 95–102.
 29. Jorgensen, Christer „Igniting the East”: the causes and consequences of the 1875 peasant revolt in Bosnia-Herzegovina”, у: *Glas SANU* 428, (Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, 2018), 123–148.
 30. Ковачевић, Душко М, „Спољна политика Русије од Кримског рата до почетка Велике источне кризе (1856–1875)”, у: *Исџраживања* 22, (Нови Сад: Филозофски факултет, 2011), 279–308.
 31. Ković, Miloš, „Great Britain and the Consular Initiative of the Great Powers in Bosnia-Herzegovina in 1875”, у: *Balkanica* L, (Beograd: Institut za Balkanske studije SANU, 2019), 113–130.
 32. Ković, Miloš, „The Beginning of the 1875 Serbian Uprising in Herzegovina. The British Perspective”, у: *Balkanica* 41, (Beograd: Institut za Balkanske studije SANU, 2010), 55–71.
 33. Krešić, Vasilije Ђ, „Srbi u Ugarskoj prema ustanku u Bosni i Hercegovini 1875.”, у: Zbornik radova sa međunarodnog skupa istoričara na temu: *100-godišnjica ustanka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim*

- zemljama i Istočnoj krizi 1875–1878. godine*, (ur. Rade Petrović), tom 2, (Sarajevo: Nauka i društvo, 1977), 173–185.
34. Луџија, Стојанка, „Бечки лист *Neue Freie Presse* о питању Босне и Херцеговине на Берлинском конгресу”, у: Зборник радова на тему: *Устѹанак Срба у Херцеговини и Босни 1875–1878. године*, (ур. проф. др Бране Микановић), (Бања Лука: Филозофски факултет Универзитета у Бањој Луци, 2016), 125–136.
 35. Luković, Petko, „Borbe za Trebinje u avgustu 1875. godine – prilog proučavanju Hercegovačkog ustanka (1875–1878)”, *Vesnik Vojnog muzeja* 2, (Beograd: Vojni muzej, 1955), 129–155.
 36. Luković, Petko, „Nekoliko podataka o bitnijim obeležjima partizanskog ratovanja ustanika u Hercegovini i Bosni, 1875–1878”, u: Zbornik radova sa međunarodnog skupa istoričara na temu: *100-godišnjica ustanka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i Istočnoj krizi 1875–1878. godine*, (ur. Rade Petrović), tom 2, (Sarajevo: Nauka i društvo, 1977), 199–227.
 37. Madžar, Božo, „Izveštaji austrougarskog generalnog konzula Vasića upućeni ministru spoljnih poslova grofu Andrašiju u Beč od septembra 1875. do jula 1876.”, u: *Glasnik arhiva i društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine*, godina XIV–XV, knjiga XIV–XV, (Sarajevo: IP „Svjetlost”, 1974–75), 165–251.
 38. Madžar, Božo, „Pokušaj pacifikacije Hercegovačkog ustanka 1875. posredovanjem predstavnika evropskih država”, у: Зборник радова са међународног скупа историчара на тему: *100-godišnjica ustanka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i Istočnoj krizi 1875–1878. godine*, (ur. Rade Petrović), tom 1, (Sarajevo: Nauka i društvo, 1977), 303–313.

39. Мијушковић, Славко, „Херцеговачки устанак и херцеговачке избјеглице по документима Которског архива”, у: Зборник радова на тему: *Сјојодишњица Црнојорско-шурској раја 1876–1878*, (ур. Димо Вујовић), (Титоград: ЦАНУ, 1978), 213–222.
40. Михаљчић, Раде, „Идејна подлога титуле Херцег”, Зборник радова са научног скупа: *Косаче – оснивачи Херцеговине*, (Гацко: СПКД „Просвјета”, 2000), 308–341.
41. 41. Момчиловић, Бранко, „Мелтон Прајер у Херцеговачком устанку”, у: *Насјава и исјорија*, Нова серија бр. 1, (Нови Сад: ПЛАТОНЕУМ, 2003), 67–76.
42. Петровић, Раде, „Дјеловање Дубровачког одбора за помагање устанка 1875–1878. године”, у: *Годишњак исјориској друшјава Босне и Херцеговине*, број 10, (ур. Хамдија Капићић), (Сарајево: НП Ослобођење, 1959), 221–245.
43. Petrović, Radoslav, „Zabilješke dr Pere Čingrije o Hercegovačkom ustanku (1875–1878)”, у: *Glasnik arhiva i društava arhivista IV–V*, (Sarajevo: Arhivski vjesnik, 1965), 357–367.
44. Petrović, Rade „Stilman i Danusso o hercegovačkom ustanku 1875–1878. godine”, у: *Godišnjak društva istoričara BiH*, godina XI, (ur. dr Hamdija Kapidžić), (Sarajevo: Sarajevski grafički zavod, 1961), 281–289.
45. Поповић, Васиљ, „Покрет од 1875. до 1878”, у: Перо Слијепчевић и сарадници, *Најор Босне и Херцеговине за ослобођење и уједињење*, (Нови Сад: Прометеј-РТВ, 2017), 40–65.
46. Пујић, Саво, „Анализа требињске топонимије регистроване у турским пописима у XV и XVI вијеку”, у: *Трибуна* 13, (Требиње: Музеј Херцеговине у Требињу, 2017), 119–162.

47. Радан, Лазар, „Архимандрит Мелентије Перовић – између душког калуђера и устаничког војводе”, у: Зборник радова са међународног научног скупа на тему: *Знаменићи Херцеговци кроз историју*, (Ур. Радомир Вучковић), (Гацко: СПКД ”Просвјета” Гацко), 49–72.
48. Радан, Лазар, „Војвода Мићо Љубибратић у Херцеговачком устанку 1875 – државотворна идеја једног Требињца”, у: Зборник радова са међународног научног скупа на тему: *Српско национално мишљење у Босни и Херцеговини: историјски процеси, личности и идеје*, (ур. Драга Мاستиловић), (Гацко: СПКД „Просвјета” Гацко, 2022), 126–153.
49. Радан, Лазар, „Петар Карађорђевић у устанку у Босни 1875–1876.”, у: Зборник радова са студентског симпозијума на тему: *100 година од смрти краља Петра I Карађорђевића*, (Бања Лука: Филозофски факултет, 2021), 145–165.
50. Радан, Лазар, „Митрополит Леонтије Радуловић (1835–1888) – први Србин херцеговачки митрополит од укидања Пећке патријаршије 1766. године”, *Српски историјски часопис VI*, (2023), 51–72.
51. Радоман, Драган, „Reformer of the Ecclesial life and Enlightener Metropolitan of Montenegro and the Hills, Plarion Roganovic (1863–1882)”, у: *Српска баштина – година 5, број 1*, (Никшић: Институт за српску културу, 2020), 43–62.
52. Radušić, Edin, „The Ottoman Wrong Horse? The Question of Bosnia and Herzegovina in the Last Phase of the Eastern Crisis”, у: *Zbornik radova na temu: War and Diplomacy. The Russo–Turkish War od 1877–1878 and the Treaty of Berlin*, (ur. M. Hakan Yavuz, Peter Sluglett), (Salt Lake City: The University of Utah Press, 2010),

- 165–197.
53. Растовић, Александар, „Британски путописци у Босни и Херцеговини у другој половини XIX и почетком XX века”, у: *Зборник за историју БиХ*, бр. 4, (ур. Милорад Екмечић), (Београд: САНУ, 1995), 273–296.
 54. Сарић, Милан, „Грахово као база црногорског утицаја у Херцеговини”, у: *Зборник радова са научног скупа на тему: Међународно признање Црне Горе*, (ур. Бранислав Ковачевић), (Подгорица–Никшић: ЦАНУ – Историјски институт Црне Горе – Филозофски факултет, 1999), 121–126.
 55. Spaho, Fehim Dž, „Četiri turska izvještaja iz Trebinja o Hercegovačkom ustanku 1875. godine”, у: *Tribunia 2*, (Trebinje: Zavičajni muzej Trebinje, 1976), 143–147.
 56. Стаматовић, Александар Д, „Улога Црне Горе у пацификацији Херцеговачког устанка”, у: *Зборник радова са научног скупа: Херцеговачки устанак 1875–1878*, (ур. Драга Мاستиловић), (Гацко: СПКД ”Просвјета”, 2016), 87–112.
 57. Субић, Радован, „Гледстон и Велика источна криза 1875–1878.”, у: *Зборник радова са научног скупа на тему: Херцеговачки устанак 1875–1878*, (ур. Драга Мастиловић), (Гацко: СПКД Просвјета, 2016), 213–232.
 58. Субић, Радован „Вилијам Стилман и Херцеговачки устанак (1875–1878)”, у: *Гласник удружења архивских радника Републике Српске*, број 4 – година IV, (Бања Лука: Удружење архивских радника Републике Српске, 2012), 143–160.
 59. Скоко, Саво, „Напад херцеговачких устаника и црногорских јајоша на Невесиње 29. августа 1875”, у: *Невесињска џушка*. Зборник радова са научног скупа о устанку у Херцеговини 1875–1878, (Источно

- Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства, 2006), 33–55.
60. Томовић, Нада, „Црна Гора и Херцеговина у завршној фази Велике источне кризе”, у: Зборник радова са научног скупа на тему: *Међународно ђризнање Црне Горе*, (ур. Бранислав Ковачевић), (Подгорица–Никшић: ЦАНУ – Историјски институт Црне Горе – Филозофски факултет, 1999), 151–159.
 61. Heppner, Harald, „The Struggle for Commonness in the Habsburg Monarchy 1718–1918”, у: Zbornik radova na temu: *The Habsburg State-wide and the regions in the Southern Danube basin (16th–20th centuries)*, (ur. Harald Heppner, Goran Vasin, Nenad Ninković), (Wien: New academic press, 2020), 9–19.
 62. Ђоровић, Владимир, „Политичке прилике у Босни и Херцеговини”, у: Зборник радова на тему: *Српски ђисци и научници о Босни и Херцеговини*, (ур. Здравко Антонић), (Београд: Службени лист СРЈ, 1995), 181–227.
 63. Hauptman, Dr Ferdo, „Internacija hercegovačkog ustaničkog vojvode Миће Љубибратића u Grazu (Gracu) god. 1876/77.”, у: *Prilozi 14–15*, (Sarajevo: Istorijski institut, 1978), 363–371.
 64. Црнић–Пејовић, Марија, „Херцеговачке избјеглице у Боки Которској и Конавлима (1875–1878) у свјетлу нових података”, у: *Гласник Етнографској музеја*, издање 56 – број 1, (Београд: Етнографски музеј, 2008), 191–209.
 65. Чолић, Љиљана, „Османско, отоманско или турско царство – османлије, отоманлије, Турци”, у: *Српске сђудије V*, (ур. броја Сузана Рајић), (Београд: Центар за српске студије, 2014), 225–230.
 66. Šljivo, Galib, „Bosanski Vilajet u 1867. godini”, у: *Bosna*

- i Hercegovina u XIX stoljeću – studije i članci*, knjiga 8, (Tešanj: Planjax komerc doo, 2016), 539–562.
67. Yavuz, M. Hakan, „The Transformation of „Empire” through Wars and Reforms. Integration vs. Oppression”, u: Zbornik radova na temu: *War and Diplomacy. The Russo–Turkish War od 1877–1878 and the Treaty of Berlin*, (ur. M. Hakan Yavuz, Peter Sluglett), (Salt Lake City: The University of Utah Press, 2010), 17–55.

VII ИНТЕРНЕТ ИЗВОРИ:

1. <https://www.njegos.org/petrovics/nikherc.jpg> [приступљено на дан: 22. јануар у 11.20].
2. <https://www.njegos.org/petrovics/nikvidcg.jpg> [приступљено на дан: 24. јануар 2023. у 23.28].
3. https://eparhija-zahumskohercegovaacka.com/?page_id=2099 [приступљено на дан: 30. јануар 2023. у 23.03].

VIII КАТАЛОЗИ:

1. Владић-Крстић, Братислава, *Народни животи и култура Срба у Источној Херцеговини у другој половини XIX и првој половини XX века*, (Требиње: Музеј Херцеговине у Требињу – Етнографски музеј у Београду, 2019).

ИМЕНСКИ РЕГИСТАР

А

Аабдул Азиз, султан 42, 128, 201
Абдул Меџид I, султан 41, 116
Александар II, руски цар 182, 185, 200
Александар III (руски престолонаследник) 186
Алексић Будимир 12
Алексић Ђорђе 220
Али-паша 110, 255, 257
Аличић Ахмед 20, 170, 234
Андонов-Полјански Христо 112, 122
Андраши Ђула 53, 143, 180, 181, 184, 189, 190, 192, 194, 195, 197, 198, 200, 201, 202, 208, 209, 253, 268, 280, 287, 288, 290, 291, 292, 294, 296, 298, 299, 300, 301, 302, 315, 321
Андрић Иво 27
Арбатнот Џорџ 38, 235
Арнаутовић Есад 120, 126, 141, 146, 151, 152, 156, 157, 158, 163, 164, 165, 169, 306
Ахмед Муктар-паша 111, 116, 119, 121, 122, 126, 127, 137, 138, 139, 141, 142, 255
Ахмед Хамди-паша 112

Б

Бабић Бранко 249, 253
Бабић Раде 82
Бајчетић Илија 192
Батаковић Душан Т. 74, 75
Баћовић Максим 82, 83, 108, 109, 110, 118, 120, 121
Баћовић Чедо 81, 82, 83, 86, 94, 109, 114, 165, 170
Барбје Огист 264
Беговић Мехмед 163
Бек, генерал 179
Берић Душан 20, 47, 48, 49, 72, 85, 96, 178, 179, 180, 185, 186, 187, 202, 203, 207, 209, 210, 274, 275, 282
Бесуци Ернесте 263
Бехмен Мујага 86, 91
Бизмарк Ото фон 52, 173, 186, 187, 287, 294, 300
Биров Ернст фон 294
Бифе, потпредсједник француске владе 52
Бјелајац Стеван 61, 63
Бјелица, кнез Дабра 91
Бјелобрк Јефто 225
Блант Џ. Е, британски конзул 111
Блед Жан Пол 180, 181, 288, 303

- Богићевић Војислав 46, 63, 65
 Богољубов 148
 Божидаревић Михаило В. 250
 Божић Иван 29
 Бојић Мехмедалија 158, 159, 160, 161, 164
 Боси Енрико 263
 Бошковић Божо 220
 Бошковић Милован 118, 165
 Браћано Јован 294
 Бронза Боро 179
 Буе Ами, француски путописац 233
 Булат Гајо 226
 Буха Миливоје Мијо 21, 161, 168
 Буха Трифко 87, 94
- В**
- Вадингтон Хенри Вилијам 294, 301
 Васа-ефендија, османски чиновник 256, 257
 Васиљевић Марко 87
 Васин Горан 22, 180
 Васић, аустроугарски конзул 190, 191, 192, 253, 254, 255, 256, 257
 Велимировић Николај 27
 Вивалди, италијански добровољац 263
 Видовић Васо 216, 295
 Викторија, британска краљица 207
 Вилхелм I, њемачки цар 173
 Владић-Крстић Братислава 242
 Влајковић Ђоко 216, 223
 Војводић Јагода 105, 236, 238
 Војводић Михајло 280
 Војновић Ђорђе 225
 Воланте Федерико 263, 264
 Врбица Машо 80, 103, 119, 218
 Врчевић Вук 43, 120, 126, 141, 146, 150, 152, 156, 158, 197, 306
 Вујачић Марко 86, 114
 Вујић Немања 24
 Вујовић Димо 129, 248, 249
 Вујовић Никола 166
 Вукаловић Лука 16, 47, 48, 48, 50, 75, 76, 77, 78, 99, 104, 117, 165, 170
 Вукаловић Трифко (Трипко) 99, 100, 118, 165
 Вукановић Ристо 121
 Вуковић Антон 168
 Вуковић Гавро, војвода 19, 84, 85, 89, 91, 105, 106, 107, 115, 116, 119, 121, 123, 126, 129, 135, 138, 139, 140, 141, 142, 151, 179, 181, 191, 200, 218, 261, 268, 271, 273
 Вукотић Петар 106, 118, 119, 125, 138, 141, 148, 152, 165, 166, 167, 168, 200, 273
 Вукчевић Славко 134
 Вукчић-Косача Владислав 29

- Вукчић-Косача Влатко 29
 Вукчић-Косача Стефан 28, 32,
 Вулетић Јово 121
 Вулић Славиша М. 190, 191
- Г**
 Гавриловић Славко 72, 105, 237
 Гандини Ђакани 263
 Гарашанин Илија 73, 74, 75, 77
 Гарибалди Ђузепе 75, 104, 216, 262, 263, 264
 Гера Пјер, француски путописац 72
 Гиљфердинг Александар, руски путописац 231
 Гледстон Вилијам 51, 188, 203, 290, 308
 Гобовић Милијана 24
 Гојковић Јефто 225
 Голијанин Момчило 51
 Гомберти Ђузепе 263
 Горчаков Александар М. 185, 186, 194, 200, 281, 294, 301
 Гузина Бошко 166
 Гутић Анто 94
 Гутић Василије М. 22, 42, 45, 51, 52, 58, 82, 84, 85, 87, 88, 90, 95, 96, 105, 107, 113, 115, 117, 123, 128, 130, 135, 136, 138, 139, 140, 142, 143, 144, 146, 147, 148, 149, 150, 152, 153, 156, 177, 195, 204, 205, 206, 208, 219, 224, 225, 237, 286, 289, 291, 292, 295, 299, 300, 301, 302, 304
 Гутић Јован 81, 82, 83, 85, 87, 88, 93
 Гутић Михаило 81, 85, 88
 Грацић Мато 224
 Граховац Васо 88
 Граховац Загорка 24
 Гргуревић Дреко 192
 Гргуревић Никола 166
 Гросул Владислав Ј. 186
 Грубачић Трифко 81, 87, 93
 Грујић Коста 103, 105, 221
 Гузина Бошко 166
 Гутеша Илија 217
- Д**
 Даниловић Јово 249
 Даниловић Марко 249
 Даниловић Саво 249
 Данусо Агостин, италијански путописац 223
 Дашић Миомир 46, 59, 60, 298
 Дебидур Антонин 42, 53, 125, 127, 194, 195, 199, 201, 202, 205, 206, 211, 213, 281, 282, 289, 290, 296, 300, 301, 305, 307, 309
 Девтедаровић Мухамед-бег 168
 Дедијер Јевто 32, 34
 Деказ, војвода, француски политичар 188

Делианис Теодор 294	135, 139, 140, 158, 168, 193,
Дентон Виљем, британски путописац 288	236, 264
Дерби Едвард, британски лорд 117, 204, 210, 288, 289	Е Еванс Артур, британски пу- тописац 60, 61, 66, 67, 68, 177, 223, 224, 240, 242, 243, 244, 245, 246
Дервиш-паша Ибрахим 86, 94, 95, 96, 112	Екмечић Милорад 16, 20, 22, 30, 34, 36, 39, 40, 42, 43, 54, 56, 58, 59, 62, 75, 76, 78, 79, 80, 85, 89, 93, 118, 129, 132, 133, 139, 140, 145, 157, 158, 160, 161, 163, 167, 175, 179, 180, 182, 183, 184, 195, 196, 200, 201, 208, 226, 231, 234, 235, 273, 282, 285, 288, 289, 291, 293, 294, 298, 307, 311
Деспотовић, устанички представник на Берлинском конгресу 295	Елиот Хенри 95, 111, 112, 121, 122, 206
Дизраели Бенцамин 117, 187, 203, 208, 294, 307	Ж Живанов Сава 280 Живановић Јаков 220 Живојиновић Драгољуб Р. 217, 281
Дозон, француски конзул 190, 191	З Звиздић Мула 157 Зечевић Шимун (Симун) 81, 82, 84
Достојевски Фјодор М. 186	Зимоњић Аћим 117 Зимоњић Богдан 86, 105, 117, 126, 147, 166, 168, 212
Драгановић, српски пред- ставник на Берлинском конгресу 295	Зимоњић Петар 118
Дрекаловић Иванов Перо 84	
Дубовић Антун 87	
Дубовић Шушањ 87	
Д-Убрил Павел, руски поли- тичар 294	
Дурандо, италијански кон- зул 190, 191	
Дурсцибег, османски хрони- чар 231	
Дучић Нићифор 48, 49, 77, 79, 266, 269	
Ђ Ђорђевић Димитрије 22, 45, 57, 129, 155, 202, 203, 212, 217, 282, 284, 297, 298	
Ђурђевић Мартин 90, 91, 124,	

- Зимоњић Стеван 118
 Зиројевић Јовица 167
 Зичи, аустроугарски амбасадор у Цариграду 195
 Зотовић Јован 86, 99, 100
 Зседењи Едуард, мађарски политичар 302
- И**
- Ивачковић Прокопије 276
 Игњатијев Николај П. 144, 185, 210, 291, 309
 Иларион, цетињски митрополит 217, 218
 Имамовић Мустафа 181, 195, 286, 305
 Иналџик Халил 23
 Иракароли Андреа 263
 Ирби Полина 38
 Иријарт Шарл 125
- Ј**
- Јавуз Хакан М. 177, 211, 287, 289
 Јагодић Милош 74
 Јакшић Алекса 72, 80, 250
 Јакшић Ђура 131
 Јакшић Милица 250
 Јакшић Савета (рођ. Мучибабић) 250
 Јастребов, руски конзул 190, 191
 Јеремић Ристо 233
 Јовановић Василије (Св. Василије) 149
- Јовановић Јован Змај 270
 Јовановић Милан 225
 Јовановић Радоман 78, 80, 129
 Јовановић Слободан 129
 Јовановић Стјепан 158, 159, 160, 161, 163, 164, 165, 167, 168, 169
 Јовићевић Саво 164
 Јововић Васиљ 24
 Јонин, руски конзул 121, 136
 Јоргенсен Кристер 72, 190
- К**
- Казали Антун Паско 71
 Калај Бенјамин 171, 268, 303
 Каљевић Љубомир 128
 Камбер Анте 226
 Камбер Павел 226
 Камберовић Јерко 226
 Кан Роберт А. 203
 Кандиани Алесандро 263
 Каниц Феликс 54
 Капа Стево 218
 Капетановић Ибрахим-бег 168
 Капићић Хамдија 98, 104, 154, 167, 197, 198, 220, 223, 252
 Карађорђевић Петар I 217
 Караман Срећко 226
 Каратеодори-паша 301
 Карољи Лајош 294
 Катарџија Ђорђе 282
 Катић Александар 227
 Катков М, руски идеолог 186

Кенеди Пол 176
 Кеџмановић Илија 243
 Кешел Милош 82
 Климбург, аустроугарски
 официр 158
 Ковачевић Бранислав 85,
 134, 167
 Ковачевић Душко М. 182,
 186, 189, 200, 201, 203, 208,
 213, 281, 288, 289, 297, 309
 Ковачевић Шпиро 218
 Ковић Милош 95, 187, 189,
 190, 191, 193, 265
 Коголничано Михаил 294
 Козић Зоран М. 162
 Кораћ Војислав Ј. 22, 66, 67,
 68, 75, 77, 91, 93, 94, 97, 100,
 106, 107, 118, 121, 122, 123,
 126, 129, 134, 138, 141, 142,
 148, 171, 193, 196, 197, 199,
 201, 219, 222, 223, 225, 226,
 227, 228, 229, 255, 264
 Корвин Матија 29, 178
 Корти Луиђи 294, 301
 Коста-паша 111
 Костић Лаза 272
 Краљачић Томислав 303
 Краљевић Анђелко 90
 Красић Владимир 236, 253
 Крестић Василије Ђ. 268, 269,
 270, 271, 272, 276
 Кречмајр Хајнрих 95
 Крњић Мучина Јусо 84
 Куртовић Саво 121
 Кучуковић Али-бег 67

Л
 Лазић, агент из Одесе 227
 Латас Омер-паша (Омер Луф-
 ти-паша) 39, 48, 49, 86, 117
 Латинин Марко 90
 Леви Џек С. 176
 Лежан Гијом, француски
 путописац 42
 Лековић Жарко 13
 Лешјанин Милојко 282
 Лихтенберг, њемачки конзул
 190, 191
 Ломбардић Христифор 247,
 249, 250
 Лонај, италијански помоћ-
 ник у дипломатији 294
 Лофтус, британски амбаса-
 дор у Петрограду 208
 Лубурић Вујадин 82
 Лубурић Мрдак 166
 Луџија Стојанка 259, 261,
 294, 300, 302
 Луковић Петко 97, 98, 100,
 106, 126, 127

Љ
 Љубан Мијо 193
 Љубибратић Мара 100, 106
 Љубибратић Мићо 17, 21, 52,
 75, 76, 77, 79, 87, 92, 96, 98,
 99, 100, 102, 103, 104, 105, 106,
 108, 110, 112, 116, 124, 125,
 221, 222, 225, 227, 261, 263,
 264, 265, 266, 267, 273, 314, 320
 Љубиша Висарион 218

Љушић Радош 74, 133, 144,
145, 154, 282, 284, 285, 293,
297, 298

М

Мажуранић Иван 270
Малком Ноел 55
Манџер Иван 226
Манески, италијански до-
бровољац 263
Марић Вукашин 24
Марјановић Ненад 24
Мариновић Јован 187
Мартиновић Никола 165
Мастиловић Драга 157, 188
Матић Димитије 128
Махмуд-паша 259
Маџар Божидар-Божо 20,
189, 190, 192, 254, 255, 257, 258
Мелан Огист, француски
путописац 43, 246
Меркус Жана 124, 265
Мерћеп Димитрије 121
Метлички Јово 226
Мехмед Али-паша 147, 294
Мехмед Ружди-паша 128
Мидхад-паша 58, 128, 206
Мијушковић Славко 248
Микавица Дејан 22, 194, 269,
274
Микановић Бране 260
Милановић Милан Р. 28, 31,
34, 35
Милићевић Глигор 86, 166
Милићевић Милан 266

Милетић Светозар 75, 194,
267, 269, 271, 272, 273, 274

Милошевић Петар 24

Миљанов Марко 84

Миљковић Ана 24

Миљковић Добросав 219

Миљутин Димитриј А. 207

Мискин Арсен 166

Митровић Андреј 281

Михајло, митрополит бео-
градски 216

Михаљчић Раде 28

Михаиловић Стевча 128

Мишковић Лука 88

Момчиловић Бранко 115

Монталти Лучиано 263

Морпурго Видо 226

Мурат I, султан 130

Мурат V, султан 128, 201

Муратовић Перо 166

Муслић Иван 34, 90, 93, 105,
116, 159, 160, 161, 162, 166,
168, 221

Мутабџија Горан 32, 33

Н

Накићеновић Јован 225

Нбаинардис Ђакомо 263

Недељковић Саша 224

Ненадовић Љуба 218

Неџиб-паша 105, 107

Никифоров Константин Вла-
димирович 74

Николајевић Константин 74

Нинковић Ненад 22, 23, 180

- Новаковић Божо 218
 Новаковић Јован 250
 Новиков, руски посланик у Бечу 184, 189, 208
- О**
 Обренов Драго 118
 Обреновић Милан, српски кнез 129, 131, 144, 272, 283, 314, 320
 Обреновић Михаило, српски кнез 77, 78
 Огостео Дифенденте 263
 Окан Нико 77, 78, 79
 Оливијери Луиђи 263
 Опачић Петар 212
 Орешковић, капетан 78
 Ортајли Илбер 55
 Осман-паша 138, 139, 140
 Осман-паша, командант Плевне 280
- П**
 Павићевић Бранко 139, 148
 Павловић Јован 272
 Павловић Пеко 83, 102, 103, 108, 109, 110, 111, 115, 117, 120, 122, 126, 273
 Павлович Николај 144
 Папић Шћепан 166
 Паранос Мита 265
 Пејановић Ђорђе 38, 40, 232, 235, 237
 Пејовић Ђетко 118
 Перацић Стеван 226
 Перовић Мелентије 108, 109, 161, 166
 Перовић Серафим 75, 161
 Петковић Лука 170
 Петрановић Герасим 247, 249
 Петровић Блажо 165, 167
 Петровић Божидар-Божо 134, 295, 297
 Петровић Мирко 48
 Петровић Радослав-Раде 22, 78, 97, 181, 189, 220, 251, 268
 Петровић-Његош Данило, црногорски књаз 47, 86, 114
 Петровић-Његош Никола I, црногорски књаз 18, 49, 78, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 90, 93, 96, 102, 103, 115, 118, 121, 123, 126, 130, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 140, 143, 145, 146, 148, 150, 152, 153, 157, 197, 198, 201, 227, 248, 252, 271, 284, 298, 314, 320
 Петровић-Његош Петар II, владика 41, 117, 173, 215, 279
 Пивски Жарко 265
 Победоносцев К, руски идеолог 186
 Полит-Десанчић Михаило 274
 Попов Чедомир 22, 182, 183, 185, 186, 187, 188, 194, 195, 199, 201, 203, 204, 205, 206, 208, 211, 213, 280, 281, 282, 288, 290, 294, 301, 308
 Поповић Васиљ 16, 20, 22, 33,

- 34, 91, 92, 93 128, 193, 195, 199, 203, 208, 213, 251, 285, 301, 302
- Поповић Симо 218
- Поповић Цуца Ђоко 138
- Правица Вуле 233
- Прајер Мелтон 115
- Предић Урош 218
- Пророковић Ристо Т. 51, 82, 83, 85, 88, 89, 93, 94, 179
- Пујић Саво 234
- Пуњалин Антон 262
- Пуљић Ивица 158, 159, 160, 162, 239, 250, 251, 254, 255, 256, 257, 258
- Р**
- Радан Горан 25
- Радан Ђуро 103
- Радан Лазар 10, 76, 79, 99, 109, 124, 125, 161, 217, 241, 265, 266
- Радан Радмила 25
- Радовић Драгић 94
- Радовић Ђоко 82
- Радовић Петар 81, 82, 93, 108, 110, 118, 166, 168
- Радоичић Мирко С. 81, 82, 83, 86, 94, 109, 114, 134, 166, 170, 238
- Радојчић Јован С. 109
- Радоман Драган 218
- Радоњић Миња 110
- Радоњић Станко 128, 284, 295, 297
- Радуловић Леонтије 161
- Радужић Един 194, 211, 282, 286, 302
- Ражнатовић Новак 285, 298
- Рајић Сузана 23, 128, 129
- Ранковић Ђорђе 274
- Расел Одо Вилијам 294
- Растовић Александар 288, 308
- Рашид-паша 195
- Реуф-паша 112
- Ризос Александар Рангабе 294
- Ристић Јован 128, 295, 296
- Родић Гаврило 120, 141, 150, 152, 156, 158, 179, 197, 198, 246, 255, 306
- Рудић Срђан 186
- Рупар Продан 81, 88, 91
- С**
- Савић Предраг 224
- Садулах-беј 294
- Саид-паша 147
- Самарџић Радован 281
- Сандић Глигор 82
- Сарић Милан 85
- Сарић, јузбаша невесињски 94
- Сафет-паша 95
- Свети Сава 28
- Сворцан Васиљ 86
- Сворцан Глигор 86
- Селак Антун 220, 221
- Селим-ага Форта 94
- Селим-паша 88, 105, 114, 135,

138, 139, 147
 Сен-Валије, француски дипломата 294
 Сервер-паша 62, 63
 Скендер-командант Никшића 149
 Скоко Саво 106, 212
 Слаглет Питер 177, 211
 Слијепчевић Ђоко 68, 161
 Слијепчевић Перо 16, 34
 Соколовић Мехмед-паша 29
 Солзбери, британски лорд 288, 289, 292, 294
 Сочица Лазар 114, 117, 123, 126, 147, 152, 199, 212
 Сочица Ристо 114
 Спахо Фехим Џ. 87, 91, 111
 Ставријанос Лефтен 37, 128, 144, 195, 196, 206, 281, 295, 297, 304, 308
 Стаматовић Александар Д. 157, 164
 Стевановић Илија 81, 88
 Стевановић Кико 93,
 Стилман Вилијам, британски путописац 43, 92, 101, 115, 121, 123, 136, 141, 148, 149, 150, 177, 199, 223, 224, 237, 245, 246
 Стојановић Алекса 105
 Стојковић Алекса 236
 Субић Радован 24, 92, 101, 121, 136, 149, 150, 162, 188, 199, 220, 221, 236, 246, 290, 308
 Сулејман-паша 91, 148

Т

Тарана Драгутин 121
 Тејлор Ален Џ. П. 293
 Темел, аустроугарски барон 136, 141, 165, 201
 Тепић Ибрахим 170, 191
 Тецилазић Анте 226
 Тиса Калман 269
 Тодоровић, аустроугарски официр 158
 Томашевић Томо 166
 Томовић Нада 167, 253, 285
 Томпсон Х. К, британски путописац 118
 Тунгуз Перо 89

Ђ

Ђеловић Алексије 226
 Ђирковић Сима 28, 29,
 Ђоровић Владимир 30, 48

У

Угринић Коста 216
 Урбан, аустроугарски официр 158

Ф

Фаела Карло 262
 Фетахагић Али-ага 158
 Филипов Вук 165
 Филиповић Јосип 158
 Франасовић Петар 224
 Франц Јозеф I, аустроугарски цар 61, 180, 181, 182, 288, 299, 303

Фриман, британски путописац 224

Х

Хајмерле Хенрих Карл фон 294

Хамилтон Елизабет 27

Харисон Фредерик, британски путописац 45

Хауптман Фердо 124

Хафис-паша 151

Хаџиселимовић Омер 38, 43, 118, 235, 237

Хепнер Харалд 180

Херис Дејвид 177

Херцеговић Ахмед-паша 29

Хоенлое, принц 294

Холмс Вилијам 95, 190, 191, 193

Хорваћанин Манојло 217

Хранић-Косача Сандаљ 28

Хребельановић Лазар 130

Хуршид-паша 50

Хусеин Авни-паша 128

Хусеин-паша 100, 101

Ц

Црнић-Пејовић Марија 247, 249

Ч

Ченгић Дед-ага 114

Ченгић Смаил-ага 114

Чикади Колана, француски конзул у Скадру 191

Чингрија Перо 98, 104, 124, 220, 221, 222, 223, 264, 265

Чиндро/Чиндри Јосип 266

Чолић Љиљана 23

Чубриловић Васа 20, 57, 90, 128, 178

Џ

Џаковић Трипко 83

Џелалудин-паша 118

Џомбета Јован 86, 88, 166

Ш

Шамић Мидхат 43, 44, 190, 233, 234, 247, 264, 265

Шедиви Мирослав 95, 182

Шерифа-ханума 111

Шефкет-паша 114, 115

Шеховић Омер 158, 163

Шипарчић Андрија 232

Шиповац Томислав 21

Шлудерер, аустроугарски официр 158

Шљиво Галиб 22, 37, 55, 61, 64, 72, 85, 87, 95, 107, 111, 112, 122, 137, 139, 143, 148, 150, 216, 234

Штросмајер Јосип Јурај 226, 308

Шувалов, руски дипломата 280, 289, 294, 311

РЈЕЧНИК ТУРЦИЗАМА И МАЊЕ ПОЗНАТИХ РИЈЕЧИ

ага – назив који је означавао углед и један облик старјешинства; кориштен и као титула виших војних официра

алај – облик одреда или чете војника

алај-барјак – застава одреда војника

аскер – војник

батик – порез на кућу

башибозук – нерегуларна турска војска, може означавати сваку недисциплиновану војску

бимбаша – командант војне јединице од 1.000 војника, мајор

бег – господин, племић који је власник већег имања

бејије – порез на стоку

буљук – војна јединица од најмање 100 војника

димарина – порез на кућу

ждријело – кланац, тјеснац (в. Радован Ждријело)

заптија – редар или неки облик полицајца

зебхије – порез на стоку

зијамет – феудално имање са приходом од (најмање) 20.000 акчи годишње

зулум – насиље, безакоње

ирада – указ владара

исјанлук – непослушност

јајош – црногорски добровољци у устанку

јузбаша – командир чете

кајмакам – замјеник везира у округу

кантарија – порез на кориштење ваге/кантара

качарина – порез на казане

касаба – варош, град
кулук – принудни рад
мал – стока, имовина
меџилис – вијеће, савјет
миралај – официр, пуковник
мирија – земља на коју се плаћао порез; некада државна
благајна, оно што припада држави
мухтар – старјешина у граду или селу
мушир – везир, заповиједник
низам – војник
пандур – војник лаке војне пјешадијске јединице;
стражар
пјастер – новац тежине 19, 24 грама, одговара 40 пара
редифа – резервна војска
сахибија – посједник
сејмен – стражар, један род јаничара
сердар – главни заповједик турске војске; чин ушао у
звања црногорских официра и војвода
софта – ћак велике школе, медресе
табор – батаљон, састоји се од 4 чете
та(ј)ин – дуготрајни војни хљеб; сљедовање хране
талимат – упутство
танзимат – реформни процес
тимар – основни земљишни посјед са приходом до
20.000 акчи годишње
тапија – јавна исправа која потврђује власништво
фанариоти – грчке владике у Херцеговини, име
добили по истанбулском насељу Фанари (тур. *Fener*)
ферман – указ султана, заповијест
ханума – жена, супруга
хас – велики земљишни посјед са приходом преко
100.000 акчи годишње
хуџет – судска исправа
џебана – муниција; барут и олово

РЕЦЕНЗИЈЕ РУКОПИСА

Др Радован Субић⁶⁸⁵

Универзитет у Бањој Луци

Филозофски факултет

Катедра за историју

radovan.subic@ff.unibl.org

Рецензија рукописа

*Устџанак у Источној Херцеговини 1875–1878. Узроци,
ток и посљедице, аутора Лазара Радана*

Великан свјетске историографије Ерик Хобсбаум

⁶⁸⁵ Аутор рецензије запослен је од марта 2015. године на Филозофском факултету у Бањалуци на Катедри за историју, ужа научна област Историја новог вијека. Новембра 2018. године изабран је у звање вишег асистента. Јуна 2022. године одбранио је докторску дисертацију на Филозофском факултету у Београду стекавши звање доктор историјских наука. Објавио је пет радова у зборницима са научних скупова и двадесет научних и стручних радова у часописима и зборницима. Аутор је једне књиге, приредио је збирку извора *Бриџански џуџници о Босни и Херцеговини у посљедњим деценијама XIX вијека*, Бања Лука 2019. и фототипско издање књиге Владимира Красића, *Устџанак у Босни од 1875. до 1878. год.: трага за новију српску историју раја за ослобођење*, Бања Лука 2021. за коју је написао поговор. О темама повезаним са Великом источном кризом и Херцеговачким устанком написао је радове „Вилијам Стилман и Херцеговачки устанак (1875–1878)”, *Гласник удружења архивских радника Републике Српске* IV (2012), 143–160, „Глед-стон и Велика источна криза 1875–1878”, у: *Зборник радова са научној скупи на тему: Херцеговачки устџанак 1875–1878*, Гацко 2016, 213–232, „Страни путописци о „вођи” Херцеговачког устанка Мићи Љубибратићу”, у: *Зборник радова. Устџанак Срба у Херцеговини и Босни 1875–1878. године (Поводом 140 година од подизања устџанка)*, Бања Лука 2016, 113–123, као и монографију *Стилман и балкански устџанци (1866–1878)*, Београд 2016.

(1917–2012) у својој периодизацији дугог деветнаестог вијека (1789–1914) и подјеле на *Доба револуција*, *Доба кайишала* и *Доба империја* узео је за доњу границу потоњог, империјалног доба 1875. годину. Те године почело је оно што се у историји европске дипломатије зове Велика источна криза. У наредне три године (1875–1878) низали су се оружане борбе и дипломатске иницијативе већег или мањег обима, ратови и примирја, „јавне конференције”, тајни преговори и закулисне игре; да би након окончања руско-турског рата из 1877. и закључења Санстефанског мировног уговора услиједио конгрес великих сила у Берлину од 13. јуна до 13. јула 1878. Након којег је, као што је након Бечког конгреса 1815. остала „немогућа Европа”, а након Париског 1856. „немогућа Турска”, остао један „немогући мир” који ће неочекивано ипак потрајати неколико наредних деценија. У вртлогу крвавог Великог свјетског рата напоскон је дошло до реконфигурације политичких односа у Европи и свијету, а претходила јој је дуго одлагана елиминација Османског царства са Балкана у Првом балканском рату.

Ова велика европска криза почела је малим устанком јула 1875. године који је пак проистекао из једног ситног оружаног инцидента у планинским крајевима заосталог вилајета у европском дијелу Османског царства – Херцеговини. Из њених источних крајева у року мјесец дана захватио је сјеверозападне дијелове вилајета – Босанску Крајину. Потом се у наредних годину дана прелио и на друге дијелове Балканског полуострва – простор данашње Црне Горе, Србије, Бугарске и Грчке. Онај иницијални пламен назван је Херцеговачки устанак или Невесињска пушка. Постоје различита тумачења о његовом почетку као и да ли је трајао до окончања кризе 1878. или до уласка црногорске кнежевине у рат са Турском 1876. године када су

устаничке јединице ушле у састав црногорских трупа.

Научно тумачење овог устаничког покрета имало је чудну и неславну судбину. Његов „босански” пандан имао је Васу Чубриловића и Милорада Екмечића. Ови корифеји српске историографије су сваки у своје вријеме, на основу тада доступних извора и литературе, написали историје устанка Срба у Крајини и Посавини. За разлику од „Босанског устанка” или „Устанка у Босни”, устанички покрет у Херцеговини био је, скоро вијек након завршетка, тема само мањих радова озбиљних аутора. Планирана докторска теза Душана Берића о устанку 1875–1878. прерасла је ширењем уводног поглавља у волуминозно дјело *Устџанак у Херцеговини 1852–1862*. Невесињска пушка из 1875. године и даље је остала тема писања разних занесењака, мање или више књижевно надарених. Публицистички напори појединаца који нису знали/могли да разлуче важно од неважног или који се због својих емигрантских политичких убјеђења и ставова нису користили резултатима „марксистичке југословенске историографије” остали су до данашњих дана једини избор заинтересованих читалаца. Тиме је ауторско прегнуће рођеног Требињца, докторанда историје на Филозофском факултету у Новом Саду, Лазара Радана (1998) посебно значајно. Скоро вијек и по након избијања устанка читаоци напокон имају прилику да се на научно утемељен, и савременом добу свакако примјерен, начин упознају са овом великом темом наше националне историје. Иако се у рукопису може осјетити набој, како национални тако и локалпатриотски, аутор није дозволио да српска и херцеговачка емоција у њему потисну професионално образованог историчара. Практично на почетку научне каријере, са свега неколико објављених радова, аутор је уложио велики напор да напише објективну историју устаничког

покрета у Источној Херцеговини 1875–1878. године. Посвећујући подједнаку пажњу устаничким бојевима, бескрајним дипломатским играма великих сила, реакцијама на устанак у околним српским крајевима као и миграцијама угроженог цивилног становништва преко границе. Поред анализе и интерпретације научних резултата својих претходника, архивским истраживањима помјерио је границе досадашњих научних сазнања и новим чињеницама обогатио фондус српске историографије о овом значајном деветнаестовијекном српском устаничком покрету.

Поред стандардних подналова (Предговор, Увод, Закључак, Списак литературе) аутор је подијелио књигу на сљедећа поглавља неједнаког обима: Херцеговина (*Име и њојам, Географија, Становништво и демографија*), Узроци устанка (*Становништво у Херцеговини пред устанак, Аграрно стање и порезни намети – Историјски проблем немира?*), централни дио Устанак 1875–1878 (*Припреме, Почетак устанка и рајна 1875, Ток устанка – Операције до јуна 1876, Кулминација устанка – Улазак Црне Горе у рај и најзначајније операције, Завршне устаничке операције и предаја оружја, Улазак аустроугарске војске у Источну Херцеговину*), Велике силе према устанку (*Став и улога Великих сила у устанку у Источној Херцеговини 1875–1878*), Одјек и рефлексива устанка (*Одбори за помоћ, Миграције са јужног Херцеговине током устанка, Добровољци у Источној Херцеговини, Срби у Угарској према устанку у Босни и Херцеговини – улога, помоћ и дјело*), Мировни уговори (*До Берлинског конгреса, Берлински конгрес*). Дјело је утемељио на троцифреном броју научних чланака и монографија, пар десетина објављених извора као и неколико ондашњих листова, али и на изворној грађи. Ријеч је о фонду Мићо Љубибрашић (1867–1889) из Архива Републике Српске Подручна јединица Требиње (гдје се

чувају копије оригиналних докумената које се налазе у Архиву у Мостару) и фонду *Обишљ Чинирија* из Државног архива у Дубровнику.

Аутор свој закључак почиње ријечима да *сајледавши усџанак од самој њочейка, са свим својим узроцима, циљевима, џоковима и каснијим њосљедицама, може се сасвим сијурно рећи да њејов исход није ни близу оноја за шџа су у борбу кренули сељани невесињској среза у љејо 1875. јодине*. На то се може додати да иако је борба Срба у Херцеговини за слободу била неуспјешна њихове тежње и прегнућа оставила су трајан печат, како на европске савременике тако и на генерације потомака и земљака које из њихових судбина и данас црпе инспирацију и самопоуздање.

Управо је један од њих написао књигу која је предмет ове рецензије. *Усџанак у Исџочној Херцејовини 1875–1878. Узроци, џок и њосљедице* аутора Лазара Радана дјело је које би сваки озбиљни издавач пожелио у свом издавачком програму, а сваки за српску историју заинтересовани читалац у својој библиотеци, те Вам је овим путем срдечно препоручујем за штампу.

У Бањалуци
30. децембар 2022. године
Радован Субић

Др Васиљ Јововић

Универзитет Црне Горе

Филозофски факултет Никшић

Катедра за историју

vasiljjovovic@yahoo.com

Рецензија рукописа књиге

Устанак у Источној Херцеговини (1875–1878)

аутора мср Лазара Радана

Монографска публикација „Устанак у Источној Херцеговини (1875–1878)” описује важне догађаје из српске историје. Манифестујући се најприје као сељачка побуна, устанак у Источној Херцеговини се брзо проширио у снажан покрет за ослобођење, а потом и уједињење српског народа на овим просторима.

Овом публикацијом аутор, мр Лазар Радан, урадио је посао који има вишеструку димензију и специфичну научну и националну тежину. Мноштво фактографских података дало је могућност да се једно веома сложено историјско вријеме и простор објективно и студиозно презентују, те је са задовољством препоручујем за читање и коришћење.

У Никшићу,

24. јануара 2023.

Др Васиљ Јововић

Др Жарко Лековић
Универзитет Црне Горе
Историјски институт
lekoviczarko@yahoo.com

Рецензија рукописа
Устџанак у Источној Херцеговини 1875–1878.
аутора Лазара Радана

Прочитао сам студију Лазара Радана *Устџанак у Источној Херцеговини 1875–1878.* и част ми је да поднесем сљедеће мишљење.

Студија обухвата скоро 350 страница текста. Подијељена је на 28 основних поглавља. Има Предговор, Увод, Закључак, Резиме на енглеском језику, Списак извора и литературе, Именски регистар и изузетно вриједан Рјечник турцизама и мање познатих ријечи. На крају студије су Прилози, а садржи и Податке о аутору. Особиту вриједност књизи дају и драгоцјене фотографије и умјетничке слике. Снабђевена је научним апаратом који је смјештен испод основног текста.

Аутор је са пуно пажње, знања, ентузијазма и енергије, крајње студиозно приступио писању овог дјела, ослањајући се притом на обимну литературу и изворе. Прикупио је готово све што постоји од историјске грађе, штампаних извора и литературе везаних за овај устанак. Користио је и досад непозната документа која уносе ново свјетло у анализи устанка, јер разматрају питања и проблеме о којима до сада није било ријечи. Због тога његова студија пружа могућност да се из ње читалац свестрано обавијести о свим битним догађајима и значајним питањима из устанка у Источној Херцеговини. Уз помоћ докумената и поуздане литературе помјерио је границе у научном раду, тако да ће пажљив читалац у овом дјелу наћи читав

низ историјских података који у досадашњој историографији нису истакнути на одговарајући начин.

Књига је студиозна, методолошки утемељена и представља вриједан допринос проучавању устанка у Источној Херцеговини 1875–1878. Материја је прегледно распоређена. Одабран је прави методолошки поступак који омогућава да се са лакоћом прати једна сложена материја. У овом дјелу је синтетизовано обиље података из литературе и разних извора.

Уложен је огроман напор да се ова одлично осмишљена и конципирана научна студија успјешно приведе крају. Уз одлично познавање укупне проблематике, примјењене су најактуелније истраживачке технике и методе савремене историјске науке. Студија је писана веома исцрпно и озбиљно. Систематична је и карактерише је богатство изнесених чињеница. Оно што је у том погледу веома значајно за његово дјело јесте чињеница да је темељно искористио сва важнија дјела новије историографије и изворе који постоје о устанку.

Књига ће имати своје бројне читаоце и у сваком случају ће се читати са занимањем. Заснована на историјским изворима и чињеницама књига саму себе препоручује читаоцима жељним нових сазнања.

У Подгорици

14. 12. 2023.

Др Жарко Лековић

Др Будимир Алексић

Институт за српску културу Никшић

b.aleksic@t-com.me

Рецензија рукописа

Устџанак у Источној Херцеговини 1875–1878.

аутора Лазара Радана

Објављивањем књиге *Устџанак у Источној Херцеговини (1875–1878)* мср Лазара Радана попуњена је једна од празнина у нашој историографији везаној за историју Херцеговине у другој половини 19. вијека. С обзиром на значај теме, чини се да смо и предуго чекали на објављивање ове књиге. Ако се зна да наша историографија, све до појаве ове књиге Лазара Радана, није понудила ниједну монографију о Херцеговачком устанку 1875–1878. године, у потпуности се може вредновати истраживачки напор уложен у сагледавање ове проблематике. Раданова књига је, наиме, прва конкретна монографија посвећена Херцеговачком устанку 1875–1878. године, писана по савременим историографским стандардима.

Бројност консултоване архивске грађе, литературе и штампе указује на озбиљност и студиозност приступа теми која се односи на војнополитички, дипломатски и социјални аспект историје устанка у Источној Херцеговини у периоду од 1875. до 1878. године. Резултати истраживања о овом Херцеговачком устанку саопштавани су у радовима Милорада Екмечића, Васиља Поповића, Василија Ш. Гутића, Галиба Шљива, Војислава Ј. Кораћа, Мирка С. Радоичића и, свакако, Лазара Радана. Сваки резултат који је саопштен у историографији и који се односи на период трајања овог устанка у Источној Херцеговини, Лазар Радан је морао да упозна, да га провјери, прошири или допуни и да све те чињенице веже у једну

чврсту цјелину. Послије читања његове књиге, остали смо у увјерењу да је у томе заиста успио. На тај начин аутор је остварио крајњи циљ свог научноистраживачког подухвата (истакнутог у предговору ове књиге) – сумирање доступних података који се односе на Херцеговачки устанак. Дакле, основна проблематика којом се аутор ове књиге, Лазар Радан, бави тиче се историје устанка у Источној Херцеговини 1875–1878. који, како аутор с правом тврди, сам по себи „представља врло сложен и комплексан, а касније се испоставило и немогућ напор Срба из овог дијела Босне и Херцеговине за ослобођење и уједињење у заједничку државу”. Тај догађај се, истиче аутор (ослањајући се на писање Васиља Поповића и Пера Слијепчевића), с пуним правом може посматрати као дио једне континуиране борбе за српско национално ослобођење и уједињење. С обзиром на чињеницу да је вођен од стране сељака, овај устанак је – по ријечима аутора – представљао праву сељачку буну против Османског царства.

За нашу проблематику од посебног су значаја три одјељка ове књиге: „Званичан почетак устанка и ратна 1875.”, „Ток устанка – операције до љета 1876.” и „Кулминација устанка – улазак Црне Горе у рат и најзначајније операције”. У тим поглављима приказана је, поред осталог, улога Црне Горе и књаза Николе Петровића у Херцеговачком устанку. Аутор показује како је црногорски господар желио да има „апсолутну контролу над главарима и стварима у Херцеговини”. Књаз Никола је, наиме, од самог почетка Херцеговачког устанка 1875. настојао да цијели устанички покрет потчини себи и тиме онемогући утицај српске династије на простору Херцеговине. Стога он није благонаклоно гледао на добровољце из Србије који су долазили у Херцеговину. Од свих њих је подозрејевао, гледајући у

њима агенте српске владе који раде на присаједињењу Херцеговине Србији. Радан указује на чињеницу да је црногорском књазу нарочито сметао војвода Мићо Љубибратић, који је сматран за заступника политичких интереса Србије, а који је дуго година радио на припремању устанка у Херцеговини и био предвиђен за вођу устанка. Љубибратић је настојао да сазове једну српску Народну скупштину која би изабрала Владу чији би задатак био да привремено управља устанком. Ова идеја и планови, како показује Радан, нијесу се свиђали књазу Николи, па је он упутио Пека Павловића у Херцеговину да онемогући ову Љубибратићеву акцију. Штавише, Николини људи су у засједи сачекали Љубибратића и претукли га, а потом га је црногорски књаз и протјерао из Херцеговине.

Радан врло прецизно излаже чињенице које показују да је од самог почетка устанка 1875. па све до уласка Црне Горе у рат, Херцеговина била поприште жестоких окршаја у којима је долазила до изражаја велика истрајност херцеговачких устаника. Он наводи податак да су устаничке чете, дуж цијеле Херцеговине, водиле „од јула до почетка новембра више од 240 мањих или већих окршаја и бојева против османских снага”, што значи „да није прошао ни један дан, а да неког сукоба није било, а некада их је било и по неколико у једном дану”. Посебно су били значајни сукоби вођени на простору од Гацка до Никшића.

У посебном поглављу Радан исцрпно анализира и приказује улазак Црне Горе у рат, и најзначајније операције током 1876. и 1877. године. Детаљно описујући операције црногорске војске и херцеговачких устаника од јуна до новембра 1876. године, аутор показује како је након њихових успјешних акција, међу којима се свакако издваја велика побједа над Турцима на Вучјем долу 28. јула 1876, дошло до затишја на

цјелокупном херцеговачком ратишту. Књаз Никола је, наиме, суочен са одлучним противљењем Аустроугарске црногорским претензијама у Херцеговини, ријешио да промијени ратну стратегију; у Херцеговини је требало изводити дефанзивна, а на осталим правцима офанзивна дејства. Тако је, како добро примјећује аутор, дошло на наплату званично обећање књаза Николе грофу Андрашију (дато још у октобру 1875) да у Херцеговини неће оперисати даље од Билеће. Аутор с правом тврди да је овакав став (што је и вријеме показало), „без обзира на спољнополитичке услове, нанио велику штету устаницима и у доброј мјери обесмислио проливену крв”.

Аутор потом излаже „очајно стање у Херцеговини” током читаве прве половине 1877. док су трајали преговори о миру са Турцима. Априла 1877. обновљена су ратна дејства, и почела је друга фаза црногорско-турског рата. Крајем јула Црногорци и Херцеговци опсједају Никшић и заузимају га 18. септембра 1877, а после тога крећу да ослобађају осталу Херцеговину. Најприје су ослободили Билећу, а потом су заузели два важна утврђења на сјеверу Херцеговине – Горанско у Пиви и Црквице између Пиве и Таре. Међутим, даље операције у Херцеговини онемогућила је Аустроугарска која је, по споразуму са Русијом, имала да добије Босну и Херцеговину. Аустроугарски изасланик, гроф Темел, саопштио је књазу Николи да су сви његови планови у Херцеговини узалудни, јер читава Херцеговина неће припасти Црној Гори чак ни у случају да буде ослобођена од стране херцеговачких устаника и Црногораца.

У поглављу „Став и улога Великих сила у устанку у Источној Херцеговини 1875–1878.”, Лазар Радан је успјешно приказао да је Херцеговачки устанак, готово у свим својим фазама, директно зависио од дипломатских игара Великих сила које су се нашле у

улози учесника у разрјешавању *Велике исџочне кризе* и *Исџочној џиџања*. На великом конгресу европских сила у Берлину (одржаном од 13. јуна до 13. јула 1878.) запечаћена је судбина херцеговачких устаника „у новој европској територијалној прерасподјели”. Одлукама овог конгреса Црној Гори су припојени велики дијелови Херцеговине: град Никшић са околином, Бањани, Голија, Пива, Дробњак, Језера и Шаранци. Преостали дио Херцеговине потпао је под аустроугарску окупацију. Херцеговачки Срби били су очајни због одлуке Берлинског конгреса јер је она значила крај њихових жеља за припајањем Херцеговине Црној Гори. Говорећи о томе, Лазар Радан подсјећа на чињеницу да се у једној представи 45 устаничких главара из Херцеговине упућеној књазу Николи 26. јуна 1878. поводом најављене аустроугарске окупације тражи да он интервенише код руског цара да не дозволи да се Херцеговина дијели и да тако један њен дио потпане под Аустроугарску. Међутим, књаз Никола и службена Црна Гора држали су се ранијих тајних договора са Аустроугарском и остали су по страни од политичких тежњи и националних стремљења српског народа из Херцеговине. Тако се да закључити да је од Херцеговачког устанка, послије тешког страдања српског народа на том простору, корист имала само династија књаза Николе Петровића и његова државица којој је призната независност и која је значајно територијално проширена. Међутим, овдје треба посебно апострофирати чињеницу на коју аутор с правом указује – да је Берлински конгрес „погазио и дословно изигнорисао националне интересе српског народа у цјелини”; српски народ је, наиме, остао „подијељен и територијално нехомоген”.

Херцеговачки устанак је изазвао велику пажњу међу јужнословенским свијетом, а нарочито се

рефлектовао у непосредној околини устаничког подручја. Стога је аутор посебно поглавље посветио процесу и улози оснивања одбора за помоћ устаницима који су оснивани у свим околним државама, „а понекад и хиљадама километара далеко од устаничке територије”. Аутор се у читавом једном поглављу бави односом угарских Срба према устанку и према својим сународницима у Херцеговини, показујући да су Срби из Угарске – мотивисани жељом за ослобођењем и уједињењем српског народа – били нарочито инволвирани у устаничка збивања и акције.

Значајна улога добровољачких формација у устанку (које су стизале из Италије, Србије и Црне Горе), такође је предмет ауторове анализе. Те формације, иако нијесу биле бројне, давале су јак морални подстрек устаницима. Посебну пажњу аутор је посветио миграцијама са простора Источне Херцеговине током устанка, које су почеле одмах са почетком устанка. Што се бројки тиче, оне су углавном у домену шпекулација и процјена, тако да поузданих података о броју избјеглица из Херцеговине – нема. Питањем избјеглица, и уопште извјештајима о њима, највише су се у току самог устанка бавили страни путописци – дописници страних листова. Аутор даје подробне осврте на њихове извјештаје који садрже драгоцене податке о прихвату и проблемима избјеглица у Далмацији, Дубровачкој регији, Боки Которској и Црној Гори. Ти извјештаји показују да су избјеглице на тим територијама биле пријатељски дочекане и да су живјеле један нормалан живот, скоро идентичан условима домицилног становништва.

У закључку књиге аутор даје кратку оцјену проблематике на основу свега изложеног, те између осталог резимира да је Херцеговачки устанак избио због аграрних проблема и да је главни циљ устаника

био ослобођење од Османског царства. Међутим, иако устаници нијесу успјели да испуне своје жеље и циљеве са почетка устанка, сам устанак је, наглашава аутор, „био врло значајан и битан за српски народ. Осим што је покренуо низ ратних окршаја и сукоба на Балкану, оставио отвореним уједињење српског народа, ипак је допринио концентрисанијем и организованијем позиционирању српског националног фактора на овим просторима”.

Ово доста обимно дјело Лазара Радана носи сва обиљежја правог научноистраживачког рада, који је, поред „Предговора” и основног текста распоређеног у 30 поглавља, снабђевен „Списком извора и литературе”, „Прилозима”, „Именским регистром” и „Рјечником турцизама и мање познатих ријечи”. На крају књиге налазе се „Подаци о аутору” и „Садржај”. Објављивањем овакве свеобухватне студије, написане и састављене по строгим захтјевима савремене историографије, богате историјским чињеницама, стручној и широј читалачкој публици пружено је заиста лијепо, читљиво и необично занимљиво штиво.

Др Будимир Алексић

ПОДАЦИ О АУТОРУ

Лазар Радан рођен је 7. маја 1998. у Требињу. У родном граду је завршио основну и средњу школу. По окончању основног и средњошколског образовања, 2017. уписао је студије историје на Филозофском факултету Универзитета у Новом Саду. Као студент генерације одсјека, успјешно је дипломирао јуна 2021. Исте године наставио је мастерске студије, окончавајући их 2022. мастер тезом „Устанак у Источној Херцеговини 1875–1878”, са просјечном оцјеном 10.00. Током трајања студија, у више наврата, био је стипендиста Владе Републике Србије, Фонда за младе таленте Републике Србије, као и Фонда др Милан Јелић. Тренутно је студент докторских академских студија Филозофског факултета у Новом Саду на Катедри за националну историју.

До сада је учествовао на више научних скупова, студентских симпозијума и научних конференција. Аутор је двадесетак научних и стручних чланака, као и монографија: „Поручник Југословенске војске Крсто Ђерић (1911–1942) – херој Јунског устанка на Трусини 1941. године”, „Требињци: војводе Устанка у Источној Херцеговини (1875–1878)” као и књиге „Устанак у Источној Херцеговини 1875–1878.” која је доживјела своје треће издање.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна и универзитетска библиотека
Републике Српске, Бања Лука

94(497.6)"1875/1878"

РАДАН, Лазар, 1998-

Устанак у Источној Херцеговини : 1875-1878. : узроци, ток и посљедице / Лазар Радан ; [превод на енглески Загорка Граховац]. - 3. изд. - Требиње : Задужбина "Кнез Мирослав Хумски", 2025 ([Тешањ] : Planjах comеrc). - 389 стр. : фотогр. ; 21 cm

Слика аутора. - Тираж 300. - Прилози: стр. 325-336. - Рјечник турцизама и мање познатих ријечи: стр. 371-372. - Подаци о аутору: стр. 389. - Напомене и библиографске референце уз текст. - Библиографија: стр. 337-358. - Регистар. - Summary.

ISBN 978-99976-042-3-1

COBISS.RS-ID 143109633